

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

VEDECKÝ ČASOPIS PRE HISTORICKÉ VEDY

23 / 2020

Vol. 1

 BELIANUM

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy
Vychádza 2x ročne

Vydáva: Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

Sídlo vydavateľa: Národná 12, 974 01 Banská Bystrica

IČO vydavateľa: IČO 30 232 295

Dátum vydania: jún 2020

© Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Pavol Maliniak (šéfredaktor)

Michal Šmigel' (výkonný redaktor)

Patrik Kunec

Imrich Nagy

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Barnabás Guitman (Piliscsaba, Maďarsko)

Éva Gyulai (Miskolc, Maďarsko)

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poľsko)

Jiří Knapík (Opava, Česká republika)

Vjačeslav Meňkovskij (Minsk, Bielorusko)

Maxim Mordovin (Budapešť, Maďarsko)

Vincent Múcska (Bratislava, Slovensko)

Martin Pekár (Košice, Slovensko)

Petr Popelka (Ostrava, Česká republika)

Jan Randák (Praha, Česká republika)

Jerzy Sperka (Katowice, Poľsko)

Ján Steinhübel (Bratislava, Slovensko)

OBSAH

Články

GLOCKO, F.: Banskobystrický štvorlístok zlatníkov 19. storočia. Život a dielo Juraja Sodomku, Karola Miškovského, Alojza Herritza a Františka Franciscyho	5
KUDZBELOVÁ, Z.: Slovenská otázka v revolučných rokoch 1848 – 1849 na stránkach viedenského denníka <i>Die Presse</i>	34
MOLNÁROVÁ, P.: Mocenské prejavy KSC v reflexii vlastných mien v stránickej tlači	52
KOHUT, A.: Soviet deportations of OUN family members from Western Ukraine in 1940–1952	72

Materiály

MESKO, M.: Hospodárske dejiny Horehronia v zrkadle historickej toponymie regiónu do konca 16. storočia.....	91
---	----

Rozhľady

ŠUMICHRASŤ, A.: Slovenská politika v kontexte revolučných rokov 1848/49 a názory K. Marxa a F. Engelsa.....	125
HRČAN, J.: Legislatívne postavenie menšinového školstva vo Vojvodine v období rokov 1919 – 1929 (s dôrazom na používanie materinského jazyka).....	140
ЛЮБЫЙ, А.: Великое Княжество Литовское в белорусской историографии XX в.	164

Polemiky

HLIBIŠČUK, M.: Môže „teória brutalizácie“ vysvetliť výbuch násilia v období Ukrajinskej revolúcie (1917 – 1921)?	179
--	-----

Správy

Dr. h. c. prof. PhDr. Július Alberty, CSc. (19. august 1925, Vyšná Pokoradz – 11. august 2019, Banská Bystrica) (R. Kožiak).....	186
--	-----

Prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc. (18. september 1943, Litava – 26. august 2019, Banská Bystrica) (K. Fremal) **190**

Doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc. (7. máj 1940, Vranov nad Topľou – 23. január 2020, Bratislava) (O. Tomeček) **194**

Recenzie a anotácie

«Социалистический город»: идея и реальность. Рецензия на книгу МЕЕРОВИЧ, М. Г. – МЕНЬКОВСКИЙ, В. И. – ЖЕРЕБЦОВ, И. А.: «Социалистический город»: идея и ее воплощение в Советском Союзе в 1920-е и 1930-е годы. Banská Bystrica : Belianum, 2019.

(Е. В. Коннышева) **203**

KÓNYA, P. – KÓNYOVÁ, A.: *Caraffa 330. Štúdie k dejinám Prešovského krvavého súdu = Tanulmányok az Eperjesi vértörvényszék történetéhez.* Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018.

(V. Žeňuch) **208**

**Banskobystrický štvorlístok zlatníkov 19. storočia.
Život a dielo Juraja Sodomku, Karola Miškovského, Alojza Herritzu
a Františka Franciscyho**

FILIP GLOCKO

Stredoslovenské múzeum, Banská Bystrica

Foursome goldsmiths of Banská Bystrica in the 19th century. Life and work of George Sodomka, Charles Miškovský, Louis Herritz and Francis Franciscy

Abstract: George Sodomka, Charles Miškovský, Louis Herritz and Francis Franciscy – foursome talented goldsmiths working in goldsmith's guild during the 19th century in Banská Bystrica – are undoubtedly a proof of the viability and highly valued production of goldsmith's products even in the so-called "declining" century for goldsmith's craft and craft in general. All four of them actively educated a new generation of goldsmiths and were leading figures in the goldsmith's guild of Banská Bystrica.

Keywords: Banská Bystrica, goldsmithy, master craftsman, master, George Sodomka, Charles Miškovský, Louis Herritz, Francis Franciscy.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.05-33>

Štúdiu zachytáva zlatnícke remeslo a jeho štyroch predstaviteľov v čase všeobecného remeselného úpadku v 19. storočí. Nový hospodársky rozvoj a zavedenie priemyselnej výroby spôsobili remeslám postupnú demontáž a neschopnosť konsolidovať pozície (zastaranej) cechovej organizácie. Zavádzané opatrenia, chrániace cechové výsady, viedli zmenou podmienok v prijímaní nových pracovných síl paradoxne k redukcii cechov. Starí majstri v snahe zabrániť konkurencii mladých, sa vyhýbali výchove svojich nástupcov a ich aktivity tlmili aj nezvyčajnými praktikami, ku ktorým patrilo napr. vynútený sobáš s majstrovou dcérou. Továrenskú výrobu zavedením sériovej výroby spôsobila, že sa zlatníci orientovali na nový sortiment a vyrábali úžitkové predmety dennej potreby (príbory, stolové súpravy, soľníčky a iné). S nástupom meštianstva, ktoré sa stalo hlavným objednávateľom aj odberateľom, sa zmenil aj objekt umeleckej zlatníckej práce, keď dovtedy dominantné sakrálné umenie vytlačilo umenie profánne. Do zrušenia a likvidácie banskobystrického cechu zlatníkov 22. februára 1872 zákonným článkom VIII. (tzv. priemyselný zákon) pracovalo v banskobystrickom cechu pätnásť zlatníckych majstrov.

Snahou aktuálnej štúdie (aj dvoch doteraz publikovaných štúdií)¹ je poukázať na fakt, že aj napriek zlej situácii pôsobili v banskobystrickom zlatníckom cechu remeselne zruční a charaktérní majstri, udržiujúci nielen vysoký umelecký kredit svojho remesla, ale aj nároky na výchovu novej zlatníckej generácie. Aktuálna štúdia sa venuje štyrom banskobystrickým zlatníckym majstrom, reflektuje ich osobný aj pracovný život s odkazom aj na výnimočnú osobnosť Samuela Libaya, učiteľa a mentora Karola Miškovského a Alojza Herritza, ako aj na dielo Glabitsov pokál, ktoré ich spájalo s Františkom Rosenbergerom a na ktorom spolupracovali Juraj Sodomka a Alojz Herritz. Všetci spomínaní zlatníci udržiavali banskobystrickú remeselnú tradíciu v prvej a v druhej polovici 19. storočia.

Juraj Sodomka (1782 – 1856)

Juraj Sodomka² (tiež *Georgius, Georg, György Szodomka, Szódodka*) sa narodil v roku 1782.³ Do Banskej Bystrice prišiel z Budína⁴ začiatkom 19. storočia.⁵ Mešťanom sa stal 5. marca 1814.⁶ Významným dňom bol 20. marec 1814, kedy ho prijali do banskobystrického cechu zlatníkov.⁷ Svedkom mu bol farbiarsky majster Daniel Kolbenhayer.⁸ Pri prijímaní musel Sodomka predložiť výučný list, ktorý potvrdzoval vyučenie za striebrotopca, ako aj absolvovanie povinného vandrovania. Za

¹ GLOCKO, Filip: Samuel Libay a busta cisára Františka I. (Život a prvé veľké dielo banskobystrického zlatníka Samuela Libaya). In: *Acta historica Neosoliensia*. Vol. 19, No. 2, 2016, s. 5-33.

GLOCKO, Filip: František Rosenberger a Viliam Emler (Život a dielo banskobystrického zlatníka a jeho najlepšieho žiaka). In: *Acta historica Neosoliensia*. Vol. 21, No. 2, 2018, s. 4-38.

² Poznámka autora: Na príprave článku mi pomohli a ďakujem: PhDr. Igor Graus, PhD., riaditeľ Štátneho archívu v Banskej Bystrici za sprístupnenie archívneho materiálu, PhDr. Juraj Turcsány, riaditeľ Štátneho archívu v Bratislave, pracovisko Archív Modra za preklady archívnych materiálov z nemeckého jazyka, Mgr. Barbora Wágnerová, kurátorka – kunsthistorička, Slovenské národné múzeum – Múzeá v Martine, PhDr. Andrea Milanová, PhD., kurátorka, Historické múzeum SNM, PhDr. Ľubica Majerová, Odborný pamiatkar, Národná banka Slovenska – Múzeum mincí a medailí Kremnica, Ing. Jana Holíčková, za preklady z nemeckého jazyka a Mgr. Eva Furdíková.

³ Poznámka autora: Miesto narodenia je objektom súčasného výskumu autora.

⁴ Poznámka autora: *Budín* (maď. Buda) bolo mesto v Uhorsku na pravom brehu Dunaja, z ktorého po zlúčení s mestom Pešť a mestečkom Óbuda vznikla v roku 1873 Budapešť, dnes hlavné mesto Maďarska.

⁵ Poznámka autora: Najneskôr v roku 1813, keďže zlatník, ktorý sa chcel usadiť v meste, musel absolvovať tzv. „majstrovský rok“ v lokalite, kde chcel natrvalo pracovať.

⁶ GLOCKO, Filip: Strieborná paténa (Život a dielo zlatníka Juraja Sodomku v zbierkach Stredoslovenského múzea). In: *Bystrický Permon*. roč. XIV, č. 4, november 2016, s. 5.

⁷ GLOCKO, F.: Strieborná paténa, s. 5.

⁸ Poznámka autora: Daniel Kolbenhayer bol farbiar (*tinctor*), pochádzajúci zo starej evanjelickej banskobystrickej rodiny farbiarov, kde figurovali aj zlatníci. Za mešťana bol prijatý v roku 1788.

prítomnosti cechového komisára Jozefa Glabitsa⁹ mu odpustili predloženie autorského diela. Dôvodom bola skutočnosť, že sa zaviazal zobrať si za manželku Sophiu, rodenú Kolbenhayerovú (tiež *Kollmayerová*), narodenú 25. júna 1774, ktorá pochádzala zo zlatníckej rodiny. Jej otec bol vychýrený banskobystrický zlatnícky majster Michael Kolbenhayer,¹⁰ matka bola Johanna, rodená Kuezel (tiež *Kuczelnik*, *Kuczelrykin*). Svoj záväzok Juraj Sodomka potvrdil svadbou 18. mája 1814 a sobášom dokázal dodržiavanie zlatníckej tradície medzi rodinami zlatníkov. V rámci dobrých pracovných aj rodinných vzťahov sa stal Juraj Sodomka krstným otcom novonarodenej dcéry zlatníka Ľudovíta Kolbányho a Terézie, rodenej Korád (*Konzad*). Dcéra Karolína Kolbany bola pokrstená 17. apríla roku 1827 v Radvani nad Hronom.¹¹

Od vstupu do banskobystrického cechu (1814) pôsobil Juraj Sodomka na rôznych hierarchických pozíciách. V tom období bol hlavným predstaveným Ondrej Kolbany, členom Samuel Libay a od 20. marca novoprijatý Juraj Sodomka. O tri roky neskôr (1817) sa stal zástupcom cechového majstra (*zweite Vorsteher*) Ondreja Kolbányho (1761 – 1831), ktorý sa ako zlatník v meste spomína v rokoch 1790 – 1831.¹² V rokoch 1823 – 1831 bola hierarchia nasledovná: Ondrej Kolbany, Samuel Libay, Juraj Sodomka a od 19. februára novoprijatý František Rosenberger. Keď bol Samuel Libay prvýkrát zvolený za cechového majstra (*Ober Vorsteher*, 1831), bola hierarchia v zlatníckom cechu po Kolbányho smrti nasledovná: Samuel Libay, Juraj Sodomka a František Rosenberger.

V rokoch 1832 – 1834 hierarchiu v zlatníckom cechu reprezentovali Samuel Libay, Juraj Sodomka, František Rosenberger, od roku 1834 aj novoprijatý Alojz Herritz. Rok 1835 bol pre cech a jeho vedenie veľmi náročný aj úspešný. Pod vedením Samuela Libaya zlatníci Juraj Sodomka, František Rosenberger a Alojz Herritz pracovali spoločne na významnom diele *Glabitsov pokál*.¹³ Vo vnútornej časti pohára sa na-

⁹ Poznámka autora: Banskobystrický richtár pôsobiaci v úrade v rokoch 1823 – 1848. Syn Jána Karola Glabitsa, povýšeného do šľachtického stavu cisárom Františkom II. Jozefa Glabitsa v roku 1835 zvolili po tretí raz za richtára, o čom svedčí zachovaný strieborný pozlátený pokál, ktorý mu venovala mestská rada.

¹⁰ Poznámka autora: V banskobystrickom cechu bol aktívny v rokoch 1759 – 1790. Remeslo sa vyučil u zlatníckeho majstra Jána Puskaillera. Vychoval mnoho zručných zlatníkov, ako bol napríklad Daniel Keller st., ktorý po vyučení pôsobil ako vidiecky zlatník banskobystrického cechu v Lučenci. MIHALIK, Sándor: Besztercebányai ötvösök a XV–XIX. században. In: *Múzeumi és könyvtári értesítő*, 12. évf., 1. füz., 1918, s. 132.

¹¹ Poznámka autora: Dnes súčasť Banskej Bystrice.

¹² GLOCKO, Filip: Strieborná reliéfna spona (Život a dielo zlatníka Andreasa Kolbányho v zbierkach Stredoslovenského múzea). In: *Bystrický Permon*. roč. XV, č. 3, október 2017, s. 20.

¹³ GLOCKO, Filip: *Samuel Libay – život a dielo banskobystrického zlatníka*. Banská Bystrica : Stredoslovenské múzeum, 2018, s. 113.

chádza v nemeckom jazyku vyrytý odkaz Samuelom Libayom, kde sa o. i. spomína aj, v tom čase 53-ročný, Juraj Sodomka:

- *Die punzen arbeit des corpus und dekets von ihn selbst gearbeitet durch Georg Szodomka*
- *Puncovaciú prácu korpusu a vrchnáka spracoval Juraj Sodomka*¹⁴

V roku 1836 sa hierarchia v zlatníckom cechu zmenila, Juraj Sodomka sa prvýkrát dostal na jeho čelo a stal sa cechovým majstrom (*Ober Vorsteher*). Za ním nasledovali: zástupca František Rosenberger a členovia Samuel Libay s Alojzom Herritzom. Sodomka ostal hlavným predstaveným cechu aj v rokoch 1837 – 1839.

V rokoch 1840 – 1844 bol v zlatníckom cechu hlavným predstaveným Samuel Libay, druhým predstaveným František Rosenberger a členovia boli Juraj Sodomka a Alojz Herritz.

V júli 1844 dala stála komisia vyslaná na preskúmanie účtovných kníh farského kostola návrh mestskej rade, aby z dôvodu, že farský kostol nutne potrebuje 11 kusov svietnikov, poskytla zálohu tejto plánovanej výbavy, ktorá mala predstavovať spolu asi 2580 zlatých. Mestská rada sa s návrhom stotožnila, ale na vyhotovenie kandelábrov¹⁵ chcela uprednostniť podobu svietnikov z kostola na Starých Horách. Vyhláseného verejného konkurzu¹⁶ sa zúčastnili banskobystriční zlatníci a členovia cechu: Samuel Libay, Juraj Sodomka, Alojz Herritz a Karol Miškovský. Víťazom sa stal Alojz Herritz.¹⁷

V roku 1845 prijal cech 12. januára za čestného člena významného zlatníckeho majstra Jozefa Szentpéteryho (1781 – 1862), ktorého dobové referencie označili za zlatníka s výbornými technickými znalosťami, starostlivo vypracovanou zlatníckou štruktúrou, bohatou fantáziou a výrazným vplyvom na domácu tvorbu. Hierarchiu v cechu reprezentovali: Samuel Libay, František Rosenberger, Juraj Sodomka, Alojz Herritz a Pavol Kupec.

V nasledujúcich troch rokoch (1846 – 1849) pôsobili v cechu: Samuel Libay, František Rosenberger, Juraj Sodomka a Alojz Herritz.¹⁸

V roku 1852 sa Sodomka poslednýkrát spomína v písomnostiach ako zlatník. Dňa 6. februára 1852 bol doručený mešťanostovi slobodného kráľovského banského mesta Banská Bystrica Kazimírovi Wach-

¹⁴ GLOCKO, F.: *Samuel Libay*, s. 115.

¹⁵ Poznámka autora: Kandeláber, zast. svietnik.

¹⁶ JURKOVIČ, Emil: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica : OZ Pribicec, 2005, s. 83.

¹⁷ Poznámka autora: Dielu Alojza Herritza sa venujeme v životopise v rámci štúdie.

¹⁸ Poznámka autora: Rok 1849 je aj posledným záznamom s menom Juraj Sodomka – zlatník.

terovi¹⁹ list *Predstavenstva úradu cisársko-kráľovskej župy*, v ktorom ho žiadali, aby do ôsmich dní vyhotovil a zaslal zoznam všetkých zlatníkov a striebrotopcov aj s poznámkami o ich činnosti. Dôvodom malo byť zabezpečenie ochrany zlatníckeho remesla v súvislosti so začiatkom účinnosti novej colnej tarify pre Uhorsko a efektívne riadenie puncových orgánov prostredníctvom cisársko-kráľovského ministerstva financií.

Dňa 9. februára 1852 bol spísaný *koncept odpovede* banskobystrického magistrátu, v ktorom oznamujú cisársko-kráľovskému vládnomu komisariátu, že sa v meste Banská Bystrica nachádza 5 zlatníkov a striebrotopcov, menovite: Samuel Libay, František Rosenberger, Karol Miškovský, Alojz Herritz a Juraj Sodomka. Z odpovede vieme, že zlatnícke remeslo v tom čase vykonávali už len prví traja menovaní, štvrtý sa venoval iným špekulatívnym obchodom a Juraj Sodomka úplne zanechal svoju profesiu.²⁰

Ako majster – zlatník cechu sa Juraj Sodomka staral aj o budúcich zlatníkov.²¹ V rokoch 1817 – 1827 sa u neho učilo 10 učňov: Ján Zengel, Ignác Horváth, Matej Zachar, Ľudovít Kusý, Karol Ružinský, Samuel Lettner, Juraj Sodomka, Ferdinand Salmovský, Peter Vozáry a Ferdinand Sodomka.

Juraj Sodomka uzatvoril zmluvy s nasledovnými učňami:

- **Ján Zengel** (tiež *Johan*)

24. júla 1817 uzatvoril zmluvu na 5 rokov a zaplatil 7 forintov za zápis. 24. novembra 1818 sa stal Ján Zengel tovarišom (ukončil učňovské roky), za čo zaplatil 7 zlatých konvenčnej meny, ale ostal dlžný za *Freistück*.²²

- **Ignác Horváth**²³ (tiež *Josephus, Ignatius, Ignatz Horwath*)

5. januára 1817 v Banskej Bystrici na zasadaní cechu prijal Sodomka do učenia za striebrotopca (*Silberkunst*) Ignáca Horvátha²⁴ na 5 rokov.

¹⁹ Poznámka autora: Kazimír Bohumír Jozef Wachtler (15. február 1815, Špania Dolina – 11. apríl 1872, Banská Bystrica). Tribún a mešťanosta Banskej Bystrice (1852 – 1860, 1871 – 1872). In: KLIMOVÁ Anna – NĚMETHOVÁ Mária – LAUKOVÁ, Olga: *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255 – 2000*. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 2002, s. 218.

²⁰ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, šk. č. 51, 09. 02. 1852, inv. č. 311.

²¹ Poznámka autora: Sodomkovi spolumajstri v cechu Samuel Libay za svoju kariéru vyučil štrnásť adeptov zlatníckeho remesla a František Rosenberger až dvadsať.

²² MIHALIK, S.: *Beszterczebányai ötvösök*, s. 136.

²³ Poznámka autora: Ignác Horváth je spomínaný ako zlatnícky majster v Kremnici, kde pôsobil v rokoch 1830 – 1858.

²⁴ Poznámka autora: Jozef Ignác (tiež *Josephus Ignatius*) Horváth sa narodil 23. novembra 1803 v rodine Františka Horvátha a Terézie Horváth. Keď vstúpil do učenia mal necelých 14 rokov. Podľa: www.familysearch.org Slovakia Church and Synagogue Books, 1592 –

Zaručil sa za neho jeho otec František Horváth (tiež *Frantz Horwath*), banskobystriický mešťan a mydlársky majster. Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny²⁵ (vo viedenskej mene 15 zlatých) bol uhradený. 20. januára roku 1822 bol učeň Ignác Horváth pri zasadaní cechu a v prítomnosti jeho otca prepustený z učenia²⁶ po zložení predpísaného poplatku 7 zlatých konvenčnej meny do cechovej truhlice (*in die Laade*) a po dodaní strieborného výrobku (*Freistück*), ktorým bola škatuľka na korenie (*Pfefferdose*).²⁷

- **Matej Zachar** (tiež *Mathias Zachar*)

28. júna 1822 bol v Banskej Bystrici do cechu po zaplatení obvyklého poplatku 7 zlatých konvenčnej meny zapísaný ako učeň, a to po písomnom svedectve člena cechu a jeho učiteľa Juraja Sodomku, ako aj s potvrdením jeho predchádzajúceho učiteľa Ondreja Špánika (tiež *And. Spanik*). V ten istý deň bol menovaný učeň na vlastnú žiadosť prepustený z učenia a „vymenovaný“ za tovariša. Obvyklý poplatok 7 zlatých konvenčnej meny zaplatil.²⁸

- **Karol Ružinský** (tiež *Carolus Ruzsinszky*)

16. januára 1827 bol na zasadaní cechu v Banskej Bystrici prijatý na dobu 5 rokov za učňa Karol Ružinský²⁹ z Nitry. Prijal ho Juraj Sodomka. Obvyklý zápisný poplatok 7 zlatých konvenčnej meny bol zaplatený v hotovosti.³⁰

- **Ludovít Kusý** (tiež *Ludwig Kuszy*)

6. januára 1827 bol na zasadaní cechu v Banskej Bystrici do Protokolu zapísaný učeň Ludovít Kusý, ktorý sa počas 7-ročnej doby učenia u svojho učiteľa a člena cechu Juraja Sodomku dobre správal. K tomu istému dátumu bol menovaný učeň cechom prepustený z učenia. Zákonný poplatok za zápis 7 zlatých a za prepustenie 7 zlatých uhradil prostredníctvom svojho učiteľa. Odovzdal aj predpísaný „Freystück“ vo forme malej škatuľky (*eine kleine Kaste – krühde/büchse*).³¹

1935, Roman Catholic (Rímsko-katolícka cirkev) Banská Bystrica, Banská Bystrica Baptisms (Krsty) 1752 – 1807, s. 626. [cit. 06. 05. 2020]

²⁵ Poznámka autora: Platila v rokoch 1753 – 1858.

²⁶ Poznámka autora: Bol menovaný zlatníckym tovarišom.

²⁷ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 181.

²⁸ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 186.

²⁹ Poznámka autora : Krížik pod zápisom pravdepodobne označuje (neudané) úmrtie tohto učňa počas učenia.

³⁰ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 193.

³¹ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 191.

- **Samuel Lettner**

3. mája 1830 bol na zasadaní cechu v Banskej Bystrici na žiadosť majstra (*Principal*) Juraja Sodomku prijatý za učňa na obvyklú dobu 5 rokov. Pri tejto príležitosti Sodomka zaplatil obvyklý poplatok 7 zlatých konvenčnej meny. 30. augusta 1835 bol vyššie menovaný učeň Samuel Lettner za prítomnosti vysoko urodzeného komisára Karola Wekera (tiež *Carl von Weker*) prepustený z učenia.³²

- **Juraj Sodomka** (synovec)

3. mája 1830 spolubrat Juraj Sodomka požiadal cech, aby zapísal a súčasne prepustil jeho synovca Juraja Sodomku³³ z Nitry, ktorý k nemu (do Banskej Bystrice) prišiel 13. augusta 1829 dokončiť učňovské roky. Nemohol ich dokončiť u svojho otca Jána Sodomku v Nitre z dôvodu jeho choroby a následného úmrtia v roku 1829.³⁴ Napriek tomu, že nebol zapísaný medzi učňov v Banskej Bystrici, cechu je známe, že tu od minulého roka pracoval.³⁵ Poplatok za zápis a prepustenie v sume 14 zlatých a 5 zlatých za „Freystück“ bol uhradený.³⁶

- **Peter Salmovský** (tiež *Peter Szalmovszky*)

21. júna 1840 sa dostavil Peter Salmovský z Turca z obce Košťany³⁷ (tiež *Kostyan*) so svojim synom Ferdinandom Salmovským s prosbou, aby ho cech zapísal ako učňa. Do učenia ho prijal Juraj Sodomka na 4 roky s nasledovnými podmienkami:

1. Otec ručí za vernosť (učňa).
2. (Otec) ho (učňa) bude šatiť.
3. (Otec) zaplatí obvyklé poplatky – za zápis, za prepustenie a za „Freystück“.

Ferdinandovi Salmovskému sa doba učenia počítala od 14. októbra 1839, kedy nastúpil na skúšobnú dobu (*Probe*). Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny bol zaplatený.

- **Peter Vozáry** (tiež *Peter Woszary*)

10. januára 1847 učeň Vozáry po predložení svedectva jeho otca Samuela Vozáryho z 13. júna 1846, že bol u neho v učení 6 rokov a po doplnení učňovskej doby o 6 mesiacov u Juraja Sodomku, ako aj po zaplatení

³² ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 195.

³³ Poznámka autora: Juraj (tiež *Georgius*) Sodomka sa narodil 14 apríla 1813 v Nitre v rodine zlatníckeho majstra Jána Sodomku a Anny rodenej Duchon.

³⁴ TORANOVÁ, Eva: *Zlatníctvo na Slovensku*. Bratislava: Tatran, 1983, s. 230.

³⁵ Poznámka autora: Juraj Sodomka je spomínaný ako zlatnícky majster v Nitre v roku 1836. S manželkou Johanou Szölösy mali tri deti. TORANOVÁ, E.: *Zlatníctvo na Slovensku*, s. 230.

³⁶ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 195.

³⁷ Poznámka autora: Košťany nad Turcom – obec v okrese Martin susedí s takmer 60 tisícovým mestom Martin v regióne Turiec.

predpísaných poplatkov a predložení svedectiev, bol za prítomnosti komisára Finka (*von Fingir*) prepustený z učenia. Pod zápisom je podpis Antona Finka (tiež *Antonius Fink*), senátora a cechového komisára.³⁸

• **Ferdinand Sodomka** (synovec)

15. februára 1849 učeň Ferdinand Sodomka bol na žiadosť strýka Juraja Sodomku, ktorý mu od detstva nahrádzal otca, k uvedenému dátumu prepustený z učenia. Obvyklý poplatok mu cech – s prihliadnutím na zásluhy jeho učiteľa – odpustil. Pod zápisom je podpis Ondreja Spišáka (tiež *Andreas Spissák*), magistrátneho radcu a komisára.³⁹

Zlatnícke práce Juraja Sodomku vykazujú silný umelecký vplyv vienských zlatníkov. Jeho majstrovská značka má dve podoby:

1. monogram v elipse z písmen (iniciálok) G.S.
2. písmená G a S v elipse s dvojitou obrubou

Juraj Sodomka zomrel 21. februára 1856 ako 74-ročný na hydroziu⁴⁰. Pohreb sa konal v Banskej Bystrici 24. februára 1856.

Vybrané dielo Juraja Sodomku

V zbierkach Stredoslovenského múzea sa zachovalo nádherné dielo Juraja Sodomku z roku 1841. Je to **strieborná paténa** – omšový tanierik – ku kalichu. Používa sa pri cirkevných obradoch a má zabrániť prípadnému pádu hostie – Božieho tela – na zem. Strieborná paténa má na okraji pozlátený pás a vnútro prednej strany zdobí rytý vavrínový venček. Na zadnej strane patény sa nachádza vyrytý maďarský text:

Fazekas Czéhtől

Jesznitzky János Czéh Mester alatt

Beszt: Bany: April 9:1841

Ecclae. Aug. Evang. Neosoliensis

Z nápisu vyplýva, že paténa bola darom pre evanjelickú cirkev v Banskej Bystrici od cechu hrnčiarov pod vedením Jána Jesznitzkého. Priemer patény je 15 cm, hmotnosť 167 gramov. Kalich, ktorý bol súčasťou diela, bol v roku 1867 odcudzený.⁴¹

Zoznam evidovaných a zistených diel Juraja Sodomku

1. 1 kus strieborná lyžica (1828) – Umelecko-priemyselné múzeum Budapešť

³⁸ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 212.

³⁹ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 213.

⁴⁰ Poznámka autora: Nadmerné ukladanie vody v tele.

⁴¹ GLOCKO, F.: Strieborná paténa, s. 5.

2. 1 kus filigránový gombík (1833) – Umelecko-priemyselné múzeum Budapešť
3. 1 kus strieborná paténa ku kalichu (1841) – Stredoslovenské múzeum
4. Filigránske gombíky – Maďarské národné múzeum
5. 1 kus strieborná paténa – Evanjelický kostol v Banskej Bystrici
6. 1 kus monštrancia – Farský kostol vo Zvolene⁴²
7. 1 kus nádoba na hostie – Farský kostol vo Zvolene

Karol Miškovský (1803 – 1871)

Karol Miškovský (tiež *Carl Mixkovszky, Mixszky, Mixkszky, Mixkovski, Mixkovsky Misskovsky*) pochádzal z Rožňavy, kde sa narodil v roku 1803. Za manželku si vzal Katarínu, rodenú Palušovú (1803 – 1876). Manželia mali dve dcéry: prvorođená Emília Katarína sa narodila 9. novembra 1839 v Radvani nad Hronom. Druhá dcéra Ľudovíta Karolína sa narodila 26. júla 1842 a krstená bola 31. júla 1842.

Karol Miškovský sa stal mešťanom mesta Banská Bystrica 13. júna 1844.⁴³ Ako mešťan býval v polovici 40. rokov v podnájme u obchodníka Karola Horčeka⁴⁴ v dome č. 2 na rozhraní námestia a Dolnej ulice.⁴⁵ V roku 1867 býval na Dolnej ulici číslo 18.⁴⁶

Ako zlatník sa v meste spomína v rokoch 1852 – 1870. Do učenia ho prijali na zasadnutí cechu 5. januára 1817 a u Samuela Libaya bol 5 rokov učňom striebrotepectva (*Silberkunst, Silberschmied*), za čo sa zaručil jeho otec Fridrich Miškovský (tiež *Fridrich Misskovsky*), banskobystrický mešťan a tokársky majster. Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny bol uhradený 15 zlatými viedenskej meny. Učeň Karol Miškovský bol 7. septembra 1820 pri zasadaní cechu z učenia predčasne prepustený (pričom neodovzdal „*Freystück*“) z dôvodu, že jeho učiteľ Samuel Libay ho po jeho „uskočení“ (úteku z učenia) nechcel opätovne prijať do učenia. Keďže aj ostatní zlatníci ho odmietli prijať do učenia (na naplnenie 5-ročnej doby), zaplatil poplatok 20 zlatých za skrátenie učňovskej doby.⁴⁷

Karol Miškovský sa chcel stať v meste zlatníckym majstrom podľa údajov už 20. augusta 1828, ale cech ho odmietol. Preto v rokoch 1828 – 1852 pôsobil ako vidiecky zlatník v Radvani. Už ako zlato a striebro-

⁴² JURKOVIČ, E.: *Dejiny kráľovského mesta*, s. 323.

⁴³ GLOCKO, F.: *Samuel Libay*, s. 66.

⁴⁴ Poznámka autora: Karol Horček (1798 – 1891) bol obchodník s vínom.

⁴⁵ BALÁŽ, Ján: *Domy starej Banskej Bystrice II*. Banská Bystrica : DALI-BB s. r. o., 2015, s. 180.

⁴⁶ BALÁŽ, J.: *Domy starej Banskej Bystrice II*, s. 246.

⁴⁷ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 182.

tepec žiadal cech 24. mája 1852, aby ho zaradil do stavu majstra zlatníka. Cech so žiadosťou súhlasil, keďže menovaný ako koncesionálny zlato a striebrotepec už odrobil 8 rokov. Zaplatil polovičnú taxu a bol menovaný majstrom banskobystričského cechu.

V banskobystričskom cechu pôsobil Karol Miškovský na rôznych hierarchických stupňoch. Pri vstupe do cechu (1852) bola hierarchia nasledovná: Samuel Libay, František Rosenberger a nováčik Karol Miškovský. Z obsahu listu z 9. februára 1852 (*Koncept odpovede* banskobystričského magistrátu) vieme, že zlatnícke remeslo v tom čase vykonávali už len traja zlatníci.⁴⁸

V rokoch 1858 – 1860 pôsobil v cechu Karol Miškovský ako tretí cechmajster. V rokoch 1861, 1862, 1866, 1869 a 1870 pôsobil na pozícii druhého cechmajstra (*vicecechmajstra*).⁴⁹

Ako majster – zlatník banskobystričského cechu sa Miškovský staral aj o mladých zlatníkov. V rokoch 1849 – 1866 sa u neho učili 3 budúci zlatníci. Boli to: Július Schlosser, Jozef Linhard a Eduard Petrovski.

- **Július Schlosser**⁵⁰ z Altgebirg^{u51} ukončil učňovské roky 29. júla 1849, definitívny tovarišský list však dostal až pri majstrovi Františkovi Rosenbergerovi.

- **Jozef Linhard**⁵² z Banskej Bystrice bol prijatý na 3 roky u Karola Miškovského 5. októbra 1862. Zaplatil obvyklý poplatok 1 zlatý a 60 grajciarov, spolu 3 zlaté a 20 grajciarov rakúskej meny. Pod zápisom je podpis A(lexandra) Kaucza (A. Kaucz), magistrátneho radcu a cechového komisára.⁵³

- **Eduard Petrovski** bol prijatý ako učeň 6. septembra 1866, 4 roky sa učil u zlatníka Shillera v Kremnici (nem. *Kremnitz*, maď. *Körmöcbánya*) a úspešne dokončil učňovskú dobu u Karola Miškovského. Zaplatil zápisný a prepúšťací poplatok 3 zlaté a 15 grajciarov rakúskej meny. Namiesto Freystück-u dobrovoľne zaplatil na nemocnicu (*Spital*) 1 zlatý rakúskej meny.⁵⁴

⁴⁸ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, šk. č. 51, 5 zlatníkov v BB – 09. 02. 1852, inv. č. 311.

⁴⁹ GLOCKO, Filip: Strieborné príborové solitéry (Život a dielo zlatníka Karola Miškovského v zbierkach Stredoslovenského múzea). In: *Bystrický Permon*. roč. XVI, č. 2, jún 2018, s. 3.

⁵⁰ Poznámka autora: Pochádzal z dvojčiek Július a Eliáš Schlosser (tiež *Schlosser*). Narodil sa 21. júla 1831 v rodine Imricha Schlossera a Juliany rodenej Prhing.

⁵¹ Poznámka autora: Dnešné Staré Hory.

⁵² Poznámka autora: Jozef Linhard sa ako zlatník usadil v Banskej Bystrici. Oženil sa s Annou Rosenbergerovou s ktorou mal dve deti: syna Františka (*Franciscusa*) Samuela (*24. jún 1879) a dcéru Emiliu Vilhelminu (*18. november 1880).

⁵³ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystričské cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 218.

⁵⁴ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystričské cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 219.

Majstrovský znak Karola Miškovského je známy v dvoch verziách:

- vypísané priezvisko Mixkovski, alebo MIXOVSZKY
- iniciály CM v ovále

Karol Miškovský zomrel 17. februára 1871 v Banskej Bystrici na týfus ako 68-ročný. Pohreb sa konal o dva dni neskôr, 19. februára 1871. Manželka Katarína Palušová zomrela 22. apríla 1876 ako 73-ročná.

Vybrané diela Karola Miškovského

Z dielne Karola Miškovského sa v zbierkach Stredoslovenského múzea zachovala vzácna kolekcia príborových solitérov. Práce sú dôkazom zlatníckeho remesla, ktoré v druhej polovici 19. storočia zaznamenalo úpadok a zlatníci sa museli venovať aj výrobe komerčno-úžitkových predmetov, ku ktorým patrili aj príborové sady. V zbierkach múzea sa nachádza:

- **lyžica príborová** jednoliata, vyrobená z 13-lôtového striebra⁵⁵. Naberacia časť má mandľovitý tvar, na rúčke je vyrytý monogram „M.I.“ a jej dĺžka je 20,3 cm. Vyrobená bola v roku 1846.
- **čajová lyžička** jednoliata, strieborná, držadlo má mierne ohnuté. Naberacia časť má mandľovitý tvar. Na držadle sú gravírované iniciály „M.I.“, na rube zlatníckej značky, zlatnícka značka MIXOVSZKY. Dĺžka lyžičky je 14,1 cm a bola vyrobená v roku 1846.
- **polievková naberačka** strieborná, strednej veľkosti. Naberacia časť má polgulovitý tvar s rúčkou ukončenou do oválu. V hornej časti je vyrytý monogram „I.M.“. Dĺžka naberačky je 29 cm, priemer naberacej časti je 7,3 cm. Naberačka bola vyrobená v roku 1855.⁵⁶

Zoznam evidovaných a zistených diel Karola Miškovského

1. 1 kus lyžica príborová (1846) – Stredoslovenské múzeum
2. 1 kus lyžička čajová (1846) – Stredoslovenské múzeum
3. 1 kus naberačka polievková (1855) – Stredoslovenské múzeum
4. 4 kusy polievkových lyžíc – Stredoslovenské múzeum
5. 2 kusy lyžičiek na soľ a korenie – SNM – Historické múzeum
6. 1 kus strieborná lyžica (1858) – Umelecko-priemyselné múzeum Budapešť

Alojz Herritz (1804 – 1862)

Alojz Herritz (tiež *Alajos, Aloisius, Aloys Hric, Hritz, Heritz, Héricz, Heritc*) sa narodil 2. augusta 1804 v Starých Horách (nem. *Altgebirg*, maď. *Óhegy*). Pochádzal zo starého nemeckého rodu Herritz. Čo však

⁵⁵ Poznámka autora: (1 lôt = 1,750 Dg).

⁵⁶ GLOCKO, F.: Strieborné príborové solitéry, s. 3.

viedlo majiteľov pôvodne slovenského priezviska Hric k používaniu jeho nemeckej formy nevieme, avšak je známe, že nemecký tvar dôsledne používali aj ďalší potomkovia rodu. S manželkou Annou, rode-nou Boršickou, mal Alojz Herritz osem detí (5 synov a 3 dcéry, niektoré z detí zomreli už v detskom veku). Do rodiny Boršických sa Herritz priženil 2. júla 1833. Najstarší syn Alojz Rudolf Herritz – Rudolf (*18. apríla 1836) spolu s bratom Júliusom (*22. decembra 1837) sa ešte za života starej matky a otca Alojza stali známymi pivovarníkmi.⁵⁷

Zlatníckemu remeslu sa Alojz Herritz vyučil u majstra Samuela Libaya. 16. januára 1820 na zasadaní cechu prijal Libay do učenia za zlatníka (*Goldschmidtskunst*) Alojza Hrica (*Aloisius Hritz*) na dobu 5 rokov, za ktorého sa zaručil jeho tútor (*Beystand*) Samuel Rosenau, banskobystrický mešťan a pekársky majster. Poplatok 7 zlatých v konvenčnej mene bol uhradený. 18. januára 1824 vyššie spomenutý učeň Alojz Hric bol pri zasadaní cechu prepustený z učenia o jeden rok skôr, a to na príhovor svojho učiteľa a za podmienky, že pol roka bude u neho pracovať zadarmo a ďalší polrok za primeranú mzdu. Alojz Herritz pracoval u majstra Samuela Libaya 4 roky, od 16. januára 1820 do 18. januára 1824. Zložil predpísaný poplatok 7 zlatých konvenčnej meny a 4-lóťovú cukorníčku (*Zuckerstreu*), ktorú vymenil (zobral si ju) Samuel Libay za 5 zlatých.⁵⁸ Alojz Herritz sa 10. marca 1832 stal mešťanom Banskej Bystrice.⁵⁹

V roku 1831 sa Alojz Herritz prvý raz uchádzal o prijatie do cechu banskobystrických zlatníkov za majstra. Jeho žiadosti nevyhoveli, pretože novousadených zlatníkov postihlo kráľovské nariadenie z roku 1747, v ktorom sa na základe Erdödyho komisie nariaďovalo mestám zakázať usadenie nových zlatníkov. Malo sa tým predchádzať „škodlivej márnivosti striebra na verejnosti“.⁶⁰ Alojz Herritz požiadal 14. septembra 1834 opäť o zápis do cechu zlatníkov, čo sa tentoraz (po troch rokoch) uskutočnilo na základe príkazu vysokej miestnej rady. Zápis do cechu sprevádzali aj poplatky (*taxa*) – bežný poplatok majstra, poplatok za vyslobodenie a poplatok za majstrovský stôl, čo spolu predstavovalo 85 forintov. Okrem toho bol Herritz povinný prispieť aj na prípadné súdne trovy. Ako zlatník je Herritz spomínaný v Banskej Bystrici v rokoch 1834 – 1845. V rokoch 1833 – 1834 býval

⁵⁷ Poznámka autora: Uvádzam doteraz zistené deti Alojza Herritza: syn Eduard Jozef Alojz (tiež *Eduardus Josephus Aloysius*) (4. jún 1834 – 21. január 1835) a dcéra Aloysia Anna (*8. december 1839).

⁵⁸ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 183.

⁵⁹ GLOCKO, F.: *Samuel Libay*, s. 67.

⁶⁰ JURKOVIČ, E.: *Dejiny kráľovského mesta*, s. 304.

na Dolnej ulici číslo 18.⁶¹ V roku 1841 býval v dome číslo 11 a v tom čase ho zdanili aj v dome číslo 17.⁶² V roku 1845 kúpil v meste od Jána Žillu dom za 10 900 zlatých.⁶³

V banskobystrickom cechu pôsobil Alojz Herritz na rôznych hierarchických stupňoch. Pri jeho vstupe do cechu (1834) bola hierarchia nasledovná: Samuel Libay, Juraj Sodomka, František Rosenberger, novoprijatý Alojz Herritz.

Rok po svojom povýšení na majstra sa Alojz Herritz zúčastnil na tvorbe ikonického diela *Glabitsovo pokálu*.⁶⁴ Vo vnútornej časti sa nachádza v nemeckom jazyku vyrytý odkaz Samuelom Libayom, kde sa spomína v tom čase 34-ročný Herritz, ktorý mal na starosti tepanie:

- *Die hamer arbeit durch Alois Hritz den fusz verschnitten worden*
- *Tepanie – Alois Hritz – podstavec bol odrezaný*⁶⁵

V rokoch 1836 – 1844 bola v zlatníckom cechu hierarchia: Juraj Sodomka, František Rosenberger, Samuel Libay a Alojz Herritz. V roku 1843 bol novoprijatý Pavol Kupec.

V roku 1844 sa zlatník Alojz Herritz, v spoločnosti zlatníkov Karola Miškovského, Juraja Sodomku a Samuela Libaya, uchádzal vo verejnom konkurze mestskej rady o výrobu *jedenástich kusov svietnikov* pre tunajší kostol.⁶⁶ Konkurz vyhral generálne mladší 40-ročný Alojz Herritz, Libayov žiak. Mesto prijalo najvýhodnejšiu ponuku, ktorú vypracoval spomínaný Alojz Herritz. Podľa nej sa dielo malo vyhotoviť z 1280 polouncí 13-karátového striebra, za spracovanie ktorého žiadal majster 58 zlatých za uncu. Herritz dokončil svoje dielo a komisia ho od neho prevzala 10. septembra 1844. Vo svojej správe uvádza, že svietniky vážia 71 funtov 1 $\frac{3}{8}$ lótu, za čo patrí zlatníckemu majstrovi 4470 zlatých 58 $\frac{1}{8}$ grajciara, z čoho však vzhľadom na prácu pre kostol ohľadne kostola odpustil 70 zlatých a všetky grajciare. Treba však dodať, že na rozdiel od pôvodného plánu bola objednávka uskutočnená len na 10 kandelábrov.⁶⁷

Dňa 12. januára 1845 bol spolu so Samuelom Libayom, Františkom Rosenbergerom, Jurajom Sodomkom a Pavlom Kupcom svedkom prijí-

⁶¹ BALÁŽ, J.: *Domy starej Banskej Bystrice II*, s. 246.

⁶² BALÁŽ, J.: *Domy starej Banskej Bystrice II*, s. 62.

⁶³ GLOCKO, Filip: Krstný medailón zo striebra (Život a dielo zlatníka Alojza Herritza v zbierkach Stredoslovenského múzea). In: *Bystrický Permon*. roč. XIV, č. 3, október 2016, s. 6.

⁶⁴ GLOCKO, Filip: Pokál Jozefa Glabitsa (Dielo zlatníka Samuela Libaya v zbierkach Stredoslovenského múzea). In: *Bystrický Permon*. roč. XIV, č. 1, marec 2016, s. 3.

⁶⁵ GLOCKO, F.: *Samuel Libay*, s. 115.

⁶⁶ Poznámka autora: Kostol Nanebovzatia Panny Márie, nazývaný aj nemecký, je dominantou mestského hradného areálu v Banskej Bystrici.

⁶⁷ JURKOVIČ, E.: *Dejiny kráľovského mesta*, s. 83.

mania významného zlatníckeho majstra Jozefa Szentpéteryho (1781 - 1865) za čestného člena cechu.⁶⁸

V rokoch 1846 – 1849 bola hierarchia v zlatníckom cechu nasledovná: Samuel Libay, František Rosenberger, Juraj Sodomka a Alojz Herritz.

Posledné aktivity Alojza Herritza s prácou so zlatom sú zaznamenané v liste z 9. februára 1852 (*Koncept odpovede* banskobystrického magistrátu), v ktorom oznamujú cisársko-kráľovskému vládnomu komisariátu, že sa v meste Banská Bystrica nachádza 5 zlatníkov a striebrotepcov, menovite: Samuel Libay, František Rosenberger, Karol Miškovský, Alojz Herritz a Juraj Sodomka.⁶⁹

Podobne, ako jeho zlatnícki kolegovia venoval sa aj Alojz Herritz výchove budúcich zlatníkov.

V rokoch 1835 – 1843 sa u neho učili 4 budúci zlatníci: Jozef Tešlák, Pavol Staničkay, Augustín Frič a Jozef Pelcl.

- **Jozef Tešlák**⁷⁰ (tiež *Joseph Tesslak, Teschlak*)

Narodený vo Zvolene (nem. *Altsohl*, maď. *Zólyom* – tiež *Ózólyom*) bol na žiadosť Alojza Herritza 24. októbra 1835 prijatý do učenia na dobu 5 rokov, a to od 16. augusta 1835. Obvyklý poplatok 7 zlatých konvenčnej meny bol zaplatený. 16. februára 1840 bol vyššie menovaný učeň na žiadosť jeho učiteľa a za prítomnosti urodzeného pána komisára prepustený z učenia. Poplatok 7 zlatých a výkupné 5 zlatých za „Freystück“ zaplatil. Pod zápisom je podpis Karola Bor.(romea) Veckera, senátora a (cechového) komisára.⁷¹

- **Pavol Staničkay**⁷² (tiež *Paulus Sztanitskay, Sztaritskay*)

Narodený vo Zvolene (nem. *Altsohl*, maď. *Zólyom* – tiež *Ózólyom*) bol Alojzom Herritzom 21. januára 1837 prijatý do učenia na obdobie 5 rokov, ktoré sa mu počítalo od 1. septembra 1836. Kauciu 50 zlatých konvenčnej meny zaplatil jeho strýko Turza z Radvane. Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny bol zaplatený. 5. októbra 1841 bol vyššie menovaný učeň Pavol Staničkay cechom za neprítomnosti komisára Karola Weckera (*Carl von Wecker*), ktorý bol odcestovaný v Ľupči (*Liptsch*) u pána Huszaghiho (*Herr v. Huszaghi*), prepustený z učenia.

⁶⁸ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 30.

⁶⁹ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, šk. č. 51, 5 zlatníkov v BB – 09. 02. 1852, inv. č. 311.

⁷⁰ Poznámka autora: Jozef Tešlák sa narodil 19. marca 1819 vo Zvolene ako jeden z dvojčiek so sestrou Sofiou, otcovi Danielovi Tešlákovi a matke Sofii rodenej Kochovej.

⁷¹ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 203.

⁷² Poznámka autora: Pavol Staničkay sa narodil 25. októbra 1821 vo Zvolene zvolenskému zlatníkovi Jánovi (*Joanesovi*) Staničkayovi a matke Anne rodenej Goldberger.

Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny a 5 zlatých konvenčnej meny za „Freystück“ zaplatil.⁷³

- **Augustín Frič** (tiež *Gustl, August, Fritsch*)

Učňa prijal do učenia Alojz Herritz 16. februára 1840, zaplatil poplatok 7 zlatých konvenčnej meny a oznámil aj dohodu o zložení kaucie, ktorú uzavrel s otcom učňa. Doba učenia sa určila na 5 rokov (bez ošatenia), a to od nástupu na skúšobnú dobu od 30. novembra 1838. 28. októbra 1844 bol menovaný učeň Augustín Frič cechom so súhlasom jeho učiteľa prepustený z učenia. Aj keď bola jeho doba učenia stanovená na 5 rokov, predĺžila sa mu o 11 mesiacov, lebo učiteľ ho po smrti jeho otca 3 roky šatil a uhradil aj väčšiu časť poplatkov. Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny a 5 zlatých konvenčnej meny za „Freystück“ bolo uhradených.⁷⁴

- **Jozef Pelcl** (tiež *Joseph Pelczel*)

Rodák z Moravy, narodený v Alt Moletain in Mähren (dnes Starý Maletín) v kraji Olomouc (*Olmütz*) bol prijatý do učenia 4. februára 1844 na dobu 5 rokov Alojzom Herritzom. Poplatok 7 zlatých konvenčnej meny zaplatil učňov brat, doba učenia sa počíta od 1. októbra 1843.⁷⁵

Alojz Herritz spolu so Samuelom Libayom a Františkom Rosenbergerom viedli aj bohatý spoločenský život, o čom svedčí členstvo v meštianskom zábavnom spolku.⁷⁶

Alojz Herritz zomrel 7. februára 1862 v Banskej Bystrici na hydropsiu ako 60-ročný. Pohreb sa konal v Banskej Bystrici 9. februára 1862. Pochovaný je v rodinnej hrobke na rímskokatolíckom cintoríne na Námestí Štefana Moyzeza v Banskej Bystrici.

Vybrané dielo Alojza Herritza

Z diel Alojza Herritza sa v zbierkach Stredoslovenského múzea nachádza nádherný strieborný **krstný medailón** s filigránovou obrubou. Tieto diela patrili k pamiatkovým darovacím predmetom. Mali väčšinou okrúhly tvar s reliéfnymi výjavmi, často boli vsadené do širokého filigránového rámu. Medailóny darovali krstní rodičia pri príležitosti krstu novorodeniatka, preto býva na zadnej strane vyryté venovanie krstných rodičov aj s dátumom krstu. Predná (lícna) strana Herritzovho medailónu (averz) je zdobená tepaným výjavom krstu Krista Jánom Krstiteľom.

⁷³ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 204.

⁷⁴ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 206.

⁷⁵ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 208.

⁷⁶ BALÁŽ, J.: *Domy starej Banskej Bystrice II*, s. 129.

Na zadnej strane medailónu (reverz) sa nachádza vyrytý nápis:

J. P. F. geboren den 2. Januar 1833 J. R.

Na obrube medailónu sa nachádza banskobystriická cechová overovacia značka a majstrovská značka Alojza Herritza. Výška diela je 11 centimetrov, šírka je 10 centimetrov. Predmet pochádza z pozostalosti poslanca Júliusa Halassyho (2. januára 1833 – 13. decembra 1898). Múzeu ho spolu s inými krstnými medailónmi darovala Malvína Halassyová, vdova po Júliusovi Halassym.⁷⁷

Zoznam evidovaných a zistených diel Alojza Herritza

1. 1 kus strieborný krstný medailón (1833) – Stredoslovenské múzeum
2. 6 kusov veľkých barokových svietnikov – Banskobystrická rímsko-katolícka cirkev
3. 4 kusy menších barokových svietnikov – Banskobystrická rímsko-katolícka cirkev
4. 1 kus strieborná lyžica (1855) – Umelecko-priemyselné múzeum Budapešť
5. 1 kus cukorníčka – SNM – Historické múzeum
6. 1 kus strieborný krstný medailón – SNM – Historické múzeum

História rodu Franciscyovcov

História rodu Franciscyovcov je spojená s turčianskou obcou Háji (tiež *Hoj*, *Turócliget*).⁷⁸ Prvý známy príslušník rodu Jozef Franciscy v Háji pôsobil krátko v poslednej tretine 18. storočia vo funkcii učiteľa (*ludirectora*) na miestnej rímskokatolíckej farskej škole. Jozefovi s jeho manželkou Annou sa v obci Háji v roku 1776 (19. septembra) narodila dcéra Mária. V neskorších rokoch Jozefove stopy úplne miznú. Je pravdepodobné, že sa rodina presťahovala do obce Varín (maď. *Várna*) v žilinskom kraji, kde je doložená v roku 1788. Na začiatku 19. storočia v Háji pôsobil (pravdepodobne) syn Jozef Franciscy mladší, od ktorého môžeme v matrikách sledovať priamu genealogickú líniu turčianskych Franciscyovcov.⁷⁹

Jozef Franciscy mladší bol organistom v hájskej rímsko-katolíckej farnosti a funkciu zastával už v roku 1813 (*Hajensis Organista*). V uvedenom roku sa Jozef Franciscy mladší v blízkej a bohatej obci Mošovce (nem. *Moschotz*, maď. *Mosóc*, *Mossóc*) ako 19-ročný zosobášil s mošov-

⁷⁷ GLOCKO, F.: Krstný medailón zo striebra, s. 6.

⁷⁸ Poznámka autora: dnes súčasť Turčianskych Teplíc.

⁷⁹ RAGAČOVÁ, Júlia: Zlatnícky rod Franciscyovcov. In: *Remeslo má zlaté dno: cechy, živnosti, manufaktúry a továrne v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2014, s. 324.

skou rodáčkou Františkou, rodenou Strancingerovou (tiež *Sztranczinger*). Františka pochádzala z rodiny mošovského cechového farbiarskeho majstra Ondreja Strancingera a Anny, rodenej Tomčániovej. Mladomanželia Franciscyovci zostali po sobáší bývať v Jozefovom pôsobisku v Háji, kde sa im postupne narodili traja mužskí potomkovia.⁸⁰

Z trojice synov si až dvaja vybrali ako zdroj svojej obživy zlatnícke remeslo. Jedným z nich bol najstarší syn František, ktorý sa narodil v Háji 2. apríla 1818 a založil zlatnícku tradíciu, v ktorej neskôr pokračoval aj jeho syn. Záznam v matrike o Františkovom pokrstení z roku 1818 je veľmi cenný aj tým, že jednoznačne potvrdzuje šľachtický pôvod rodu Franciscyovcov. Vzhľadom na nedostatok genealogických informácií v čase vzniku príspevku len predpokladáme, že ide o doposiaľ neznámu turčiansku vetvu šľachtického rodu Franciscyovcov, ktorí pôsobili v Trenčianskej, Nitrianskej a Bratislavskej stolici a boli nobilitovaní v roku 1634.⁸¹

František Franciscy (tiež *Ferencz, Franciscius, Franc, Francisory, Francisci, Franciszý*) sa narodil 2. apríla 1818 v obci Háji, kde pravdepodobne získal aj základné vzdelanie. V roku 1844 sa v dedine Necpaly oženil s Máriou, rodenou Kmetyovou (tiež *Kmethy, Kmetty*).⁸² Franciscyovci mali spolu päť detí. Synov: Frederika Františka (tiež *Fridrika Ferencza*) (*16. novembra 1849), Ľudovíta Františka (tiež *Ludovicusa Franciscusa*) (*27. augusta 1859), Rudolfa Alberta (tiež *Rudolphusa Albertusa*) (*26. októbra 1861), Eduarda Jána (tiež *Eduardusa Joannesa*) (*20. júna 1864) a dcéru Adelu Máriu Karolínu (tiež *Adellu Mariu Carolinu*) (*4. novembra 1854).

Od 40. rokov 19. storočia pôsobil Franciscy ako zlatník v Mošovciach a neskôr sa presadil aj v samospráve mestečka. František Franciscy sa ako zlatník v banskobystrickom zlatníckom cechu spomína v rokoch 1869 – 1872. Presné miesto, kde sa vyučil, nepoznáme.⁸³

Na základe ústnej žiadosti ho 18. apríla 1869 menovali za vidieckeho majstra Banskobystrického zlatníckeho cechu v Mošovciach.⁸⁴ Mošovce boli príliš malé na podporu cechu, takže Franciscy sa stal provinčným majstrom Banskej Bystrice. V čase prijatia do cechu sa venoval zlatníckej a strieborníckej produkcii. Franciscy zaplatil za vstup do cechu 5 forintov. Ako provinčný majster nebol povinný predložiť svoj

⁸⁰ RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov, s. 324.

⁸¹ RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov, s. 325.

⁸² RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov, s. 325.

⁸³ Poznámka autora: Miesto je predmetom súčasného výskumu.

⁸⁴ Poznámka autora: Ján Franciscy (*4. máj 1820) vstúpil do banskobystrického zlatníckeho cechu v rovnakom časovom období ako jeho starší brat František. Ján neskôr pôsobil ako zlatník v Turčianskych Tepliciach, kde sa s ním stretávame aj v roku 1869.

tovar pre skúšanie a značenie, ale banskobystriický cech vykonával „náhodné kontroly“ kvality odvedenej práce a suroviny, s ktorou sa pracovalo. V banskobystriickom cechu pôsobil ako majster až do jeho zániku (*zrušenia*) v roku 1872.⁸⁵

V rokoch 1868 – 1872 sa u neho učil budúci zlatník Juraj Geitzbacher.

- **Juraj Geitzbacher** (*Georg Geitzbacher, Heitzbacher*)

Na žiadosť Františka Franciscyho bol v Banskej Bystrici prijatý v roku 1870 na 4 roky do učenia, nastúpil už v roku 1868. Zaplatil poplatok 2 zlaté a 7 grajciarov. 1. decembra 1872 na žiadosť Františka Franciscyho bol Juraj Geitzbacher po úspešnom absolvovaní učňovskej doby prepustený z učenia. Zaplatil poplatok 2 zlaté a 7 grajciarov a na nemocnicu 1 zlatý, spolu 3 zlaté a 7 grajciarov rakúskej meny. Pod zápisom je podpis Františka Rosenbergera (*Franz Rosenberger*), toho času vrchného predstaveného banskobystriického zlatníckeho cechu.⁸⁶

Okrem svojho profesionálneho pôsobenia bol František Franciscy činný aj v slovenskom národnom hnutí. Bol členom Matice slovenskej (už od roku 1870) a finančne prispel na jej chod. Bol i vážnym členom mošovskej rímskokatolíckej farnosti. V 70. rokoch bol podpredsedom, a istý čas aj predsedom, miestneho rímskokatolíckeho školského výboru (stolice). V roku 1874 bol zvolený za podpredsedu spomínaného školského výboru a v roku 1877 sa stal predsedom svetskej časti výboru. Nanovo bol zvolený aj v roku 1881.⁸⁷

Súdiac podľa počtu zlatníckych predmetov s jeho značkou – puncom, najmä filigránskych gombíkov, bol nepochybne aktívnym a nadaným zlatníkom. Franciscy používal značenie výrobkov monogram FF. Zlatník František Franciscy zomrel 4. januára 1890.

V zlatníckej tradícii pokračoval jeho syn **Ľudovít Franciscy** (24. august 1859 – 6. apríl 1939). Vzhľadom na to, že cechy už v polovici 70. rokov 19. storočia nefungovali, vyučil sa zrejme u svojho otca. V priebehu roku 1879 niekoľko týždňov stážoval vo viedenskej továrni na výrobu strieborných šperkov a bižutérie firmy Markowitsch & Scheid.⁸⁸

⁸⁵ GLOCKO, F.: Kolekcia filigránskych gombíkov (Život a dielo zlatníka Francisciusa Franciscyho v zbierkach Stredoslovenského múzea). In: *Bystrický Permon*. roč. XV, č. 4, december 2017, s. 5.

⁸⁶ ŠA BB, fond Banská Bystrica, mesto so zriadeným magistrátom 1255 – 1922, Banskobystrické cechy 1443 – 1872, C 43/3, Protokol 1641 – 1872, inv. č. E – 115, s. 222.

⁸⁷ RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov, s. 325.

⁸⁸ Poznámka autora: Georg Adam Scheid (28. júl 1838 Schönaun, Baden – 3. apríl 1921 Merano) bol rakúsko-nemeckým podnikateľom a šperkárom. Scheid ukončil v roku 1853 obchodné vzdelanie a pracoval najskôr v meste Pforzheim a následne v Stuttgarte. V roku 1858 odišiel do Viedne, kde pracoval v dielni Michaela Markowitscha, svojho budúceho svokra a výrobcu strieborných šperkov a klenotov. Spoločne založili v roku 1862 verejnú obchodnú spoločnosť Markowitsch & Scheid. O 20 rokov neskôr opustil prosperujúcu firmu a v roku 1882 založil továreň na výrobu šperkov už pod svojím menom. V roku

V prameňoch vystupuje ako zlatník ešte aj na prelome 19. a 20. storočia. Neskôr Ľudovít Franciscy presedlal na úradnícku dráhu v službách Turčianskej župy a pred svojou smrťou (1939) bol kastelánom bývalej Turčianskej župy, zrejme správcom župného domu v Martine. V rokoch 1897 – 1906, zastával funkciu richtára Mošoviec. Ľudovít Franciscy sa oženil s Máriou, rodenou Országhovou z Kláštora pod Znievom. Bývali v rodinnej vilke v Turčianskych Tepliciach. Vychovali spolu 2 deti – dcéru Máriu a syna Ľudovíta ml.⁸⁹

Dielo Františka a Ľudovíta Franciscyho

Zachované zlatnícke dielo Františka Franciscyho je pomerne rozsiahle.⁹⁰ Jeho najtypickejšími výrobkami boli filigránové strieborné gombíky. Väčšinu zlatníckych výrobkov – sitko na práškový cukor, brošne, kliešte na cukor, strieborné filigránové gombíky, niekoľko druhov mosadzných gombíkov, prívesky, retiazka na mentieku spolu s niekoľkými osobnými vecami a zariadením zlatníckej dielne darovala v roku 1993 vnučka Viera Valková SNM – Etnografickému múzeu v Martine.⁹¹ Ide o 34 kusov predmetov.⁹²

1884 vznikla Afinéria Georga Adama Scheida, neskoršia spoločnosť Ögussa. Scheid odišiel do dôchodku v roku 1911. Je pochovaný na evanjelickom cintoríne v Simmeringu. Jeho šperkárske diela sú označené značkami „G.A.S.“ alebo „S.G.A.“. Podľa: https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Adam_Scheid [cit. 06. 05. 2020]

⁸⁹ RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov, s. 326.

⁹⁰ Poznámka autora: Rozbor diela je aktuálnym výskumom autora.

⁹¹ Poznámka autora: Uvedené artefakty sú predmetom odborného výskumu autora. Zatiaľ ich uvádzame ako súpis zbierkových predmetov SNM – Etnografické múzeu v Martine. Príležitostne sa môžeme stretnúť s výrobkami zlatníckej rodiny Franciscyovcov na burzách starožitností alebo na internetových aukciách. Mokka lyžičku a niekoľko filigránových gombíkov z ich produkcie sme si mohli prezrieť aj na výstave s názvom Remeslo má zlaté dno... na pôde Slovenského národného archívu v roku 2014. Komplexne bola produkcia Franciscyovcov prezentovaná zatiaľ na výstave v roku 2002 v Banskej Štiavnici a v roku 2003 v Martine, kde sa prezentovalo striebro v podobe finálnych výrobkov ako kalichy, svietniky, liturgické náčinie, misy, podnosy, príbory, šperky atď'. František a Ľudovít Franciscy sa predstavili ako zlatníci šľachtickej rodiny Révayovcov. Medzi najzaujímavejšie exponáty patrila klenotnica s kolekciou šperkov, ktorú venovala grófká Révayová svojmu manželovi. (RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov).

⁹² Zoznam predmetov Etnografického múzea v Martine vzťahujúcich sa k osobe Františka Franciscyho a Ľudovíta Franciscyho, získaných od Viery Valkovej: Gombík, striebro, cca 1870. Brošňa, žltý kov, český granát?, 1875 – 1899. Kliešte na cukor, striebro, plech, 1860 – 1870. Kliešte na cukor, striebro, plech, 1800 – 1850. Sitko na posýpanie cukru, obecný kov, koniec 19. a začiatok 20. storočia. Prívesok, striebro, filigrán, 1875 – 1899. Obrúčka, PRO PATRIA, kov, 1914 – 1918. Retiazka, obecný kov, postriebrený, 1875 – 1899. Retiazka, striebro, 1875 – 1899. Prívesok, kov, sklo, 1875 – 1899. Polovýrobok – prívesok, biely kov, 1875 – 1899. Pinzeta, oceľ, 1875 – 1899. Kružídlo, mosadz, oceľ. Kliešte, železo, 1875 – 1899. Kliešte, železo, 1875 – 1899. Rezač na sklo, diamant, mosadz, železo, kosť, 1875 – 1899. Skrutkovač, drevo, mosadz, plech, oceľ, 1875 – 1899. Cviker s puzdrom, kov, sklo, koža, Budapešť, 1875 – 1899. Pečatidlo, iniciály LF, mosadz. Pečatidlo, iniciály LF, obecný

V SNM – Etnografickom múzeu v Martine je zachovaná aj rozsiahla pozostalosť,⁹³ ktorá obsahuje predmety viažuce sa k zlatníkom Františkovi a Ľudovítovi Franciscyovcom.⁹⁴

Vo vlastníctve rodiny zostáva súprava stolového riadu, dve ihlice na viazanku, náhrdelník, niekoľko druhov filigránových gombíkov, súprava mokka lyžičiek na kávu.

Ďalším zriedkavým múzejným artefaktom je osobné pečatidlo z Františkovej pozostalosti. Pečatidlo zrejme nosil zavesené na retiazke. Pečatná doska je otočná. Na pečatnej doske je vyrytá zaujímavá symbo-

kov, meď, liatie, okolo 1860. Pečiatka – raznica, ANNA BOŠKOVÁ, ocel'. Vzorka – predloha na gravírovanie, kartón, 1875 – 1899. Vzorka – predloha na gravírovanie, iniciály LF, mosadz. Vzorka – predloha na gravírovanie, mosadz, 1878. Fotografia, pohľadnicového formátu, Ľ. Franciscy s vnučkou Vierou Valkovou v Turčianskych Tepliciach. Fotografia – Štubnianske Teplice, pohľadnicového formátu, záber na štvrt', kde býval Ľ. Franciscy, začiatok 20. storočia. Sobášny list – výťah z matriky sobášneho listu Ľ. Francisciho a Márie Országhovej z Kláštoru pod Znievom.

⁹³ Poznámka autora: Je predmetom aktuálneho výskumu autora.

⁹⁴ Poznámka autora: Aj tieto zbierkové predmety budú v budúcnosti podrobené odbornému výskumu autorom. Zatiaľ ich uvádzame ako súpis predmetov SNM – Etnografické múzeum v Martine. Zoznam predmetov artefaktov Etnografického múzea v Martine vzťahujúcich sa k osobe Františka Francisciho a Ľudovíta Francisciho získaných v roku 1940: Prsteň – skúšobné modely, biely kov, 1875 – 1899 (4 kusy). Terčfík – polovýrobok, kov, 1875 – 1899 (2 kusy). Brošňa – polovýrobok, kov, 1875 – 1899 (11 kusov). Prívesok – torzo, olovo, 1875 – 1899 (21 kusov). Pliešok – segment, mosadz, plech, strihanie, 1875 – 1899 (17 kusov). Spona – návrh, kov, mosadz, plech, lisovanie, tepanie, 1875 – 1899 (2 kusy). Segment šperku – obruba, striebro, plech, lisovanie, 1875 – 1899 (3 kusy). Závažie zlatnícke, mosadz, tepanie, rytie, pravdepodobne ešte z dielne Ľ. Francisciho otca, koniec 19. stor. Retiazka – segment, mosadz, kovaná, 1875 – 1899. Nášivok s retiazkou, mosadz, liatie, tepanie, kovanie, 1875 – 1899. Miska, kamenina, glazúra, Kremnica?, okolo 1860, používala sa pri tavení kovu?, 1875 – 1899. Doštičky, mosadz, plech, strihaný, rytý, 1875 – 1899 (105 kusov). Škatuľka s vrchnákom, plech, natretý, čierna farba, 1875 – 1899 – obsahuje 17 ks mosadzných a medených vzorníkov. Rukoväť lyžice, olovo, liatie, pravdepodobne používal ešte Ľ. Francisciho otec, koniec 19. stor. (2 kusy). Kratiknôt, železo, polovica 19. stor., Náramok, meď, plech, tepanie, 1875 – 1899. Náušnice, 1875 – 1899. Zlatnícke polovýrobky – segmenty, kov, 1875 – 1899 (10 kusov). Kameň na brúsenie, karborundum, 1875 – 1899. Podložka, škridlica?, 1875 – 1899. Lampička na lieh, plech, 1875 – 1899. Škatuľka s vrchnákom, drevo, obsahuje zlomky kovu, hodinové súčiastky, 1875 – 1899 (2 kusy). Dóza s vrchnákom, na uloženie razníc, mosadz, 1875 – 1899 – dóza obsahuje železné raznice. Váhy zlatnícke, železo, mosadz, bavlna, 1875 – 1899. Kliešte zlatnícke dvojramenné, železo, farbené, 1875 – 1899. Vrták, drevená rukoväť, mosadz, 1875 – 1899. Dlátko rytecké, drevená rúčka, mosadzný plech, železo, 1875 – 1899 (3 kusy). Pílky vlásenkové – zväzok, kalený kov, 1875 – 1899. Pilník, železo, 1875 – 1899 (2 kusy). Ťažidlo, železo, 1875 – 1899. Lyžica zlatnícka, mosadzný plech, 1875 – 1899. Vyfukovač zlatnícky, mosadz, plech 1875 – 1899. Striebro – surovina, puncované, váha: 15,45 g. 1875 – 1899. Dózička s vrchnákom, mosadzný plech, 1875 – 1899. Vysvedčenie pre Ľ. Francisciho od viedenskej firmy Sielrer-Bijouterien Fabrik, Markowitsch Scheid z februára 1879. Potvrdenie o schválení pre Ľ. Francisciho, 1877. Vzorník – zošit s menom Ludvig Franciscy, kartón zelený, papier, perokresba, 1877 – 1879. Knižočka s tlačivom o výmene peňazí, 1875 – 1899 Ľ. Francisci. Dlátko rytecké, drevená rúčka, mosadz, železo, 1875 – 1899.

lika. Jej základnou časťou je kompletný šľachtický erb. Erbové znamenie v štíte však nahradila silno štylizovaná zlatnícka symbolika. V dolnej časti štítu sa nachádza náková s dvojicou prekrížených zlatníckych kladíviek, nad tým figúra patróna zlatníkov, svätého Elégia (cca 588 – 660) s kalichom a ďalším, zatiaľ neidentifikovaným predmetom. Klenotom je oproti tomu tradičné rameno so šablou a okolo sa nachádzajú majuskulné iniciály FF.⁹⁵

Vybrané dielo Františka Franciscyho

V zbierkach Stredoslovenského múzea sa zachovalo nádherné dielo: **kolekcia filigránskych gombíkov**, ale len časť je puncovaná autorom. Väčšina puncovaných gombíkov (31 kusov) patrí práve zlatníkovi Františkovi Franciscymu a sú označené jeho majstrovskou značkou FF.

Filigránske gombíky sú najčastejším druhom strieborných gombíkov, ktoré používalo aj vidiecke obyvateľstvo a regióny. Zložitá je identifikovať ich výrobcu. Existuje obmedzený počet techník, ktorými môže byť skrútený strieborný drôt spleťtý. Väčšina z nich bola vynájdená samotnými zlatníkmi v jednotlivých regiónoch, bez akéhokoľvek externého vplyvu. Na rozdiel od ostatných typov gombíkov, filigránske takmer vôbec nie sú označené puncom. Dôvodom je nedostatok miesta pre umiestnenie puncu a mnohé pochádzajú z vidieckych oblastí, kde nebývalo vo všeobecnosti zvykom takto označovať šperky. V porovnaní s inými typmi šperkov, strieborný filigrán neobsahuje toľko prímies iných kovov, preto sa znak rýdzosti veľmi nepoužíval. Drôt, z ktorého sa vyrábala, musel byť z ohybného a tvárneho kovu. Med' je pravdepodobne jedinou vhodnou alternatívou namiesto zlata a striebra. Na rozdiel od razených strieborných gombíkov, filigránske nie je možné jednoznačne identifikovať len na základe ich dizajnu. Pretože nie sú označené puncom, najčastejším spôsobom ich identifikácie je analýza spracovania. Hoci mnohé gombíky vyzerajú podobne, zlatníci v rôznych regiónoch pracovali s odlišnými druhmi drôtu, predovšetkým čo sa týka zhotovenia základne gombíka. Výplň bola tvorená tiež jemne odlišnými spôsobmi. Identifikáciu často umožňuje detailný pohľad na jednotlivé prvky gombíka.⁹⁶

Pozornosť si svojim prevedením zaslúži kolekcia 6 gombíkov z 10-lotového striebra, zhotovených filigránovou technikou. Majú vypuklý tvar, filigrán je podložený pozláteným plechom vyformovaným do pologule. Na spodnej časti gombíkov je vyrazená značka výrobcu FF a značka rýdzosti „10“. Gombíky boli vyrobené v Mošovciach v 2. polovici 19. storočia. Priemer gombíkov je 30 mm.

⁹⁵ RAGAČOVÁ, J.: Zlatnícky rod Franciscyovcov, s. 325.

⁹⁶ GLOCKO, F.: Kolekcia filigránskych gombíkov, s. 5.

Druhú kolekciu reprezentuje 6 gombíkov z 13-lotového striebra, zhotovených filigránovou technikou. Filigrán je podložený strieborným plieškom. Priemer gombíkov je 21 mm.

Tretiu sadu tvorí 5 strieborných gombíkov. Strieborný gombík zhotovený filigránovou technikou. Filigrán je podložený strieborným plechom. Priemer gombíkov je 17 mm.⁹⁷

Zoznam evidovaných a zistených diel Františka Franciscyho⁹⁸

1. 6 kusov filigránových strieborných gombíkov – Stredoslovenské múzeum
2. 6 kusov filigránových strieborných gombíkov – Stredoslovenské múzeum
3. 5 kusov filigránových strieborných gombíkov – Stredoslovenské múzeum
4. 9 kusov filigránových strieborných gombíkov, pologuľovitého tvaru – Stredoslovenské múzeum
5. 4 kusy filigránových strieborných gombíkov, zložených z lupeňov – Stredoslovenské múzeum
6. 2 kusy strieborných lyžičiek na kávu – Stredoslovenské múzeum
7. 1 kus strieborná lyžička na sol' – Stredoslovenské múzeum
8. 1 kus klieštiky na cukor zo strieborného filigránu – SNM – Historické múzeum
9. 1 kus strieborný podnos na balustrovej nohe – SNM – Historické múzeum
10. 6 kusov strieborných lyžičiek (1848) – SNM – Historické múzeum
11. 2 kusy filigránových gombíkov – SNM – Historické múzeum
12. 2 kusy filigránových strieborných gombíkov – Múzeum mincí a medailí Kremnica
13. 2 kusy gombíkov – Maďarské národné múzeum v Budapešti
14. 1 kus kanvica – Maďarské národné múzeum v Budapešti
15. 1 kus kalich – kostol Mošovce

Záverečné porovnanie zlatníckych majstrov

Byť ženatý a viesť bezúhonný život, patrilo nielen k základným morálnym kritériám mešťana⁹⁹ Banskej Bystrice, ale vzťahovalo sa to aj na

⁹⁷ GLOCKO, F.: Kolekcia filigránskych gombíkov, s. 5.

⁹⁸ Poznámka autora: Predmety prešli odbornou analýzou autora.

⁹⁹ Poznámka autora: Privilegované postavenie mešťanov pôvodne vyplývalo z mestských práv udeľovaných stredovekým sídlam spravidla od 11. storočia. V tomto zmysle sa medzi mešťanov v stredoveku spravidla rátajú aj šľachtici bývajúci v mestách. Väčšinu mešťanov tvorili aj remeselníci, najväčšiu moc (aj politickú) mali veľkí obchodníci, pozemkoví vlastníci a šľachtici.

remeselníka, s ambíciou majstra v cechu. V zlatníckom cechu reprezentovali tieto vlastnosti: Alojz Herritz, ktorý sa ako 30-ročný stal 10. marca 1832 mešťanom, Juraj Sodomka sa stal mešťanom 5. marca 1814 ako 32-ročný. Karol Miškovský, ktorý sa ako 41-ročný stal mešťanom 13. júna 1844. Výnimku tvorili vidiecki majstri cechu, pracujúci mimo mesta. Tí nemohli dosiahnuť štatút mešťana Banskej Bystrice. Toto pravidlo platilo aj pre zlatníka Františka Franciscyho, ktorý žil v Mošovciach.

Vstup do banskobystrického zlatníckeho cechu patril k najdôležitejším kariérnym medzníkom v živote každého budúceho zlatníka. Bol to zdĺhavý proces, počas ktorého musel adept na majstra cechu splniť prísne požiadavky a odpracovať stovky hodín v rôznych stupňoch učenia s dosiahnutím potrebnej kvalifikácie a odbornej úrovne. Cesta k dosiahnutiu postu majstra bola náročná nielen na štúdium a umelecké zručnosti, ale aj morálne vlastnosti. Každý budúci majster musel prejsť povinnými štádiami remeselného vývoja.

Učeň bol prvý a najnižší stupeň učenia. Podpísaná zmluva medzi rodičmi a majstrom stanovovala podmienky učenia, medzi ktoré patrili poplatky, ošatenie, povinnosti učňa, dĺžka učňovstva spravidla na 5 – 8 rokov. Ak bol učeň zlatníckym synom alebo nadpriemerne nadaný, dĺžka učenia sa skrátila. Zlatníckym učňom sa mohol stať 10 – 14-ročný chlapec, syn slobodného mešťana, bezúhonného pôvodu, pochádzajúci z tzv. poctivej lože, čiže zo zákonného manželstva, čo musel adept doložiť rodným listom. S učňom museli prísť dvaja ručitelia, tzv. krstní otcovia, ktorí sa u majstra zaručili, že učeň z učenia neujde. Učeň býval v dome majstra, dostával stravu, obuv, šaty a znalosť remesla. Majster mu bol druhým otcom, garantoval aj mravnú a náboženskú výchovu. Učni mali v cechu najťažší život, vykonávali často aj podradné práce. Museli skoro vstávať, rozsvietiť v dielni, doniesť tovarišom vodu na umývanie, postlať posteľ, byť prví v dielni, pozametať a nachystať nástroje, v zimnom období zakúriť v dielni a pripraviť drevo na celý deň. Učni posluhovali aj tovarišom, vykonávali množstvo inej roboty: rozvážali výrobky, zapalovali lampy, strážili majstrove deti a pomáhali pani majstrovej. Od začiatku 19. storočia patrila k povinnostiam učňa aj povinná návšteva kresliarskej školy. Po uplynutí učňovskej doby bol „vyučenec“ pred cechovým zhromaždením slávnostne prepustený, z rúk cechmajstra si prevzal výučný list. Ak vyhovel všetkým požiadavkám a osvedčil sa, bol učennivý, šikovný v remesle, pobožný a poslušný voči majstrovi, mohol byť povýšený do stavu tovariša.

Tovariš nemohol pracovať samostatne, ale iba v dielni majstra. Bol viazaný záväzkami: okrem sviatkov pracoval až šestnásť hodín denne, nemohol sa oženiť a jeho súkromný život bol prísne kontrolovaný. Za prácu mohol dostávať mzdu, jej výšku určoval cech. Za priestupky platil

pokuty a pre časté priestupky voči majstrovi mohol byť zverbovaný do vojska. Aby sa mohol tovariš stať majstrom, musel absolvovať niekoľko-ročnú vandrovku. Tak si rozšíril svoje zručnosti aj jazykové znalosti. V mieste budúceho pôsobenia musel absolvovať majstrovský rok a požiadať cechovú organizáciu o zloženie majstrovskej skúšky. Musel vyhotoviť majstrovské dielo, tzv. *Meisterstück*, čím preukázal svoju spôsobilosť v kovotepectve, šperkárstve a v rezaní pečatidla. Skúška spočívala vo výrobe troch *Meisterstückov*. Boli to: tepaná strieborná nádoba, zlatý prsteň a pečatidlo. Budúci zlatník sa mohol z jedného výrobku finančne vykúpiť alebo sa zaviazal, že tento druh nebude vo svojej praxi vyrábať. Úspešná vandrovka, vyhotovenie majstrovského diela, zaplatenie vstupných cechových poplatkov, dávok na kostol a na slávnostnú hostinu dávali predpoklad a možnosť, aby sa stal z tovariša majster.

Majster bol v cechu na treťom stupni hierarchického rebríčka. Majstri sa delili podľa veku na mladších a starších. Mladší majster sa musel podľa cechových predpisov do roka oženiť, inak ho mohol postihnúť aj finančný trest, dokonca ho mohli vylúčiť z cechu. Výhodou bolo, ak si vzal zlatníkovu dcéru, prípadne vdovu. Mladší majster nemal rovnaké práva ako starší kolegovia a v cechu musel plniť rôzne povinnosti: roznášal pozvánky na zasadnutia cechovej organizácie, zapaloval sviečky v kostole, obsluhoval pri cechových hostinách, nosil cechovú zástavu na procesiách, zastupoval chorých majstrov v ich dielňach. Funkcia mladšieho majstra trvala dovtedy, kým neprišiel do cechu nový mladší majster. Mladší majstri obyčajne nesmeli mať tovarišov. Čím bol majster starší, tým ich mohol postupne zamestnávať a zvyšovať ich počet.

Cechmajster bol najvyšším predstaveným a stál na čele celej cechovej organizácie. Cechmajstra a funkcionárov cechu volili členovia každoročne na výročný sviatok udelenia artikul. Cechové artikuly predstavovali základný právny dokument cechu a obsahovali výpočet práv a povinností ich príslušníkov. Artikuly zároveň symbolizovali legitimitu, česť aj tradície cechu.¹⁰⁰ Cechmajster reprezentoval organizáciu pred vrchnosťou, dbal o zachovanie a dodržiavanie cechových artikul, riešil spory v rámci cechu. Často vykonával aj funkciu pokladníka a bol aj tzv. *probmajstrom* – kontrolórom kvality výrobkov aj používanej suroviny. Zlatnícki majstri a cechmajstri patrili k najvyššej spoločenskej vrstve. Dvorských zlatníkov obdarúvali šľachtickými titulmi, cechoví majstri zastávali vysoké posty na mestských úradoch (napr. sudca, senátor).¹⁰¹

¹⁰⁰ Poznámka autora: V roku 1813 boli vydané *Generálne cechové artikuly*, záväzné pre všetky existujúce cechy. Boli v nemčine, latinčine, od 16. storočia aj v slovenčine a maďarčine.

¹⁰¹ CÔNOVÁ, Ilona: *Levočský zlatník Ján Siláš*. Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Bratislava 2004. Vydavateľstvo LÚČ, Bratislava, ISBN 80-89175-03-1, s. 6.

Majstrovský status zo spomínaných zlatníkov dosiahli najrýchlejšie: Juraj Sodomka 20. marca 1814, v čase prijatia mal 32 rokov, Alojz Herritz 14. septembra 1834 a v čase prijatia mal 32 rokov. Karol Miškovský mal proces prijímania zdĺhavejší. Už ako skúsený zlato a striebrotepec požiadaval cech o prijatie 24. mája 1852, v tom čase mal už 49 rokov. František Franciscy získal majstrovský status 18. apríla 1869, kedy sa stal ako 51-ročný vidieckym majstrom banskobystrického cechu.

Aktívne zlatnícke roky v banskobystrickom zlatníckom cechu sú tiež odrazom lojality k cechu, ale sú determinované aj vekom, kedy zlatník vstúpil do cechu. Roky vykonávania praxe: Juraj Sodomka pracoval v cechu 35 rokov, v rokoch 1814 – 1849, Karol Miškovský pracoval v cechu 18 rokov, v rokoch 1852 – 1870, Alojz Herritz pracoval v cechu 13 rokov, v rokoch 1834 – 1847 a František Franciscy pracoval v cechu len 3 roky, v rokoch 1869 – 1872.

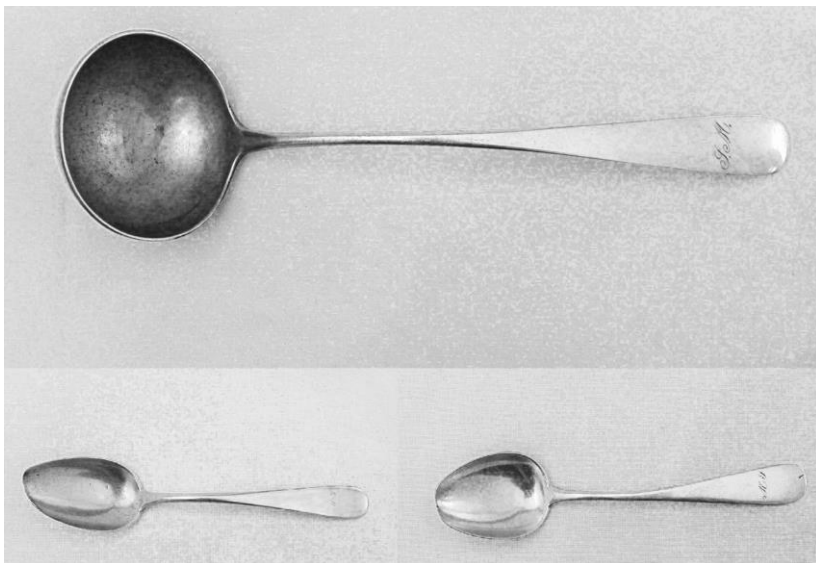
OBRAZOVÁ PRÍLOHA

1. Strieborná paténa (1841).
Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

1a. Majstrovská značka Juraja Sodomku.
Zdroj: TORANOVÁ, E.: *Zlatníctvo na Slovensku*.

2. Príborové solitéry (1846, 1855).

Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

2a. Majstrovská značka Karola Miškovského.

Zdroj: TORANOVÁ, E.: *Zlatníctvo na Slovensku*.

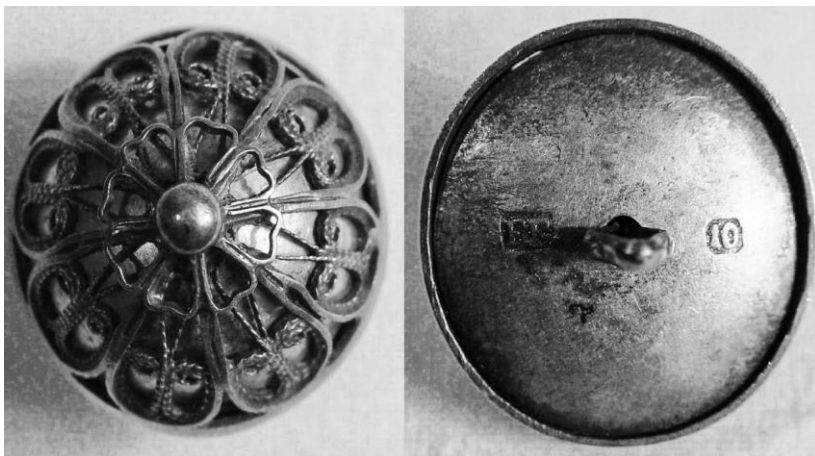
3. Strieborný krstný medailón (1833).

Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

3a. Majstrovská značka Alojza Herritza.

Zdroj: TORANOVÁ, E.: *Zlatníctvo na Slovensku*.

4. Filigránový gombík (druhá polovica 19. storočia).

Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

4a. Majstrovská značka Františka Franciscyho.

Zdroj: TORANOVÁ, E.: *Zlatníctvo na Slovensku*.

Slovenská otázka v revolučných rokoch 1848 – 1849 na stránkach viedenského denníka *Die Presse*

ZUZANA KUDZBELOVÁ

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Slovak question in the revolutionary years 1848 – 1849 in the Viennese daily newspaper “Die Presse”

Abstract: In the first half of the 19th century, Vienna was one of the most important centres of political, cultural, social, and economic life in Europe. Here, various sociopolitical issues were intensely discussed, and a great amount of information was gathered. The revolution of 1848 – 1849 stirred up a debate about the future of the Habsburg Empire, Hungary and about nations living in this region. Politicians, but also the public, started to be interested in the Slovak issues. Therefore, Viennese press started to reflect on the situation of the Slovaks, their politics and activities. This paper is shining light on the reflection of the Slovak question in the newly established Viennese political newspaper “Die Presse”, which was widely read throughout the Europe.

Keywords: revolution years 1848 – 1849, Viennese newspapers, Die Presse, Slovak National Movement, Habsburg Empire.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.34-51>

Počas 19. storočia sa periodická tlač stala hlavným nástrojom verejnej komunikácie, pretože predovšetkým ona dokázala zabezpečovať pomerne rýchly a pravidelný prísun informácií. Avšak tak, ako v iných krajinách, aj v habsburskej monarchii podliehala cenzúre. V prvej polovici 19. storočia dokonca prišlo ešte k väčšiemu sprísneniu, čo súviselo s konzervatívnou reakciou panovníka a jeho kabinetu na francúzsku revolúciu. Napriek tomu slobodomyselné myšlienky a informácie o voľnejších politických pomeroch v západnej Európe prenikli do habsburskej ríše a aj u obyvateľov jej centra – Viedne – si našli svojich prívržencov. Preto obmedzovanie vyjadrovania, vydávania tlačovín a ich obsahu vzbudzovalo čoraz väčšiu nevôľu.¹

¹ Bližšie: LUNZER-LINDHAUSEN, Marianne: Revolutionsangst als Ursache pressefeindlicher Massnahmen in der österreichischen Monarchie. Negative Presspolitik im Zeitalter der Reaktion. In: *Publizistik als Gesellschaftswissenschaft. Internationale Beiträge*, zost. H. Koschwitz – P. Günter, Konstanz : Druckerei und Verlagsanstalt Konstanz, 1973, s. 156-165; MARX, Julius: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. München : Oldenbourg, 1959, 76 s.; ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik: ein Beitrag zur deutschen*

Prejavovalo sa to predovšetkým medzi vzdelancami, študentmi, ale aj niektorými šľachticmi. Už v roku 1845 požiadala skupina viedenských spisovateľov na čele grófom A. Auesperom, kniežatami F. Schwarzenbergom či F. Colloredo-Mannsfeldom a ďalšími o formálne ustanovenie cenzorského zákona, nezávislé postavenie cenzorov a možnosť odvolať sa vo veciach cenzúry. Po dvojročnom čakaní však bola ich žiadosť zamietnutá.² Práve aktéri revolučného diania vo Viedni 13. marca 1848 opätovne vzniesli nárok na slobodu tlače. O deň neskôr už slávili úspech – barón Johann Talatzko vyhlásil, že cisár zrušil cenzúru, čo 15. marca 1848 oficiálne deklaroval aj osobitne vydaný patent.

Obsah provizórneho tlačového zákona z 31. marca 1848 však neuspokojil Viedenčanov. Síce potvrdil zrušenie cenzúry a tým, ktorí dovtedy kvôli jej porušeniu boli prenasledovaní, zaručoval amnestiu, ale obsahoval viaceré ustanovenia ohraničujúce slobodu tlače. Každé periodikum muselo obsahovať informácie o tlačiarni alebo vydavateľovi, o dátume a mieste svojho vydania. Predpisy o realizácii tlačiarenských aktivít, ktoré zahrňovali aj povinnosť koncesie, boli ponechané. Výška samotnej koncesie sa podľa charakteru tlačoviny pohybovala od 100 do 200 zlatých. Redaktor mal byť rakúskym občanom bývajúcim v krajine a mať najmenej 24 rokov. Noviny museli na svojich stránkach zadarmo uverejniť úradné oznámenia a odovzdávať príslušnému úradu povinný výtlačok každého čísla. Verejné vylepovanie správ bolo možné len so súhlasom úradov a pouličný predaj mohli realizovať len osoby, ktoré získali k tomu oprávnenie. Zákon okrem toho, že odkazoval na delikty upravené trestným zákonníkom, obsahoval aj osobitné ustanovenia, ktoré definovali tlačové trestné činy – napr. úmyselné hanobenie panovníka, členov panovníckej rodiny alebo konštitúcie, rozširovanie smilnej spisby, ale aj rozširovanie informácií o súkromných alebo rodinných záležitostiach, ktoré sa netýkali verejného záujmu a poškodzovali dotknutých. Aj v ústave z 25. apríla 1848 bola paragrafom 19 zaručená sloboda tlače v takej miere, ako ju upravoval marcový zákon.³

Keďže revolúcia vo Viedni pokračovala ďalej, cisár bol donútený k tomu, že 15. mája revidoval túto ústavu a stiahol sa z Viedne do Innsbrucku. Medzitým boli vydané dva zákony, ktoré upravili pravidlá

Culturgeschichte 1 : Von den Anfängen bis zum Jahre 1848. Wien : K. U. K Hof- und Universitätsbuchhandel, 1892, 159 s.

² POLLAK, Walter: Wiener Presse im Revolutionsjahr 1848. In: *Publizistik als Gesellschaftswissenschaft. Internationale Beiträge*, zost. H. Koschwitz – P. Günter, Konstanz : Druckerei und Verlagsanstalt Konstanz, 1973, s. 171.

³ OLECHOWSKI, Thomas: Das Pressrecht in Habsburgermonarchie. In: *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 8.2. Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, zost. H. Rumpler – P. Urbanitsch, OEAW : Wien, 2006, s. 1494-1501.

vydávania tlače. Vďaka nim napríklad pre redaktora bola odstránená povinnosť rakúskeho občianstva a zrušila sa kaucia periodikám. Odpadla aj úloha zabezpečovať povinný výťahok k archivácii, čím sa úrady ocitli v kurióznej situácii. Pri snahe o kontrolu dodržiavania zákonných ustanovení museli začať jednotlivé noviny abonovať, ak nechceli chodiť do viedenských kaviarní, kde boli väčšinou prístupné, alebo k múrom, kde sa zvyčajne lepili plagáty. Upravili sa aj tlačové priestupky a ich sankcionovanie – napríklad sa znížil trest za hanobenie panovníka. V prípade spáchania tohto deliktu hrozilo dotyčnému podľa trestného zákonníka odňatie slobody až na päť rokov. Ak k nemu došlo v tlači, trest bol vymeraný len na dĺžku maximálne šiestich mesiacov. Zrušilo sa aj schvaľovanie kolportérov – tí museli svoju činnosť len nahlásiť príslušnému úradu. Tieto ustanovenia nahradili marcový tlačový zákon, čím sa odstránili všetky body, ktoré vyvolávali nevôľu prívržencov revolúcie. Tým však panovník a širšia ríšska moc stratili svoju silnú pozíciu pri kontrole tlače, ktorou dovtedy disponovali.⁴

Uvoľnenie tlačových pomerov malo za následok masívne zakladanie nových novín v Predlitavsku, predovšetkým v jeho centre. Vo Viedni pred marcom 1848 vychádzalo 35 periodík, z toho tri boli denníky a len dva prinášali obsah politického charakteru.⁵ Konkrétne išlo o *Wiener Zeitung* a *Österreichischer Beobachter*. Od jari do jesene 1848 narástol počet viedenských novín nad 160, pričom z toho bolo 72 denníkov.⁶ Väčšina z nich sa vyjadrovala aktívne k politickému daniu, pretože politika už nebola predmetom záujmu úzkej skupiny ľudí, ale stala sa záležitosťou širšej verejnosti. Veľa novovzniknutých periodík však nemalo dlhé trvanie, napr. u niektorých vyšlo len jedno číslo. Zmenil sa čiastočne aj ich charakter – znížila sa predajná cena, aby sa stali dostupnejšími väčšiemu okruhu ľudí a začali šíriť myšlienky omnoho pestršieho názorového spektra, ako to bolo dovtedy.

Stupňovanie revolučného diania vo Viedni vyústilo do povstania, na potlačenie ktorého panovník v októbri 1848 povolal vojsko. Zaviedol sa výnimočný stav a na určitý čas sa zastavilo vydávanie všetkej tlače s výnimkou *Wiener Zeitung*. Nový tlačový zákon sa ustanovil až v marci 1849, pričom bol omnoho striktnejší v porovnaní s tým z roku 1848.⁷

⁴ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik: ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte 2: Während des Jahres 1848*. Wien : K. U. K Hof- und Universitätsbuchhandel, 1893, 159 s.

⁵ KURT, Paupié: *Handbuch der österreichischen Pressgeschichte, 1848 – 1959, I*. Wien : Willhelm Braumüller, Universitäts-Verlagsbuchhandlung, s. 1.

⁶ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik: ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte 2: Während des Jahres 1848*, s. 144–158.

⁷ Síce opätovne potvrdil zrušenie cenzúry, ale nezaručoval už amnestiu. Ukladal povinnosť nahlasovať údaje ako názov, program, periodicitu a zameranie tlačoviny, jej redaktora,

Po októbrovom výnimočnom stave sa podarilo opätovne získať povolenie niekoľkým periodikám. Z významných politických novín vychádzali už spomenuté *Wiener Zeitung*. Išlo o najstarší politický denník, ktorý od roku 1810 zastával funkciu tlačového orgánu vlády. Počas revolučného diania sa však otvoril širokému okruhu čitateľov – uverejňoval články s veľkonemeckým, liberálnym, ale aj anarchistickým obsahom. V jeseni 1848 ho ale vláda opäť definitívne získala pod svoju kontrolu.⁸ Vzrast vplyvu verejnej mienky podnietil aj, vtedy ešte poslanca Ríšskeho snemu, F. Stadion a k tomu, aby koncom augusta presunul v Terste v roku 1836 založený *Journal des Österreichischen Lloyd* do Viedne.⁹ Aj jemu sa dovolilo po novembri pokračovať v jeho vydávaní. Hoci sa najskôr primárne zaoberal otázkami obchodu a hospodárstva, v revolučných rokoch začal uverejňovať aj články politického charakteru. Bol predstaviteľom konzervatívneho programu a veľkorakúskej politiky.¹⁰ Vo vydávaní pokračoval aj *Fremdenblatt*, ktorý vznikol v januári 1846. V období od decembra 1848 do septembra 1849 niesol prívlastok – každodenné novinky z cisárskej a kráľovskej rezidencie. Podporoval centralizačné úsilie Františka Jozefa I. V roku 1852 sa stal dobrovoľne jedným z tlačových orgánov vlády. Okrem ďalších, v tej dobe menej významných periodík,¹¹ od novembra 1848 pokračovali vo vydávaní aj dva denníky, ktoré vznikli v revolučnom období a zároveň zostali nezávislé od vlády. Jedným z nich bol *Ostdeutsche Post*, ktorý v roku 1848 založil Ignaz Kuranda. Mal tendenciu presadzovať veľkonemecké myšlienky a konštitučný centralizmus.¹²

vydavateľa a nakladateľa a tlačiareň. Kaucia platila aj pre noviny, ktoré informovali len okrajovo o politických udalostiach. Jej výška závisela od miesta vydávania a periodicity, pohybovala sa od 1 500 do 10 000 zlatých. Do tohto zákona boli prevzaté aj nariadenia z decembra 1848 o povinnom výtlačku, zákaze vylepovania plagátov a pouličného predaja novín. Za ťažké tlačové delikty sa považovalo napríklad ohrozovanie jednoty monarchie. OLECHOWSKI, Thomas: Das Pressrecht in Habsburgermonarchie. In: *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 8.2. Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, zost. H. Rumpel – P. Urbanitsch, OEAW: Wien, 2006, s. 1501-1503.

⁸ ZENKER, Ernst Viktor: *Zur Geschichte der Kaiserlichen Wiener Zeitung 8. August 1703 – 1903*, Wiener Zeitung, 1903, 328 s.; BÖHM, Wilhelm: Geschichte der „Wiener Zeitung“ in: *Wiener Zeitung*, zvláštne vydanie k 250-ročnému výročiu založenia. 1953, s. 8-47; KURT, P.: *Handbuch der österreichischen Pressgeschichten, 1848 – 1959*, I. Wien: Willhelm Braumüller, Universitäts-Verlagsbuchhandlung, s. 119-120.

⁹ Od roku 1849 niesol názov *Lloyd*.

¹⁰ POLLAK, Walter: Wiener Presse im Revolutionsjahr 1848, s. 167-185; KURT, P.: *Handbuch der österreichischen Pressgeschichten 1848 – 1959*, s. 125-126, 176-177.

¹¹ Z politických novín napríklad *Der Wander*, zo satiricko-beletristických periodík napríklad *Der Österreichische Zuschauer*, *Die Geissel*, *Der Hansjörgel* či *Die goldene Mittelstrasse*. Samozrejme, v roku 1849 vznikli vo Viedni aj ďalšie periodiká, všetky však mali provládny charakter.

¹² KURT, P.: *Handbuch der österreichischen Pressgeschichten 1848 – 1959*, s. 133-125, 139-140.

Druhými nezávislými novinami bola *Die Presse*, ktorá sa stala najčítanejším periodikom v monarchii. A práve na ňu sa bude sústreďovať nasledujúci text. Konkrétne predstaví, do akej miery a v akých súvislostiach *Die Presse* informovala o slovenskej otázke v rokoch 1848 – 1849. Dôležitosť zaoberať sa touto problematikou súvisí nielen s vyššie predstavenou zmenou tlačových pomerov, ale aj so vzrastom významu národnostnej otázky v danom období. Tá dovtedy budila väčší záujem len u vybraných a pomerne úzkych skupín, ktorých cieľom bolo získať pre vlastný národ čo možno najviac základných atribútov moderného národa. V protiklade k nim ju štátna moc reflektovala len okrajovo. Predstavitelia národných hnutí však využili nestabilnú situáciu revolučných rokov v ríši a začali aktívnejšie vystupovať vo veci svojich národných a politických požiadaviek, dokonca ich splnením podmieňovali svoju lojalitu k habsburskej monarchii a panovníkovi. Národnostná otázka sa preto odrazu stala jednou z najdiskutovanejších tém v ríši tak medzi politikmi, ako aj širšou verejnosťou.

Vyvolaný tlak revolučného diania vyžadoval uskutočniť zmeny, ktoré znamenali prebudovanie habsburskej ríše. Problém však spočíval v tom, že požiadavky jednotlivých zainteresovaných skupín sa nielen často navzájom rozchádzali, ale aj vylučovali, čo vyvolávalo v politických kruhoch, a zároveň v tlači, rozsiahle diskusie. Napríklad zástancovia myšlienky obnovenia jednotnej monarchie prichádzali do stretu s prívržencami rozbitia monarchie alebo veľkonemeckej koncepcie. Tiež panovali rôzne názory na to, aké politické postavenie by mali získať jednotlivé národy v ríši, pričom túto otázku ešte komplikovalo nejednotné chápanie národa, národnej rovnoprávnosti, nezhoda na miere centralizmu či existencia širšieho spektra federalistických prístupov. Vyššie, v časti o tlačových pomeroch, sa už čiastočne naznačilo, že v revolúcii rokov 1848 – 1849 vystúpili do popredia aj nároky, ktoré dnes súhrne označujeme ako občianske práva. Na tomto mieste je však dobré opätovne zdôrazniť, že aj oni hrali dôležitý aspekt pri polemikách o novom charaktere habsburskej ríše a tiež komplikovali vyriešenie danej situácie k čo najväčšej všeobecnej spokojnosti.

Slovenské národné hnutie sa v tejto situácii takisto začalo omnoho aktívnejšie dovoľávať svojich požiadaviek. Samozrejme, vzhľadom na svoju slabú pozíciu v porovnaní s väčšinou iných národných hnutí, nepredstavovalo najdôležitejší problém habsburskej monarchie. Napriek tomu mu politická špička a široká verejnosť začala venovať pozornosť dovtedy nevidaných rozmerov.¹³

¹³ Bližšie k slovenskej politike v revolučných rokoch: RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie v roku 1848 – 1849*, najmä zväzky 2.1, 3.1, 4.1; ŠKVARNÁ, Dušan: *Slovenská otázka a politika*

V tomto období zvýšeného záujmu o slovenskú otázku a vzrastu dôležitosti verejnej mienky sa snažilo slovenské národné hnutie využiť silu periodík. Po zániku Štúrových novín v júni 1848 však nedisponovalo vlastným politickým tlačovým médiom, a to až do júla 1849, keď vznikli vo Viedni *Slovenské noviny*, ktoré mali provládny charakter. Preto v tomto smere dôležité postavenie získali české, moravské a ďalšie slovanské periodiká a taktiež časť viedenskej tlače, ktoré rakúsku verejnosť a politikov informovali o slovanských, a teda aj slovenských krokoch a požiadavkách. V tomto smere medzi nimi vynikala práve *Die Presse*.

Toto periodikum vydalo prvé číslo 3. júla 1848 a hneď v úvodníku sa prihlásilo k ideálom marcovej revolúcie, k demokracii, k slobode a k pokroku. Založil ho 41-ročný August Zang (1807 – 1888), ktorý vystriedal počas života viacero profesií. Keď viedol svoju viedenskú pekáreň v Paríži, zoznámil sa s Emile de Girardom, vydavateľom parížskych novín *La Presse*. Práve oni sa stali Zangovi predlohou, keď sa po svojom návrate do Viedne rozhodol založiť vlastné periodikum. Rovnako ako Girardin, aj on ho predával za výhodnú cenu (nestálo viac ako 1 grajciar) a ponúkal trojštúpcový profesionálne redigovaný obsah, ktorý prinášal tak politické informácie, ako aj správy o literatúre. Za obsah zodpovedal viedenský novinár Leopold Landsteiner (1817 – 1875), ktorý určitý čas pôsobil v *Journal des Débates und Constitutionel* a pre viacero nemeckých denníkov pracoval ako parížsky korešpondent.

Už vo svojich začiatkoch *Die Presse* vychádzala v náklade 10 tisíc výtlačkov a svoj okruh čitateľov časom čoraz viac rozširovala. Dokonca sa vypracovala na periodikum, ktoré bolo bežne čítané aj v zahraničí. K tomu výraznou mierou prispel jej samotný zakladateľ Zang, ktorý napríklad zastával dôležité postavenie vôbec v prvom štrajku novinárov konanom 27. septembra 1848 vo Viedni. Odvtedy redakcia *Die Presse* neslúžila len jej pracovníkom, ale stala sa miestom stretávania sa inteligencie podobne, ako v tej dobe väčšina viedenských kaviarní. Rýchly úspech, ktorý *Die Presse* zažila, však priniesol so sebou aj časté útoky konkurencie. Tá ju často nazývala napríklad reakčným žltobielym listom, vládnym denníkom či obyčajnou novinovou zlátaninou.

Die Presse nechcela revolúciu priviesť do krajnosti, ale priala si udržať výdobytky aprílovej ústavy z roku 1848. Našla cestu pre preklenutie radikalizmu a reakcie vtedajšej doby v miernom liberalizme bez toho, aby sa nechala upísať nejakému politickému smerovaniu. Je však známe, že Landsteinerovi sa podarilo získať medzi spolupracovníkov

Die Presse vplyvné osobnosti viedenského spoločenského života, napr. Eduarda von Lackenbachera, komisára pre oblasťnú finančnú správu vo Viedni, ktorý zbližil Zanga s F. Stadionom. Navyše, keďže po októbrovom povstaní 7. novembra číslom 106 ohlásila *Die Presse* pokračovanie svojho vychádzania, vnímalo sa to ako nedištancovanie sa od novej Schwanzenbergo-Stadionovej vlády.¹⁴ Landsteiner síce vo svojich článkoch kritizoval vládu, ale nie až tak ostro. Táto situácia sa zmenila, keď v novembri 1849 získal pozíciu hlavného redaktora novín Otto Huebner. Kvôli viacerým jeho textom úrady pozastavili na začiatku decembra 1849 vydávanie *Die Presse*. Zang preto preniesol sídlo svojich novín do Brna, kde 27. decembra vyšlo ich 293. číslo.

Die Presse ponúkla vznešenú dikciu, najmä v rámci *Fejtónu*, ktorý viedol v Mikulove narodený Heinrich Landesmann (známy pod pseudonymom Hieronymus Lorn). ňou sa snažila bojovať proti hrubosti jazyka radikálnych periodík. Ako stála rubrika boli založené tiež *Správy z burzy*, doplnené o kurzový lístok. *Die Presse* informovala svojich čitateľov o situácii v Nemecku, Rakúsku a v ostatných častiach habsburskej monarchie. Úvodníky komentovali často najdôležitejšie udalosti v rámci ríše z predošlého dňa.¹⁵

Od jesene 1848 stála v *Die Presse* na prvom mieste uhorská otázka, ktorej sa vyhradilo viacero väčších článkov. Súviselo to s tým, že práve usporiadanie Uhorska sa stalo jedným z hlavných problémových bodov pri prebudovávaní monarchie. Kým napríklad radikálne krídlo maďarskej politiky sa snažilo o nezávislosť Uhorska a nesúhlasilo s jednotnou monarchiou a rovnoprávnosťou národov, tak naopak, viaceré národné hnutia – najmä rakúskych Slovanov a Rumunov, ale aj ríšska politická moc, sa stavali proti maďarským požiadavkám. Avšak ani ich názory na podobu novej monarchie neboli jednotné. Daná situácia nakoniec viedla

¹⁴ Možno preto mu Daniel Rapant pridelil prívlastok "Stadionový orgán" a zaradil ho do kategórie polovládnych novín. Autori syntézy slovenských dejín ho označili ako vládny časopis. RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie 1848 – 1849. Zimná výprava. 3.1.* Vydavateľstvo SAV : Bratislava, 1956, s. 157; *Dejiny Slovenska III (1848 do konca 19. storočia)*, zost. M. Podrimavský et al., Bratislava 1992, s. 86. Ako už bolo vyššie napísané, rakúski historici ho zaraďujú do kategórie od vlády nezávislých periodík.

¹⁵ Viac o *Die Presse*: WANDRUSZKA, Adam: *Geschichte einer Zeitung: das Schicksal der "Presse" und der "Neuen freien Presse" von 1848 zur Zweiten Republik*. Wien : Neue Wiener Presse Dr.- und Verl.-Ges., 1958, 170 s.; WANDRUSZKA, Adam: *Neue Freie Presse (1848 – 1939)*. In: *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts*, zost. Heinz-Dietrich FISCHER, Pullach : Munich, 1972, s. 225-239, HEFLER, Josef Alexander: *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848*. Wien 1877, s. 97-111; EHRENPREIS, Petronilla: *Die „reichsweite“ Presse in der Habsburgermonarchie*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. 2 Teilband. Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, zost. H. Rumpler – P. Urbanitsch, OEAW : Wien, 2006, s. 1721; PAUPIÉ, K.: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848 – 1849*, s. 135-138.

k ozbrojeným konfliktom – k septembrovému povstaniu v roku 1848 a zimnej a letnej výprave v roku 1849 – do ktorých sa zapojila aj slovenská strana. *Die Presse*, tak ako aj iné periodiká, približovala svoje stanoviská k postaveniu Uhorska ku korune a k iným častiam ríše, k vnútorným problémom Uhorska a predovšetkým k postaveniu Nemaďarov v ňom. Zvýšenú pozornosť venovala aj slovenskému národnému hnutiu, jeho predstaviteľom, cieľom a aktivitám.

Die Presse spomínala Slovákov v textoch faktického charakteru – v rámci krátkych správ o priebehu ozbrojeného diania na Slovensku prebratých najmä z pražských časopisov *Central-Slawisches Blatt* alebo *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*,¹⁶ ale objavovali sa aj v úvahách o ústavných, štátoprávných a národnostných problémoch habsburskej ríše.

Už na jeseň 1848 začala *Die Presse* uverejňovať návrhy na prebudovanie monarchie a Uhorska. V titulnom článku z 5. októbra sa pokúsila nájsť príčiny nepokojov v Uhorsku, vysvetliť, prečo nie je možná existencia jeho predošlej podoby, a zdôvodniť navrhované zmeny v jeho postavení a právomociach. Úvodom začala: „Krvavá občianska vojna, ktorá vzplanula v Uhorsku, nie je bojom ľudí, ktorí sú nepriateľmi. Bolo by veľmi chybné uveriť, že všetko, čo sa musí urobiť, je odstrániť Kossutha na jednej strane a Jelačiča na druhej strane, a bude mier! Je to vypuknutie odporu všetkých národov Uhorska voči nadvláde Maďarov. V marcových dňoch sa domnieval maďarizmus, že bezočivo, fanaticky a suverénne môže vládnuť v Uhorsku. Predpoklady k tomu rástli každým ďalším dňom, tak sa každý zástupca v sneme správal ako malý Kossuth. To samozrejme muselo vyvolať averziu a nenávisť medzi ostatnými kmeňmi, ktoré obývajú krajinu.“ Za príčinu tohto stavu označila *Die Presse* snahy o zavedenie maďarskej nadvlády v celom Uhorsku, a to napríklad uprednostňovaním maďarského jazyka na úkor ostatných národných jazykov. Zároveň navrhla, akým spôsobom by malo byť reorganizované Uhorsko a aké postavenie by mali získať jednotlivé národy v ňom. Podľa *Die Presse* septembrové udalosti roku 1848 ukázali, že nie je možné zjednotiť rôznorodé národy – Maďarov, Chorvátov, Rusínov, Srbov, Slovákov a Nemcov do jedného celku v uhorskom sneme, pretože tým princíp národnosti, na ktorý mal podľa marcovej ústavy 1848 každý národ nárok, bude ťažko realizovateľný v praxi. Ako najlepšiu možnosť pre všetky národy, monarchiu a rozvoj Uhorska považovala pretvorenie Uhorska, a to nasledovne: malo sa dovoliť, aby sa podobné etnické kmene, pokiaľ by to umožnili geografické podmienky, zjednotili, vylúčili sa z nich cudzie prvky, konštituovali sa so svojou vlastnou provinčnou

¹⁶ Napríklad: Von der mährischen Grenzen. In: *Die Presse*, roč. 1, (8. december 1848), s. 2; Prag. In: *Die Presse*, roč. 1 (2. december 1848), s. 2; Von der nord-ungarischen Grenzen. In: *Die Presse*, roč. 2, č. (9. január 1849), s. 3.

vládou, pričom by boli pripojené k celej monarchii prostredníctvom svojich zástupcov v spoločnom ríšskom sneme.¹⁷

V ďalšom článku z dňa 21. novembra opätovne *Die Presse* priniesla článok, v ktorom tvrdila, že Uhorsko nemôže prežiť ani ako samostatná, autonómna časť, ale ani ako celok spojený so zvyškom monarchie prostredníctvom personálnej únie. Zdôraznila, že ak by všetky národy Uhorska (medzi nimi opäť spomenula aj Slovákov) boli v centralizovanej monarchii, mali by jednoznačnú výhodu v tom, že by sa dostali pod vládu, ktorej program podporuje rovnosť národností. Žiadala takú dohodu a také usporiadanie monarchie, ktoré by bolo v prospech všetkých národov žijúcich v nej. Preto odporúčala, aby sa zvolal jediný a skutočný snem vo Viedni, na ktorom by si všetci zástupcovia ríše potriasli rukou, a jeho celú oblasť rozdelili s čo najväčšou možnou ohľaduplnosťou k národnosti do tzv. krajinských skupín (*Ländergruppen*). Každá z nich by si zvolila na svoje čelo radu, ktorá by rokovala v jazyku príslušnej väčšiny.¹⁸

Ak sa v spoločnosti hovorilo o prebudovaní monarchie na jednotný a federatívny štát, tak sa v princípe uvažovalo o tom, či dôjde k federácii historických celkov, alebo k pozdvihnutiu etnických území na autonómne útvary. Práve tieto dva články demonštrujú, že *Die Presse* už od jesene 1848 spochybňovala existenciu Uhorska a práva historických celkov. Hlásala zachovať jednotu monarchie, v rámci ktorej sa mal uplatniť prirodzeno-právny federalistický princíp, aby tak bola zabezpečená rovnoprávnosť každého národa v Uhorsku.

Kedže začiatkom roku 1849 rakúske a maďarské vládnuce kruhy boli nútené pripustiť oddelenie Chorvátska, Sedmohradska a Vojenskej hranice od Uhorska, od riešenia slovenskej otázky vo veľkej miere závisela ďalšia existencia a integrita Uhorska. Šľachtickým maďarským konzervatívcom záležalo na zachovaní Slovenska v jeho rámci. Preto sa dovoľávali integrity tzv. malého Uhorska, i keď sa hlásili k národnostnej rovnoprávnosti a jednote ríše, čím sa odlišovali od revolučného krídla maďarského národného hnutia. Aby presadili svoj cieľ, aktívne k tomu využívali aj tlač. Vo Viedni sa ich hovorcom stal najmä *Lloyd*, ale ich záujmy hájili často aj texty v *Ostdeutsche Post*. Práve s nimi viedla *Die Presse* počas celého roku 1849 polemiky, a to najmä v súvislosti so slovenskou otázkou.

Ked' sa začiatkom roku 1849 začalo javiť čoraz pravdepodobnejšie, že sa vláda prikloní v prospech požiadaviek maďarských konzervatívov, v *Die Presse* sa zvýšil počet článkov o uhorskej otázke. Tie opä-

¹⁷ Ungarns zukünftige Gestaltungen. In: *Die Presse*, roč. 1, č. 86 (5. október 1848), s. 1.

¹⁸ Die Vertretung Ungarns am österreichischen Reichstage. In: *Die Presse*, roč. 1, č. (21. november 1848), s. 1.

tovné poukazovali na komplikácie, ktoré sa v budúcnosti objavia, ak sa zachová výnimočné postavenie Uhorska v rámci monarchie, a zároveň opakovane poukazovali na neposlušnosť a nelojnosť Maďarov. Na jeden z nich¹⁹ zareagoval neznámy Slovák. Nepáčilo sa mu, že *Die Presse* uviedla, že v uhorskej revolúcii sa proti cisárovi vzbúrilo celé uhorské kráľovstvo s výnimkou južných oblastí a Sedmohradska. Vo svojom texte poukázal, že aj Slováci prispeli k víťazstvu cisárskych vojsk, pričom využil príležitosť, aby označil požiadavky Slovákov za oprávnené a spravodlivé a zdôraznil, že to, „[...] čo sa udeľuje vzpurným Maďarom, nemôže sa odoprieť verným Čechom, haličským Poliakom, Chorvátom, a my hovoríme ani verným Slovákom.“²⁰ *Die Presse* nie vždy korektne informovala o situácii na Slovensku. V týchto prípadoch však predstavitelia slovenského národného hnutia neváhali reagovať. Keďže im *Die Presse* vyhradila priestor, aby dané skutočnosti uviedli na pravú mieru, možno sa domnievať, že z jej strany išlo skôr o nešťastné formulácie alebo nedostatočnú informovanosť samotnej redakcie alebo prispievateľov.²¹

Na zvýšenú agitáciu maďarských konzervatívnych politikov a ich opätovné snahy ovplyvňovať budúcu reorganizáciu monarchie zareagoval aj článok s názvom *Pressburg*, pravdepodobne tiež slovenskej proveniencie, ktorý spochybnil ich právo na takéto aktivity. Napísal: „*V uplynulých dvadsiatich rokoch maďarskí vlastenci, zjednotení vo svojej chorobnej posadnutosti, odrezali Uhorsko od monarchie čínskym múrom maďarizmu, [...] a keďže sa svojimi jednostrannými myšlienkami zakotvenými v maďarskej aristokracii dostávali čoraz viac do kontrastu s novými ideami osvietenstva a s úsilím o slobodu v Európe, museli sa stať nepochopiteľnými pre zvyšok politického sveta, a tento svet sa musel stať nepochopiteľným pre nich.*“ Rozpad Uhorska autor nepovažoval už len za „[...] teóriu politických špekulantov a mudrlantov. Je to skutočnosť, ktorá je pre každého očividná a hmatateľná [...]“. Podľa neho konzervatívci, ktorí zastupovali maďarizmus, síce žiadali federalizmus, ale myšlienku rozdelenia Uhorska podľa národností so svojimi zástupcami považovali za nerealizovateľnú. Zdôraznil, že keďže títo maďarskí konzervatívci nedokázali zabrániť oddeleniu Chorvátska, Slavónska a Sedmohradska od Uhorska, a zároveň sa dozvedeli o januárovom

¹⁹ Pest. In: *Die Presse*, č. 33 (8. február 1849), s. 1-2.

²⁰ Von der Donau. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 42 (18. február 1849), s. 1-2.

²¹ Napríklad aj v prípade, keď *Die Presse* uviedla, že zástupcovia Slovákov sa vyslovili za zavedenie maďarského jazyka do úradov a pripojila aj článok z *Pesther Courier*, ktorý kritizoval slovenských dôverníkov za tento postoj, v nasledujúcom čísle uverejnila k tejto veci stanovisko J. Kollára. V ňom vyvrátil, že sa vyslovil on alebo niekto iný zo slovenských zástupcov za zavedenie maďarčiny ako úradného jazyka na Slovensku. Pest. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 83 (7. apríl 1849), s. 2; KOLLÁR, Jan: Erklärung. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 86 (11. apríl 1849), s. 3.

zhromaždení slovenskej reprezentácie v Martine, na ktorom sa vyslovila žiadosť o odtrhnutie Slovenska od Uhorska, vzdali sa nároku na oblasti Chorvátska, Slavónska a Sedmohradska, aby nestratili územie Slovenska. Autor zároveň podčiarkol, že od každého v monarchii je oprávnené žiadať, aby nehladal riešenie situácie iba na základe svojich provinčných záujmov, ale tak, aby bola zachovaná svornosť monarchie a jej postavenie.²²

Po vydaní oktrojovanej ústavy v marci 1849, ktorá neodčlenila slovenské územie od Uhorska ako korunnú krajinu a ani mu neprisúdila autonómne postavenie, *Die Presse* prešla k otvorenej podpore slovenského národného hnutia. Prosbopisu, ktorí jeho predstavitelia odovzdali panovníkovi 20. marca 1849, vyčlenila rozsiahly priestor na svojej titulnej strane. Podľa nej si zasluhoval plnú pozornosť, pretože išlo o dokument, ktorý potvrdzoval, aký neúspešný bol maďarizmus v Uhorsku, a zároveň prinášal opatrenia, ktorými by v novom politickom usporiadaní Uhorska mohol byť zavedený princíp rovnosti národov. Viedenskému čitateľovi v stručnosti *Die Presse* predstavila štyri body prosbopisu: uznanie slovenského národa na Slovensku v rámci určitých územných hraníc a zjednotenie ho do politického celku, konštituovanie slovenského provinčného snemu v súlade s ríšskou ústavou zo 4. marca, odstránenie maďarského jazyka zo slovenských krajov a následne jeho nahradenie slovenčinou a zaradenie Slovákov medzi národnosti, ktoré majú svojich zástupcov v centrálnej moci vo Viedni.²³ Keďže ústava už územie niektorých národov vyčlenila, *Die Presse* poukázala na fakt, že: „[...] ani severouhorski Slovania nechcú naďalej tolerovať uhorské jarmo, dokazuje žiadosť väčšiny slovenských krajov, v ktorých sa vyzýva, aby na dosiahnutiu tohto cieľa sa urobilo všetko, čo je možné urobiť bez ohrozenia jednoty monarchie“.²⁴

Die Presse tvrdila, že naplnenie slovenských požiadaviek by nebolo iba v záujme rôznych národov, ale aj celej monarchie. Zastávala názor, že zánik Uhorska je pre zachovanie monarchie nevyhnutný, pretože keby sa Maďarom dovolilo získať pre Uhorsko autonómne postavenie, nedokázali by v ňom zjednotiť všetky národnosti a zrekonštruovať jeho starú kompaktnosť. Z tohto dôvodu vyzvala vládu, aby nenútila príslušníkov teritoriálne a etnicky autonómnych krajinských jednotiek zjednotiť sa do celku – Uhorska, ktorý nenávidia. Tvrdila, že by to bola hrozná

²² Pressburg. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 43 (20. február 1849), s. 1-2.

²³ Originál prosbopisu obsahoval päť bodov. *Die Presse* explicitne nespomenula jeho druhý bod, ktorý požadoval zrovnoprávnenie slovenského národa s inými národmi v monarchii a jeho ochranu voči nadvláde Maďarov.

²⁴ Die in der Reichsverfassung begründete zukünftige politische Gestaltung Ungarns I. In: *Die Presse*, roč 2, č. 74 (28. marec 1849), s. 1.

odplata národom, ktoré preukázali vernosť dynastii, pretože by ich uvrhla opäť pod nadvládu Maďarov.²⁵

Aby sa uzavrel zdroj revolúcie v Uhorsku a dosiahla sa rovnosť národov schválená ústavou ríše, *Die Presse* navrhovala zobrať Uhorsku jeho osobitné postavenie v rámci monarchie a rozdeliť ho na niekoľko administratívnych regiónov. Navrhla, aby župy hraničiace s Rakúskom – Bratislavská a Rábska – vytvorili teritórium vyhradené nemeckému národu. Severne k hranici s Moravou, Haličou až k Marmarošskej župe a južne dole až tak ďaleko, kde siaha slovenský jazyk, sa mala ustanoviť slovenská provincia. Od Marmarošskej župy až po Krašovskú župu spolu so severozápadným Sedmohradskom navrhovala *Die Presse* vytvoriť rumunské teritórium. Zo stredného Uhorska s vylúčením Temešvárskej a Aradskej župy, „*kde sa Nemci a Srbi stretávajú a kde má nemecký element veľkú budúcnosť*“ sa mala vytvoriť maďarská provincia. *Die Presse* síce pripustila, že toto rozdelenie asi každého neuspokojí, ale podľa nej: „*cieľom človeka by predsa nemalo byť pokúšať sa o nemožné*“. Zároveň nezabudla poukázať na možnú situáciu v Hornej komore, v ktorej by mohli reprezentovať uhorský snem Maďari, a to vďaka prevahe, ktorú by získali, ak by Slováci a iné uhorské národnosti nemali vlastný zastupiteľský orgán. Kompaktné Uhorsko so silným krajinským snemom považovala za úskalie, na ktorom podľa nej zlyhá veľkosť a jednota monarchie.²⁶

V tomto období *Die Presse* na svojich stranách poskytla rozsiahly priestor aj predstaviteľom slovenského národného hnutia. Napríklad 31. marca 1849 uverejnila text s názvom *Von der Karpathen*, ktorý tiež reagoval na situáciu po vydaní oktrojovanej ústavy. Jeho cieľom bolo, podľa slov autora, priniesť informácie viedenskému obyvateľstvu o tom, ako bola táto ústava prijatá v Uhorsku. V podstate ním však chcel poukázať, že žiadosti Slovákov neohrozujú monarchiu, a že práve slovenský národ je jeden z mála uhorských národov, ktorý bol a vždy bude verný dynastii. Práve za týmto účelom tvrdil, že tzv. preoblečení košutovci, ani konzervatívci s ústavou neboli spokojní, rovnako, ako ani Chorváti, i keď podľa neho zo všetkých národov získali najväčšie ústupky, a nesúhlasili s ňou ani Srbi. Autor zdôraznil, „*že Maďar by už naďalej nemal byť viac ako Slovák, ktorý sa podľa hesla dňa nepovažuje ani za človeka, viac ako Srb a Rusín alebo akýkoľvek iný „novonájdenny“ národ! Panstvo v krajine, ktorú pred tisíc rokmi ukoristil, by si mal podeliť [...]*“. Na záver vyzdvihol lojálnosť Slovákov, keď napísal: „*[...] žiadny kmeň nie je viac vláde oddaný, žiaden sa ochotnejšie nepodriadi obme-*

²⁵ Idem.

²⁶ Idem.

dzeniam, ktoré sú nevyhnutné na zachovanie jednoty štátu, ako dynastickí Slováci; ale nikdy viac už neznesú jarmo maďarizmu. Preto ustanovenia ústavy, z ktorých chce byť odvodené výhodné postavenie Maďarov, spôsobili určité rozladenie medzi Slovanmi. Zmierňuje ho však presvedčenie, že ústava z vlastnej podstaty nechcela opäť vyvolávať v Uhorsku násilie, a ak v roku 1849 nebude možné v Uhorsku vybudovať maďarsko-slovensko-rumunsko-rusínsko-srbsko-nemecký štát, dočasný stav nahradia prirodzené pomery, za čo sa práve veľa deje aj v oblasti Turčianskej župy, Oravy, Liptova, Zvolena atď.“²⁷ Členovia slovenského národného hnutia svoje sklamanie z novej ústavy ešte nedávali veľmi verejne najavo, sami seba presviedčajú, že príde k jej zmene a slovenské žiadosti budú splnené.

Ďalšie tri texty z pera Slováka/ov vyšli v *Die Presse* v apríli a máji 1849 pod názvom *Briefe aus der Slowakei*. Prvý z nich začínal: „*Snád informácie o situácii na Slovensku, ktoré je pre väčšinu rakúskych politikov bohužiaľ stále „terra incognita“, vaši čitatelia privítajú.*“ V nich už nezaznieva optimizmus, ako vo vyššie priblíženom príspevku z marca, ale roztrpčenie, ktoré súviselo s vtedajším dňom na Slovensku. Nielenže panovník stále nepotvrdil, že sa Slovensko vyčlení ako územno-politický útvar, ale dokonca funkcie kráľovských komisárov v slovenských krajoch začali obsadzovať prívrženci maďarského národného hnutia. V prvom liste zaznelo: „*Je nesporným faktom, že reorganizácia častí krajiny, ktoré už obsadili cisárske vojská, prešla najnepriaznivejším vývojom. Veľkou otázkou zostáva: kto nesie vinu? Odpoveď je jednoduchá: nikto iný ako muži, ktorým vojenské orgány zverili civilnú správu dovtedy, pokiaľ bude stav núdze žiaduci. Za koho môžeme považovať týchto mužov? Bud' notoricky známe nástroje Kossuhtovej strany, [...] alebo takzvaní konzervatívci. Obe strany prevzali misiu, ktorá im bola zverená bud' iba z maďarského fanatizmu, alebo z motívov baženia po víťazstve. Videl som týchto ľudí pred vojenskými náčelníkmi a vypočul som si ich slizké lichôtky a pokrytecké protesty, v zmysle najvyšších manifestov, ktoré chcú zapôsobiť na ľud. Všetci hádžu vinu na okolnosti, na terorizmus alebo na (pre mňa najobľúbenejšiu) frázu, ktorá konzervatívcom slúži. Tí vyhlasujú, že je potrebné podrobiť sa nevyhnutnosti. Dobré poznáme pohnútky, ktoré viedli vojenské orgány k tomu, aby zverili dôležité úrady týmto ľuďom, ktorí nemajú najmenšiu sympatiu s dynastiou a predovšetkým so Slovákami, ktorých celý svet opustil. [...] Ako sa dá od ľudí, ktorí vec povstania proti Rakúsku stále vnímajú ako sväté právo Uhorska, ktorí ešte pred málo mesiacmi z dediny do dejiny chodili a pre túto vec slovenských obyvateľov verbovali, strašili, bili, uväzňovali a veša-*

²⁷ Von den Karpathen. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 77 (31. marec 1849), s. 1-2.

li ich – ako sa dá od týchto ľudí, ktorí len nedávno všetky druhy výsmechov a hanenia na členov nášho vznešeného cisárskeho domu zhromažďovali, očakávať, že budú pôsobiť pre blaho dynastie a monarchie?“²⁸

Autor sa postavil aj proti výroku z článku *Von der Bergstädter* uverejnenom v *Lloyde* o tom, že maďarský jazyk už dávnejšie nahradil latinčinu v úradoch a z tohto dôvodu vzdelaní Slováci hovoria maďarským jazykom.²⁹ Tomuto tvrdeniu oponoval tým, že ani väčšina kedysi „slávnych slovenských stavov“ neovláda maďarčinu, pričom zdôraznil, že Slováci využívajú tri druhy jazyka – český tzv. spisovný jazyk Slovákov, moravsko-slovenský a slovenský. Tým nielen rozumejú a rozprávajú nimi, ale ich aj používajú na bohoslužbách a v školách.³⁰ Tvrdil, že opätovné zavádzanie maďarčiny do slovenských krajov je len dôkazom toho, že Maďari sa snažia potláčať každý národnostný element v Uhorsku.³¹ Práve jazyk zohrával pri slovenskej identite významnú úlohu. Vedúce osobnosti slovenského národného hnutia sa snažili demonštrovať existenciu slovenského národa poukazovaním aj na fakt, že slovenský národ ma vlastný jazyk. Keďže prívrženci maďarského hnutia odmietali uznať svojbytnosť slovenského národa, vo viedenskej tlači môžeme opakovane nájsť z ich pera články, ktoré spochybňovali rozšírenosť slovenčiny na Slovensku alebo nejednotnosť jazyka Slovákov.

Vo viedenských periodikách zo strany maďarského hnutia však pravidelne zaznievali aj ďalšie argumenty v neprospech emancipačných snáh Slovákov. Na dva z nich zareagoval slovenský autor v poslednom texte zo série *Briefe aus der Slowakei*. Išlo o tvrdenie, že Slováci, ktorí predložili panovníkovi petíciu, sa sami korunovali za zástupcov slovenského národa. Druhý protislovenský argument zdôrazňoval náboženskú roztrieštenosť slovenského národa, a to v protiklade k Maďarom, ktorých predstavoval ako jednotných vo svojej viere. Slovenský autor v príspevku v *Die Presse* sa snažil vyvrátiť tieto tvrdenia. Poukázal na splnomocnenie, ktoré slovenskí deputanti získali od veľkých skupín Slovákov, až celých slovenských žúp, pričom tvrdil že pod heslom „*Slováci musia mlčať, lebo nie sú národ, Slováci nie sú národ, pretože mlčia*“ sa Maďari snažia premeniť vlastné baženie po moci na svoje oprávnené nároky. Pri náboženskej otázke vyzdvihoval, že všetky tri slovenské konfesie sa združili do jedného celku, a že slovenskú národnú stranu nemožno považovať ani za protestantskú, ani

²⁸ Aus der Slowakei I. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 99 (26. apríl 1849), s. 1.

²⁹ Aus der Bergstädter. In: *Lloyd*, roč. 14, č. 174 (12. apríl 1849), s. 2.

³⁰ Podľa vnímania jazykovej otázky možno usudzovať, že autor daných textov patrilo do skupiny tzv. Staroslovákov.

³¹ Aus der Slowakei II. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 101 (28. apríl 1849), s. 1.

ultramontánnu, ani schizmatickú, ale len za kresťanskú.³² Ako je zreteľné zo všetkých uverejnených citácií, texty slovenskej proveniencie v *Die Presse* sa vyznačovali expresívnymi protimaďarskými formuláciami, ktoré boli sprievodným javom vypätých politických a ozbrojených konfliktov daného obdobia.

Die Presse na titulnej strane zareagovala aj na detronizáciu Habsburgovcov v Debrecíne zo 14. apríla 1849. Vyhlásila, že tým sa zabránilo, aby sa Slováci a iné národy mohli emancipovať, a že sa zároveň dostali opäť pod útlak Maďarov.³³ Keďže predstavitelia slovenského národného hnutia sa snažili zvrátiť daný stav a zlepšiť svoju pozíciu, začali organizovať k panovníkovi deputácie so svojimi žiadosťami. *Die Presse* na ne aktívne upozorňovala, čím chcela na slovenskú otázku priťahovať pozornosť politikov a širšej verejnosti vo Viedni. Opakovane vyzývala na zmenu štátoprávných ustanovení Uhorska a zdôrazňovala zásluhy Slovákov na strane cisárskych vojsk v bojoch proti maďarským povstalcovi. Napríklad pri príležitosti odovzdania ďalšieho slovenského prosbopisu vláde v máji 1849 *Die Presse* napísala: „V každom prípade návrh mužov, ktorí svoju vernosť dokázali obetovaním sa dobrej veci, si zaslúži aspoň tak veľa pozornosti, aby bez povšimnutia nebol založený ad acta. Pevne veríme, že pán barón Geringer nenechá nevyužitú príležitosť hlbšie nahliadnuť do situácie slovenských komitátov.“³⁴ Rovnako podobné podporné stanoviská je možné nájsť aj v ďalších článkoch uverejnených na stránkach *Die Presse* počas leta 1849. V jednom z nich zo začiatku augusta sa písalo: „V úzkom priestore článku nie je možné zhrnúť všetky dôvody, ktoré možno uviesť pre emancipáciu Slovenska. Chceme iba zdôrazniť jednu vec, a to, či mocné sympatie, ktoré by rakúska vláda získala vo všetkých slovanských kmeňoch ich emancipáciou, by mali menšiu hodnotu ako potlesk frakcie, ktorej orgánom sa zdá byť v Prešporku vychádzajúci „Figyelmező“. Tento hárok vylieva najväčšie urážky na „Presse“ a „Pressburger Zeitung“, pretože vychádzajú zo stanoviska rovnosti národov, a narieka o páde Maďarov, ktorí krajinu „právom stáročia ovládali.““ Na konci *Die Presse* dodala, aby vláda už viac neváhala hovoriť otvorene o uhorskej a slovenskej otázke, ktorú považovala v danom období za najdôležitejší problém v živote habsburskej ríše.³⁵

Po kapitulácii uhorskej armády 13. augusta 1849 a obnovení mieru v Uhorsku ožila nádej predstaviteľov slovenského národa – nazdávali sa, že konečne príde k definitívnemu usporiadaniu Uhorska, monarchie, pričom by vláda a panovník mohli konštituovať Slovensko ako korunnú

³² Aus der Slowakei III. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 105 (3. máj 1849), s. 1-2.

³³ Wien. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 116 (16. máj 1849), s. 1.

³⁴ Wien. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 137 (10. jún 1849), s. 1.

³⁵ Wien. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 183 (3. august 1849), s. 1.

krajinu, poprípade mu udelia aspoň autonómne postavenie. Aktívne k tomu chceli dopomôcť tým, že zvolávali verejné zhromaždenia, ktoré prijímali petície a prostredníctvom deputácií sa ich snažili sprostredkovať vláde a panovníkovi. V tomto období je možné opätovne sledovať vysoký záujem viedenských časopisov o slovenskú otázku. Proti požiadavkám Slovákov vystúpili najmä *Ostdeutsche Post* a *Lloyd*. Aj tentokrát opakovane spochybňovali zastupiteľskú funkciu deputantov slovenského národa, čím sa snažil devalvovať váhu a oprávnenosť ich žiadostí. Napríklad v jednom článku v *Ostdeutsche Post* odznelo, že slovenské deputácie nemožno vnímať ako dobrovoľný dôsledok vôle ľudu, pretože údajne ju zostavil gróf Lewartovski. Voči tomu sa skupina Slovákov³⁶ ohradila v *Die Presse*, pričom uviedla, že k zorientovaniu viedenského publika musia uviesť, že „[...] približne päť mesiacov pôsobí na Slovensku hnutie, ktoré je pokojné a rakúskemu štátu lojálne, a nie major Lewartovski, ani Štúr, ani Hurban, ani Hodža, ani Slovenské noviny nezaložili toto hnutie, ale je následkom zločinu, ktorý má na svedomí maďarizmus.“³⁷

Slováci svojimi textami v *Die Presse* neodrážali len útoky, ktoré sa objavovali vo viedenskej tlači na adresu aktivít a cieľov slovenského národného hnutia, ale snažili sa aj aktívne vystupovať vo veci svojich požiadaviek. Na začiatku októbra 1849 sa v *Die Presse* dokonca objavil text, pravdepodobne opäť slovenskej proveniencie, ktorý tvrdil, že síce Slováci sú s rečovými ústupkami, ktoré im zabezpečilo vyhlásenie provizória 13. septembra, spokojní, ale považujú ich len za časť splatenia dlhu voči nim. Preto podľa autora povýšenie Slovenska na korunnú krajinu nemožno vnímať ako prehnanú požiadavku zo slovenskej strany.³⁸

V období, keď už bolo jasné, že vláda nesplní nároky slovenského národného hnutia, ako bodku za polemikami o usporiadaní Uhorska a o slovenskej otázke uverejnila *Die Presse* článok, v ktorom opätovne zdôraznila, že cisárski úradníci na Slovensku konajú proti záujmom Slovákov, čo podľa nej nemôže viesť k oživeniu vlasteneckého citenia k monarchii u slovenského národa. Svoje tvrdenie podložila aj úryvkom z listu jedného Slováka, v ktorom odznelo: „Požiadal si ma, aby som o súčasných podmienkach v našej drahej vlasti napísal. Musím sa ti priznať, že s krvácajúcim srdcom sledujem, ako naše úspechy, zakúpené krvou a obeťou, v rukách cisárskych úradníkov prišli navivoč. Je neveriteľné, že slovenské úrady deputáciám vyslaných do Viedne vo veciach slovenskej národnosti odopierali pasy a vyhrážkami odrádzali ich od týchto zámerov. Obyčajnému človeku, ktorý o tom pochybuje, nemožno vôbec nič

³⁶ Keďže v tomto prípade sa uviedlo autorstvo, vieme, že prehlásenie napísali: Ľudovít Gál, Anton Intibus, Samuel Tomášik, Jozef Bella, Andreas Pálka a František Hornek.

³⁷ Erwiderung. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 239 (7. október 1849), s. 1.

³⁸ Aus der Ungarn. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 238 (6. október 1849), s. 1.

zazlievať, lebo nepozná triky advokátov. Bolo by tomu ťažké uveriť, keby tieto činy neboli také okaté. Ale bohužiaľ, tak to je, je to škaredá hra s lojálnymi Slovákmí. [...] Zo všetkých strán káže sa: odpusť, zabudni. Áno, radi by sme, ale potom urazíme oddaných, ktorí s mečom v rukách za česť svojho národa bojovali. Za Kossuthovho režimu sme boli „čvargy, handry, služobníci kamarily“ a našich ľudí vešali. Teraz členov deputácií slovenského národa, ktorí sa chcú priblížiť trónu nášho vznešeného panovníka, väznia a prenasledujú, a naši bývalí mučitelia sa triumfálne prechádzajú sem a tam. [...] Vdovy, ktorých muži padli vo svätej bitke za trón a krajinu, sú vyhánané ako hurbanovská čvarga. Zmrzačení bojovníci, ktorí sa vrátili domov zo slovenských dobrovoľníckych zborov, nachádzajú chladné prijatie väčšiny maďarských úradníkov. S posmešným úsmevom ich odkazujú na Hurbana, ktorý sám vyšiel z toho tak, že za svoju obeť nemá žiadnu odmenu. Tento pohár horkosti pijeme medzi takzvanými cisárskymi úradníkmi.“ V závere tohto článku *Die Presse* vyzvala nielen Slovákov, aby nepoľavili zo svojich snáh a zostali na „cestu spravodlivosti a víťazstva pravdy“, ale aj samotnú vládu, aby neuverila skreslenému obrazu pravdy, ktorá sa jej môže predkladať a pozorne sledovala situácia na Slovensku.³⁹

* * * * *

Revolučné udalosti rokov 1848 – 1849 priniesli rozvoj dennej tlače a žurnalizmu, ktorý v habsburskej monarchii zohral dôležitú úlohu vo vývine spoločensko-politických udalostí daného obdobia. Jednak sa tlač stala dobrým a rýchlym zdrojom informácií pre širšie publikum, zároveň významným nástrojom, ktorým sa rôzne skupiny snažili presadiť svoje ciele. Vývoj udalostí spôsobil, že slovenská otázka nebola predmetom záujmu len pár lokálnych slovenských, či slovanských tlačovín, ale ku koncu roku 1848 rezonovala vo väčšine rakúskych periodík. Je preto zaujímavé sledovať, akým spôsobom problematika slovenského národa bola prezentovaná na stránkach novín v mocenskom centre monarchie.

Práve *Die Presse*, najčítanejšie periodikum v celej monarchii, bola aktívnym a do júla 1849, keď vznikli *Slovenské noviny*, v podstate najväčším tlačovým podporovateľom úsilia slovenského národného hnutia vo Viedni. Jej redakcia informovala o činnosti slovenského národného hnutia, jeho postavení, programe, maďarizačných aktivitách a otvorene vyzývala, aby sa slovenskej otázke nielen venovala dostatočná pozornosť, ale aj aby vláda pristúpila na požiadavky slovenského národného hnutia. Dokonca argumentovala, že ak si má monarchia zachovať svoje

³⁹ Aus Ungarn. In: *Die Presse*, roč. 2, č. 262 (3. november 1849), s. 2.

postavenie a jednotu, nesmie byť Uhorsku ponechané jeho osobitné postavenie a Slovákov musí zvlášť konštituovať.

Die Presse poskytla publikačný priestor aj samotným predstaviteľom slovenského národného hnutia. Tí sa svojimi článkami snažili vyvracať tvrdenia, ktoré prívrženci maďarského národného hnutia šíрили prostredníctvom viedenskej tlače. Medzi ich najčastejšie argumenty proti slovenským emancipačným snahám patrili najmä roztrieštenosť slovenského národa, a to náboženská či jazyková alebo neoprávnenosť využívania titulu reprezentantov slovenského národa zo strany predstaviteľov slovenského národného hnutia. Naopak, Slováci, ale aj redakcia *Die Presse*, vo viacerých svojich príspevkoch počas celého roku 1849 poukazovali na zásluhy Slovákov na potlačení revolučného diania v Uhorsku a zdôrazňovali neochvejnú lojalitu Slovákov k panovníkovi a monarchii. Kvôli vyhrotenej politickej a nacionálnej situácii v textoch slovenskej proveniencie často zaznievali pejoratívne a expresívne vyjadrenia, odrážajúce pestovanie negatívnych obrazov a národných stereotypov o Maďaroch v slovenskom prostredí.

Podpora slovenského národného hnutia zo strany *Die Presse* súvisela pravdepodobne s politickou a hodnotovou orientáciou jej zakladateľa a redakcie. Tá sa koniec-koncov odrážala aj v jej hesle „*Rovnaké práva pre všetkých!*“ uverejňovanom v záhlaví každého čísla. Keďže *Die Presse* mala veľké čitateľské publikum vo Viedni, ale aj mimo nej, slovenské národné hnutie v nej získalo silný nástroj, ktorý mu pomáhal dostávať svoje názory a požiadavky do diskusií medzi politickú špičku a širšiu verejnosť monarchie. Nakoniec sa však ukázalo, že to nestačilo k tomu, aby dokázalo presadiť svoje ciele.

Mocenské prejavy KSČ v reflexii vlastných mien v stránickej tlači

PATRÍCIA MOLNÁROVÁ

*Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici*

Power manifestation of Communist party of Czechoslovakia in reflexion
of proper nouns in political press

Abstract: A research of proper nouns in language focuses on analysis of their persuasive function in journalism. The results are part of the dissertation project on the manifestations of political ideology of 1960's socialism in language. The aim of the study is to point out, through names of institutions, political documents and anthroponyms, the way of enforcing a power of the Communist Party in society. Analyses based on political party press material reflect not only the built of party authorities, but especially the interconnection between history, language and the media. In the study there is a consideration between historical context of the era and its linguistic representation in the chosen sphere of language. As a result of the research of the power components in order to bring their ideological and authoritarian character closer, the text contributes to the critical analysis of political and ideological discourse of the 1960s in Slovakia.

Keywords: 1960s, Communist Party, journalism, persuasion, proper noun.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.52-71>

Úvod do problematiky¹

Obdobie 60. rokov na Slovensku (v Československu) je charakteristické dynamickými a vzájomne usúvzťažnenými spoločensko-politickými zmenami. Ideológia socializmu vystupuje vo forme determinantu, kreujúceho nielen spoločnosť, ale i podobu používaného jazyka vo verejnej i mediálnej sfére. Jej pôsobenie a hodnoty vyplývajú z ideologicky formulovanej podoby tzv. socialistickej ústavy Československa.² Mediálny jazyk obdobia socializmu³ je z pohľadu súčasnej lingvistiky

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0598/18 *Štylistika mienkotvornej elektronickej tlače strednoprávdového a alternatívneho typu*.

² Ústava Československej socialistickej republiky, tzv. socialistická ústava. Ústavný zákon č. 100/1960 Zb. Dostupné na: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava100-60.pdf> [cit. 15. 1. 2020].

³ Označenie jazyka v tzv. *ľudovodemokratickom* zriadení v rozmedzí rokov 1948 – 1989, nie je v slovenskej a českej výskumnej sfére zjednotené. Používajú sa termíny totalitný jazyk,

vnímaný ako príznakový, pričom v časopriestorovom kontexte 60. rokov zároveň reflektoval aktuálne spoločenské dianie. Naznačené lingvistické, ako aj extralingválne (spoločenské, politické, ekonomické, hospodárske, mediálne a iné) faktory zdôrazňujú interdisciplinárnosť témy formujúcej výskumné analýzy na osi jazyk – história – médiá. Predpokladané i očakávané persuzívne techniky či prejavy manipulácie prostredníctvom jazyka dopĺňajú interdisciplinárny presah témy o pragmatickú sféru na úrovni vzťahu jazyk – ideológia – propaganda.

Štúdia sa zameriava na vybrané jazykové prvky – vlastné mená –, prostredníctvom ktorých analyzuje prejavy mocenského vplyvu politického subjektu v slovenskej spoločnosti 60. rokov. Skúmanými kategóriami sú vlastné mená živých osôb (antroponymá), vlastné mená politických inštitúcií (inštitucionymá) a vlastné mená dokumentov (dokumentonymá).⁴ Cieľom výskumu je identifikovať a interpretovať prejavy, vývin a persuzívnu funkciu špecifických kategórií vlastných mien vo vzťahu k vedúcej politickej strane v ideologicky podmienenom kontexte. Kompozícia štúdie sa člení na teoretickú a empirickú časť, kombinujúc poznatky uvedených odborov s postupnosťou od všeobecno-teoretických a kontextových aspektov k empirickým a argumentačne podloženým textovým analýzám. Ich realizácia a získané výsledky sú vytvorené na základe prepojenia kvalitatívneho aj kvantitatívneho prístupu k materiálu, čím sa naplňujú predpoklady synchrónneho aj frekvenčného aspektu vlastného mena v jazyku.⁵ Vlastné meno tvorí súčasť spoločenskej komunikácie, v rámci ktorej plní špecifické funkcie – nielen pomenováciu či identifikačnú, ale aj hodnotiacu, príp. persuzívnu.⁶

Podľa Ústavného zákona č. 100/1960 Zb. bola vedúcou silou (česko)slovenskej spoločnosti v 60. rokoch Komunistická strana Československa (ďalej iba KSČ). V dôsledku štylizácie ústavy je už z legislatívy

jazyk totalitarizmu, totálny jazyk, jazyk komunistickej propagandy, socialistický propagandistický jazyk, totalitný sovietsky jazyk, socialistický jazyk alebo komunistická reč. V štúdií používame termín jazyk obdobia socializmu, ktorý je zároveň ohraničený rokmi 1961 – 1970.

⁴ V rámci všeobecnej onomastickej terminológie sa vlastné mená členia na antroponymá, toponymá a chrématonymá, ktoré sa ďalej špecifikujú, okrem iného aj na uvedené inštitucionymá, dokumentonymá a ďalšie. K tomu pozri KNAPPOVÁ, M., 2017: Chrématonymum. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné online:

<https://www.czechency.org/slovník/CHR%C3%89MATONYMUM> [cit. dňa 21. 2. 2020].

⁵ Viac k tomu ODALOŠ, P.: Profilovanie komponentov onomastiky ako vedy na základe fungovania oným v texte a kontexte. In: MINÁŘOVÁ, E. – SOCHOROVÁ, D. – ZÍTKOVÁ, J. eds.: *Vlastní jména v textech a kontextech*. Brno : Masarykova univerzita, 2014, s. 15 – 32.

⁶ PATRÁŠ, V.: K štylistike propriálnej sféry v alternatívnych médiách. In: CHOMOVÁ, A. – KRŠKO, J. – VALENTOVÁ, I. Eds.: *Konvergenzie a divergenzie v propriálnej sfére*. Bratislava : Veda, 2019, s. 114.

zrejmé budovanie jej obrazu v pozícii vzoru a celospoločensky akceptovanej autority, ako to vyplýva zo slovných formulácií typu *pod vedením Komunistickej strany Československa*⁷; *v čele republiky stanula Komunistická strana Československa, osvědčený předvoj dělnické třídy, zocelený v boji v době buržoazní republiky a za okupace*⁸ alebo *vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejuvědomelejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence*⁹. Výsledky realizovaného výskumu vychádzajú z predpokladu manifestácie moci KSČ v jazykovom prostredí stranického periodika v naznačenom význame ako spoločensko-politického vedúceho elementu. Práve sféra vlastných mien umožňuje spojiť jazyk a širší spoločenský kontext, keďže „*spoločenská podmienenosť identifikácie a diferenciácie druhových jedincov sa výrazne prejavuje v úzkej spätosti ich pomenúvania s mimojazykovými činiteľmi, a to so sociálnymi, právnymi, historickými normami príslušnej štátnej administratívy a celým ideologickým zázemím danej society*“.¹⁰ V súvislosti so zvolenou kombináciou kvalitatívneho a kvantitatívneho prístupu k pramennému materiálu je zohľadnená tiež sociopragmatická funkcia vybraných vlastných mien vo vzťahu k príjemcovi (verejnosti), ktorá sa realizuje v napĺňaní persuzívnych techník a spôsoboch argumentácie s cieľom presadenia názoru ovplyvneného ideológiou.

Výskumný materiál

Základná pramenná báza analyzovaných textov a z nich vyexcerpovaný súbor vlastných mien boli získané heuristickým výskumom stranického denníka *Pravda*. Vzhľadom na prítomnú aktivizačnú, agitačnú a informačno-organizačnú funkciu straníckej tlače smerovanej k verejnosti s cieľom získať, presvedčiť a ovplyvniť adresáta bol zvolený materiál vhodným priestorom na výskum jazykového prejavu mocensko-politického vplyvu KSČ. Zohľadňoval nielen prítomnosť persuzívno-manipulačných aspektov, ale zároveň aj prítomnosť a vplyv ideologizujúceho komponentu. Denník *Pravda* predstavoval v skúmanom období ústredný tlačový orgán KSS, z čoho vyplýva jeho ideologické zameranie a orientácia k oficiálnej názorovej línii. Celoštátna platnosť denníka, ktorý vychádzal v Bratislave, Žiline a Košiciach zabezpečovala dosah aj vplyv na verejnosť v geograficky širokom priestore. Stabilita a kredibilita denníka vyplýva tiež z tradície najdlhšie kontinuálne vydá-

⁷ Ref. 1, Prohlášení, část I.

⁸ Ref. 1, Prohlášení, část II.

⁹ Ref. 1, Hlava první, čl. 4.

¹⁰ BLANÁR, V.: *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky*. Bratislava : SJS pri SAV, 2008, s. 48.

vaného denníka na Slovensku (od roku 1920). Až do roku 1989 patrila *Pravda* k jednému zo siedmich ústredných denníkov na Slovensku.¹¹

Výskumná vzorka pochádza z rokov 1961 – 1970. Vzhľadom na vysokú periodicitu novín bola vytvorená reprezentatívna vzorka v podobe 232 textov na základe zámerného výberu a vopred zvolených kritérií. Tvoria ju prvé texty úvodníkov a domácich komentárov v každom mesiaci každého roku. Výsledná odchýlka (8 textov) je dôsledkom absencie požadovaného žánru úvodníka, resp. komentáru v niektorých mesiacoch. Oba druhy publicistických žánrov predstavujú texty sociálne a politicky exponované, a teda zapojené do riadenia, rozhodovania, kontroly aj manipulácie vo verejnom priestore. Ich zjednocujúcimi charakteristickými prvkami sú zameranie na aktuálne témy zo spoločensko-politického, hospodárskeho, ekonomického či sociálneho prostredia, ku ktorým autori (v prípade úvodníka niekedy redakčný kolektív) pristupovali z kriticko-analytického hľadiska.

Autorita ako súčasť persuzívnych techník a argumentov

Komunistická strana sa stala formujúcim prvkom spoločnosti od roku 1948, keď po nástupe k moci ovládla sféru štátnej správy, ekonomicko-hospodársku oblasť aj spoločenské organizácie. Jej členovia získali vplyvné mocenské pozície v najvyšších riadiacich inštitúciách, čím sa stali realizátormi politickej línie v každej oblasti života spoločnosti. Z toho vyplýva, že hoci v ústave sa písalo o „vedúcej úlohe strany“, v skutočnosti išlo o formálne a legislatívne ukotvený mocenský monopol a totalitnú diktatúru.¹² KSČ sa tak stala determinujúcim prvkom riadenia spoločnosti v zmysle autority tak z historického, ako aj zo sociolingvistického a pragmatického hľadiska.

Autorita v zmysle samostatne vyčleneného pojmu je miestom akumulácie a sústredenia moci, odkiaľ je moc distribuovaná a ďalej cirkuluje. Držiteľ autority využíva výhody získanej či sprostredkovanej moci, ktorá pri konkretizácii na výskumnú situáciu predstavuje moc niekoho (v tomto prípade strany) nad niekým, či v rámci nejakého prostredia (nad spoločnosťou, resp. v spoločnosti). V každej spoločenskej skupine je moc a jej dosah realizovaný prostredníctvom vládnuvich osôb – členov výborov, ministrov, prezidentov, politikov atď. Akumuláciou moci týchto osôb či inštitúcií dochádza k nadobúdaniu alebo budovaniu ich

¹¹ K ďalším patrili: *Lud* – Strana slovenskej obrody, *Práca* – Slovenská odborová rada, *Roľnícke noviny* – Ministerstvo poľnohospodárstva a výživy, *Šmena* – SÚV Socialistického zväzu mládeže, *Šport* – SÚV EŠZTV, *Új Szó* – ÚV KSS v maďarskom jazyku. Podľa: TUŠER, A.: Systém a typológia periodickej tlače. In: *Otázky žurnalistiky*, 1997, roč. 40, č. 4, s. 265 – 274.

¹² Viac k vývoju strany PEŠEK, J.: *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu 1*. Bratislava : Veda, 2012, 283 s.

autority.¹³ Z hľadiska politickej, resp. politologickej terminológie ide o osobu, inštitúciu alebo dokument, ku ktorým má verejnosť úctivý vzťah a autorita ako taká vyplýva (v prípade štátnej inštitúcie moci) z formálneho oprávnenia rozhodovať o daniach v štáte.¹⁴ Na podobnom princípe je postavená definícia z oblasti sociológie, vnímajúca autoritu v súvislosti s termínmi moc, legitimita a vedenie, avšak zdôrazňuje jej hodnoty a princípy, ktoré sú v príslušných oblastiach jej pôsobenia realizované. Autorita je tak charakterizovaná ako „vážnosť a úcta a z nich vyplývajúci vplyv jednotlivcov, skupín, inštitúcií, názorov atď., ktoré majú ostatní jedinci, skupiny i celý sociálny útvar ako stelesnenie hodnôt, prevahy, moci, eventuálne sociálnej pozície“.¹⁵

Postavenie a mocenské vymedzenie KSČ sú formálne predložené v tzv. socialistickej ústave z roku 1960, kde sa explicitne opisujú v Prehlásení a v prvej hlave venovanej spoločenskému zriadeniu. Pri hlbšej politicko-právnej interpretácii sú však ideologické línie prítomné vo väčšom rozsahu, ako na to poukazuje V. Pavlíček¹⁶. Vplyv na vedúce zložky spoločnosti sa manifestuje nielen priamo, pri označení KSČ ako vedúcej sily v spoločnosti a štáte, ale aj v podprahovej podobe. Tretia hlava ústavy uvádza Národné zhromaždenie v pozícii najvyššieho orgánu štátnej moci, ale V. Pavlíček zdôrazňuje, že „skutočná (a jediná) moc bola sústredená v predsedníctve (politickom byre), sekretariáte a operatívne riadiacom aparáte ÚV KSČ“¹⁷, ktoré vopred schvaľovali všetky uznesenia a legislatívne dokumenty postupujúce následne do Národného zhromaždenia. Takýmto spôsobom je charakterizované aj postavenie prezidenta republiky, v osobe ktorého sa dlho spájala najvyššia politická aj stranícka funkcia, rovnako ako funkcia a právomoci vlády v zmysle najvyššieho výkonného orgánu štátnej moci. V realite však išlo o administratívno-realizačnú zložku riadenia, ktoré koordinoval aparát ÚV KSČ vo výkonnej aj personálnej oblasti.

Mocenské prejavy a kompetencie KSČ boli rozsiahlejšie, než naznačovali oficiálne dokumenty. Zameranie výskumnej pozornosti na vybrané texty straníckeho periodika umožňuje analyzovať ich z hľadiska teórie kritической analýzy diskurzu, ktorá sa orientuje tak na mocenské prejavy v spoločnosti, vzťahy nadradenosti a podradenosti, ako aj na ich vplyv v rámci society prostredníctvom aplikácie persuzívnych

¹³ KRÁLOVÁ, L.: *Politika, náboženstvo, rodina ako sociálne inštitúcie*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2009, s. 55 – 69.

¹⁴ TÓTH, R.: *Politologický slovník*. Praha : Portál, 2015, s. 22.

¹⁵ GEIST, B.: *Sociologický slovník*. Praha : Victoria Publishing, 1992, s. 35 – 36.

¹⁶ PAVLÍČEK, V.: *Ústavní právo a státověda. II. díl. Ústavní právo české republiky*. Praha : Leges, 2015, s. 239 – 251.

¹⁷ PAVLÍČEK, *Ústavní právo*, s. 245.

techník. K aspektom persuaživnosti v mediálnych komunikátoch, ktoré vyplývajú zo zamerania na oblasť vlastných mien patria:

a) persuaživná technika autority/vzoru (v kontexte politického diskurzu),¹⁸

b) presvedčanie prostredníctvom argumentu z autority.¹⁹

KSČ v reflexii vybraných skupín vlastných mien

V. Blanár zdôrazňuje spoločensky podmienenú identifikáciu/diferenciáciu ako jeden zo základných organizačných a systémotvorných princípov v rovine vlastných mien. Ich funkčné zapojenie do komunikácie sa manifestuje v priestorových, časových aj frekvenčných rozmeroch, pričom podstatnú úlohu zohrávajú ideologické postoje v rámci štátnej administratívy.²⁰

Vychádzajúc zo základnej definície persuazie ako ovplyvňovania človeka človekom,²¹ transformovanej v tomto prípade na širšie spoločensko-politické, a teda verejné prostredie možno konštatovať, že cieľom uskutočnených analýz je pozorovať a interpretovať pôsobenie politickej inštitúcie – strany – na širokú verejnosť. Vytvárať a udržiavať moc nad početným kolektívom je prejavom jeho ovládania a presadzovania vlastných názorov, hodnôt a myšlienok. Aplikácia a význam sugescie sú v takom prípade pre persuadéra nevyhnutnou znalosťou, čoho príkladom je fungovanie komunistickej spoločnosti v Československu. Ako ďalej uvádza J. Dolník, „spojitosť medzi ovládaním kolektívu a poriadkom vychádza v ústrety orientačnej potrebe človeka“.²² Skrátené, mocenská nadradenosť jednej zložky spoločnosti sa realizuje v podobe vytvárania autorít, čiže hodnoverného zdroja prezentujúceho väčšinový, jednotný a všeobecne akceptovaný „správny“ názor. Vytváranie vzorov a autorít sprístupňovaných kolektívu na stránkach oficiál-

¹⁸ Patrí k základným persuaživným technikám a funguje na princípe dôvery ľudí voči osobnostiam, ktoré sú známe. Ich výrokom je venovaná zvýšená pozornosť. Pozri k tomu *Persuaživné techniky – o jazyku presvedčania*. Preklad: E. Henčeková. [PDF]. Dostupné online: <https://docplayer.cz/39166019-Persuazivne-techniky-o-jazyku-presvedcania.html> [cit. dňa 2. 5. 2020]

¹⁹ Odkazovanie na autoritu patrí k tradičným argumentačným nástrojom, ktoré sa realizujú v podobe argumentov z autority. Vymedzenie argumentu nie je vždy jednotné. W. Jachtchenko používa označenie argument ad verecundiam ako argument k úcte založený na tvrdení spoločensky uznávanej autority. Pozri JACHTCHENKO, W.: *Manipulativní rétorika*. Praha : Grada, 2019, s. 42 – 43. J. Kraus rozlišuje argumentum ad auctoritatem, ktorý vyplýva z autority autora a argumentum ad verecundiam, ktorý vyvoláva ostych a úctu publika. Pozri KRAUS, J.: *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha : Karolinum, 2008, s. 149 – 156.

²⁰ BLANÁR, V.: *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky*. Martin : Matica slovenská, 2009, s. 42 – 43.

²¹ GRÁC, J.: *Persuázia*. Martin : Osveta, 1985, 369 s.

²² DOLNÍK, J.: *Jazyk – človek – kultúra*. Bratislava : Kalligram, 2010, s. 150.

nej dennej tlače patrí k jednej z persuazívno-manipulačných techník príznačných pre mediálne prostredie nielen v súčasnom verejnom diskurze, ale aj v minulosti. Texty z politicko-mediálneho diskurzu s primárnym poslaním sprostredkovať referenčnú skutočnosť širšiemu publiku „budujú jeden z hlavných pilierov svojho spoločenského poslania a komunikačno-pragmatickej úspešnosti na výpovedne nespochybniteľnom základe vlastných mien“.²³

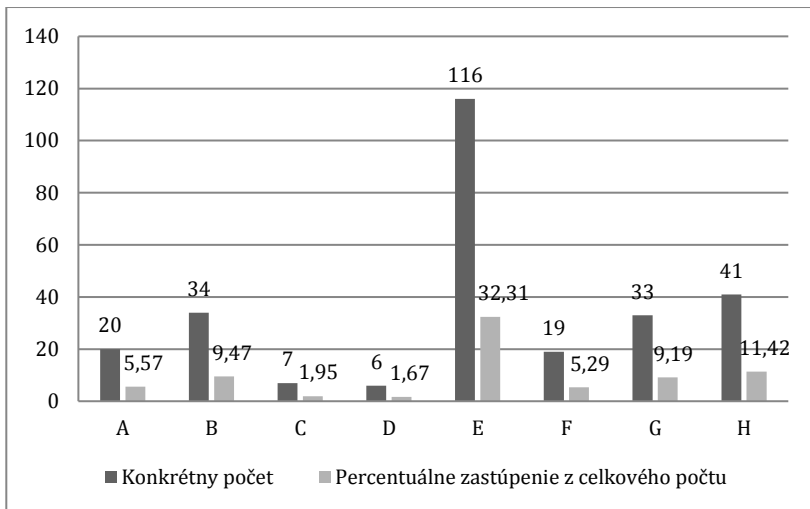
V 60. rokoch je výrazné smerovanie KSČ v postavení vzoru a autority realizované v prostredí vybranej dennej tlače najmä v niekoľkých rovinách vo sfére vlastných mien. Ide najmä o vlastné mená politických inštitúcií a vlastné mená fyzických osôb. Menšiu, samostatnú skupinu predstavujú vlastné mená politicky orientovanej dokumentácie, v ktorých však ide o kombináciu vlastných a všeobecných mien.

A. Vlastné mená politických inštitúcií

Najdôležitejšie inštitucionálne postavenie v štáte, komplexne zahŕňajúce výkonnú aj vládnu moc, zastávala od roku 1948 komunistická strana, jej príslušné vrcholné orgány a ich predsedníctva. Podľa toho vymedzujeme osem vlastných mien politických inštitúcií. Ide o výber z väčšieho súboru, pričom sú zohľadnené iba tie vlastné mená inštitúcií, ktoré sú v rámci názvu alebo motivicky späté s KSČ. Pomenovanie komunistickej strany sa v tlači nachádza v troch alternatívach na základe územnej/štátnej príslušnosti – Komunistická strana Sovietskeho sväzu (KSSS), Komunistická strana Československa (KSČ/KSČS) a Komunistická strana Slovenska (KSS). Z toho vyplývajú pomenovania Ústredných výborov jednotlivých strán – Ústredný výbor Komunistickej strany Sovietskeho sväzu (ÚV KSSS), Ústredný výbor Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ/ÚV KSČS) a Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS). Vyskytli sa aj prípady využitia vlastného mena iba v tvare Ústredný výbor (ÚV) bez bližšej špecifikácie v konkrétnom pomenovaní, ktorá však bola odvoditeľná z kontextu článku. V takom prípade, a pre značné zastúpenie v skúmanom súbore, sme sa rozhodli špecifikovať samostatnú kategóriu a nečleniť príslušnosť ku KSČ alebo KSS iba z kontextových zmienok. Samostatne zohľadňujeme pomenovanie pravidelných zjazdov jednotlivých strán (KSSS, KSČ/KSČS, KSS), ktoré boli prítomné v tvare rímske číslo, zjazd, názov strany (napr. XIII. zjazd KSČ). Kvantitatívne výsledky zastúpenia vybraných vlastných mien bližšie zobrazuje graf 1.

²³ PATRÁŠ, V.: Inojazykové osobné mená v žurnalistickej komunikácii. In: ŽIGO, P. – MAJTÁN, M. Eds.: *Vlastné meno v komunikácii*. Bratislava : Veda, 2002, s. 65.

Graf 1. Zastúpenie vybraných vlastných mien inštitúcií v úvodníkoch *Pravdy* v 60. rokoch.

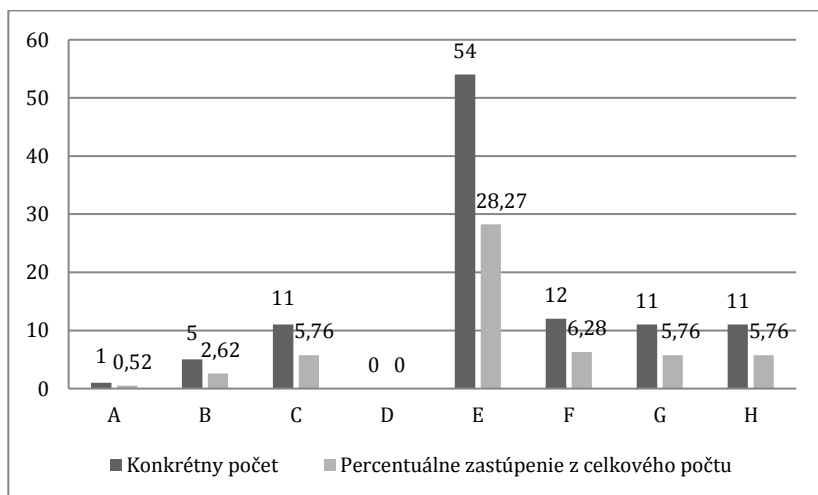

Vysvetlivky: A – Komunistická strana Sovietskeho sväzu (KSSS); B – Komunistická strana Československa (KSČ/KSČS); C – Komunistická strana Slovenska (KSS); D – Ústredný výbor Komunistickej strany Sovietskeho sväzu (ÚV KSSS); E – Ústredný výbor Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ/ÚV KSČS); F – Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS); G – bližšie nešpecifikovaný Ústredný výbor (ÚV); H – zjazdy strany v tvare: číslo, zjazd, názov strany (napr. XIII. zjazd KSČ)

Z grafu je zrejmé výrazne zastúpenie vlastného mena **Ústredný výbor Komunistickej strany Československa** (ÚV KSČ/ÚV KSČS) v počte 116 krát (32,31 %) z celkového počtu 359 identifikovaných vlastných mien inštitúcií vo vzorke úvodníkov. S rozdielom viac ako 50 výskytov za ním nasleduje **pomenovanie zjazdov** jednotlivých strán. V 60. rokoch sa uskutočnili dva zjazdy KSSS (1961, 1966), dva zjazdy KSČ (1962, 1966) a tri zjazdy KSS (1962, 1966, 1968), z ktorých posledný je spájaný s prívlastkom mimoriadny s ohľadom na augustové udalosti roku 1968. Na tretej pozícii je pomenovanie **Komunistická strana Československa** (KSČ/KSČS) s výskytom 34 krát (9,47 %). Hoci v skúmanom súbore úvodníkov boli zaznamenané aj ďalšie vlastné mená spojené s komunistickou stranou ich značne nižšie zastúpenie poukazuje na dominanciu, autoritatívne postavenie a mocenskú prevahu prvých troch (bližšie v grafe 1). Analogické hodnoty ukazujú výsledky získané z textov komentárov (pozri graf 2), kde bol celkový počet identifikovaných vlastných mien inštitúcií 191 vrátane tých, ktoré neodkazovali na komunistickú stranu. Pri výbere rovnakých prvkov je

nápadná najmä celková absencia výskytu pomenovania Ústredný výbor Komunistickej strany Sovietskeho svazu (ÚV KSSS). Najvyššie zastúpenie má aj v tomto prípade **Ústredný výbor Komunistickej strany Československa** (ÚV KSČ/ÚV KSČS), ktorý dosahuje počet 54 jednotiek (28,27 %). Druhým je **Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS)** s výskytom 12 krát (6,28 %). Na tretej pozícii je kvantitatívne vyrovnané zastúpenie (výskyt 11 krát, t. j. 5,76 %) v podobe mena **Komunistická strana Slovenska (KSS)** a **Ústredný výbor (ÚV)**, ako aj pomenovaní jednotlivých **zjazdov strany**.

Graf 2. Zastúpenie vybraných vlastných mien inštitúcií v komentároch *Pravdy* v 60. rokoch.

Vysvetlivky: A – Komunistická strana Sovietskeho svazu (KSSS); B – Komunistická strana Československa (KSČ/KSČS); C – Komunistická strana Slovenska (KSS); D – Ústredný výbor Komunistickej strany Sovietskeho svazu (ÚV KSSS); E – Ústredný výbor Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ/ÚV KSČS); F – Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS); G – bližšie nešpecifikovaný Ústredný výbor (ÚV); H – zjazdy strany v tvare: číslo, zjazd, názov strany (napr. XIII. zjazd KSČ)

Z uvedených výsledkov vyplýva dominantné postavenie ÚV KSČ v pozícii najvyššieho riadiaceho orgánu KSČ. Jeho nariadenia, výroky a ustanovenia, príp. informácie reflektujúce jeho činnosť, predstavovali dôležitý prvok v oblasti vzorov a autorít, ktoré boli umiestnené najmä v priestore úvodníkov. Výrazná nerovnomernosť medzi zastúpením KSS/ÚV KSS a KSČ/KSČS/ÚV KSČ/ÚV KSČS môže byť interpretovaná dvomi spôsobmi, ktoré sa vzájomne nevylučujú. Na jednej strane, historici poukazujú na nevyvážené postavenie už od roku 1948 v dôsledku

vnímania Slovenska ako politicky slabého a zraniteľného miesta v spoločnom štáte, kde KSS bola len územnou organizáciou KSČ, ktorá rozpracovávala jej záväzné smernice na Slovensku. Asymetrický model vo vzájomných vzťahoch KSČ a KSS pretrvával aj v dôsledku obáv pred presadzovaním „dualizmu“ a „nacionálnych tendencií“ zo strany KSS, čím sa jej funkcia marginalizovala a podriaďovala princípom demokratického centralizmu. Hoci na Slovensku bol ÚV KSS mocensky a politicky najvýznamnejším štátnym orgánom, stále bol mocensky podriadený ÚV KSČ v Prahe. Táto situácia bola pre oba politické subjekty príznačná aj v období predjaria (1963 – 1967) a za krátku výnimku možno považovať iba rok 1968.²⁴

Na druhej strane, prihliadajúc na politicko-historickú podmienenosť asymetrického modelu, je pri interpretácii získaných hodnôt potrebné vziať do úvahy skúmané žánre publicistického štýlu, z ktorých údaje pochádzajú. Nižšia frekvencia výskytu ÚV KSČ v komentároch, rovnako ako posun ÚV KSS a KSS na vyššiu pozíciu môže byť interpretovaná v súvislosti s obsahovou diferenciáciou úvodníka a komentáru. Úvodník v *Pravde* mal zväčša politický charakter reflektujúci aktualitu na domácej scéne alebo vplyv zahraničného vývoja na československé prostredie. Prinášal informácie o politickom vývine a analýzy aktuálnych rokovaní, výsledky uznesení, hodnotenia navrhovaných legislatívnych zmien či zmien personálneho obsadenia v najvyšších štátnych orgánoch. Smerovanie a dosah predkladaných informácií bol celoštátny, na rozdiel od obsahu publikovaných domácich komentárov. Vychádzajúc z charakteristiky publicistického žánru²⁵, ide síce tiež o analytickú interpretáciu aktuálnych celospoločenských tém, ale v komentároch denníka *Pravda* sa pozornosť sústreďuje viac na užšie hospodársko-ekonomické témy v domácom prostredí, ktoré sú konkretizované s využitím príkladov, štatistických údajov, ale aj vhodne zvolených antroponým. V dôsledku tejto interpretácie je nižšie zastúpenie skúmaných vlastných mien inštitúcií relatívne predpokladaným faktom. Zároveň to môže vysvetliť aj zvýšený podiel vlastného mena KSS v porovnaní s úvodníkom, keďže v popredí je domáca (slovenská) časť hospodársko-ekonomických aktivít.

Zastúpenie pomenovaní KSČ/KSČS, resp. ÚV KSČ/ÚV KSČS bolo v skúmanej vzorke najvýraznejšie, avšak z hľadiska funkčného a štylis-

²⁴ Ku vzťahu KSS a KSČ pozri PEŠEK, J.: *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu 1*. Bratislava : Veda, 2012, 283 s.; SIKORA, S.: KSS a čiastočná liberalizácia režimu na Slovensku počas predjaria (1963 – 1967). In: KALOUS, J. – KOCIAN, J.: *Český a slovenský komunismus (1921 – 2011)*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2012, s. 132 – 144.

²⁵ K charakteristike žánru úvodníka a komentáru FINDRA, J.: *Štylistika súčasnej slovenčiny*. Martin : Osveta, 2013, 319 s.; MISTRÍK, J.: *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975, 212 s.; VELAS, Š.: *Novinárska publicistika 1 : Publicistika racionálneho typu*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983, 235 s.

tického zapojenia vlastných mien v publicistickom texte, rozlišujeme nasledujúce tri varianty:

1. Odkaz na činnosť inštitúcie v spoločnosti, v jej politickej sfére, resp. na dokument alebo iné rozhodnutie schválené vybranou inštitúciou.

*Prešlo pár rokov a na základe celonárodnej diskusie, volajúcej po predĺžení školskej dochádzky, vzniklo **uznesenie Ústredného výboru KSČ** z apríla roku 1959. (Pravda, 1. 7. 1961); **Ústredný výbor KSČ** v tejto súvislosti rozhodol, že sa má pri príprave výročných členských schôdzí uskutočniť kontrola členských legitimácií a kandidátskych preukazov. (Pravda, 3. 11. 1963); Nové stanovisko v **Predsedníctve ÚV KSČ** je to, že nové vedenie strany nielen pripomína základné atribúty výstavby a života strany, ale jasne zdôrazňuje princíp, ktorým sa samo riadi: jednotu slov a skutkov. (Pravda, 2. 10. 1970)*

2. Priamy citát alebo časť citátu vysloveného inštitúciou.

*Preto **Ústredný výbor KSČ zdôraznil**, že „strana musí otvorene hovoriť, aké cesty vedú ku konsolidácii hospodárstva, aby si občan našej krajiny uvedomil...“ (Pravda, 3. 1. 1967); **V zpráve o zasadnutí ÚV KSČ** v dňoch 3. – 5. januára sa hovorí: „Ústredný výbor očakáva, že všetci komunisti...“ (Pravda, 9. 3. 1968); Na nás na všetkých **sa dnes obracia Ústredný výbor Komunistickej strany Československa** s obyčajnou ľudskou prosbou: „Voláme komunistov, odborárov...“ (Pravda, 1. 10. 1969)*

3. Príslušnosť vybraného (fyzického, politického) subjektu k inštitúcii.

*Vo Vietnamskej demokratickej republike rokoval súdruh Novotný nielen ako prezident republiky, ale aj **ako prvý tajomník ÚV KSČ** a to azda širšej problematike než v ostatných zúčastnených krajinách. (Pravda, 1. 2. 1963); ... a **súdruh V. Koucký v referáte na zasadnutí ÚV KSČ** v dňoch 18. – 19. decembra právom mohol charakterizovať vojenskú službu ako veľkú dvojročnú výchovnú príležitosť. (Pravda, 3. 1. 1964); Tak ako **povedal na rokovaní ÚV KSČS súdruh Oldřich Černík**, že rozum musí byť stálym sprievodcom našich činov. (Pravda, 4. 9. 1968)*

Všetky príklady zobrazujú vybrané vlastné meno politickej inštitúcie v pozícií nadradenej autority a poukazujú na jej dôležitosť v spoločnosti. Ako jeden z najvyšších riadiacich orgánov je pre potreby zdôraznenia významu prijatého rozhodnutia či vypovedaného výroku dôležitým fakt, že pochádza z tejto inštitúcie či od osobnosti zastávajúcej v nej nejakú pozíciu. V uvedených príkladoch je argumentom z autority vyzdvihnutá inštitúcia s celospoločenskou platnosťou, ktorej funkciu dokladajú legislatívne dokumenty, a je tak formujúcou zložkou politického štátoprávneho zriadenia. Pri odkazoch na vybrané osobnosti (súdruh Oldřich Černík) alebo dokumenty (referát, správa, uznesenie) je pod-

statnou najmä ich príslušnosť k vybranej inštitúcii, a to aj vzhľadom na vymedzenie funkcie KSČ ako jednej z nevelkého počtu inštitúcií, ktoré vôbec našli umiestnenie v prostredí dennej tlače. Pôsobenie činnosti KSČ v spoločnosti sa odzrkadľuje v kolokáciách spájajúcich ju najčastejšie so slovami *zasadnutie, plénum, rokovanie, príprava, list, stanovisko* alebo *uznesenie*.

K ďalším zastúpeným inštitúciami, nesúvisiacim s postavením KSČ, ktoré boli v denníku zaznamenané patrili napr. Revolučné odborové hnutie (ROH), Československý sväz mládeže (ČSM), Národné zhromaždenie (NZ) a iné. V porovnaní ich výskytu s číselnými hodnotami pri inštitúciách spojených s KSČ je však pozorovateľný značný kvantitatívny pokles (pozri tabuľku 1). Získané údaje sú ďalším faktorom, potvrdzujúcim nadradené postavenie a pozíciu autority KSČ. Z analyzovaného materiálu však nie je možné vyvodiť, nakoľko bola strana reálne považovaná za jedínú, či skutočne uznávanú autoritu zo strany recipienta, alebo či išlo len o zautomatizovanú persuzívno-agitačnú propagandu ideológie socializmu bez reálnej odozvy zo strany spoločnosti.

Tabuľka 1. Iné vlastné mená inštitúcií s odkazovacou funkciou v denníku *Pravda*.

Vlastné mená inštitúcií	Úvodník	Komentár	Spolu
Revolučné odborové hnutie (ROH)	15	3	18
Československý sväz mládeže (ČSM)	10	1	11
Jednotné roľnícke družstvo (JRD) ²⁶	9	14	23
Národný front (NF)	26	16	42
Národné zhromaždenie (NZ)	7	22	29
Verejná bezpečnosť (VB)	0	10	10
Slovenská národná rada (SNR)	4	9	13

B. Antroponymá

Druhou skúmanou kategóriou sú antroponymá, vlastné mená ľudí. V skúmanej vzorke textov z ideologicky ovplyvneného prostredia sme sa zamerali na príklady politicky činných osobností s priamym prepojením na vedúcu nomenklatúru KSČ. Okrem prepojenia osôb s činnosťou strany, resp. ideologickým zázemím, bol jedným z určujúcich faktorov kvantitatívny výskyt vlastného mena v texte (< 5). Nomenklatúra v totalitnom režime predstavuje súbor preferovaných osobností zastáva-

²⁶ O príklad vlastného mena ide v prípade, že je to konkrétne pomenovanie napr. JRD v Plavých Vozokanoch.

júcich dôležité miesta a funkcie v straníckych orgánoch, pričom sa zvyčajne synonymicky spája s pomenovaním straníckych kádrov. P. Cajthaml ju považuje za dôležitý a kľúčový mocenský mechanizmus strany, a ďalej o nej uvažuje ako o politicko-mocenskom nástroji, umožňujúcim kontrolu personálneho obsadenia dôležitých miest v štátnej správe. Nomenklatúra tak vystupovala vo funkcii kontrolného mechanizmu spoločnosti.²⁷

V rámci výskumu rozlišujeme výskyt antroponým z oblasti domácej československej politiky aj politické osobnosti prepojené s Komunistickou stranou Sovietskeho zväzu. V tom prípade ide nielen o jej vedúcich predstaviteľov, ale taktiež o ideologických zakladateľov – „otcov“ – myšlienok komunizmu. Konkrétne zastúpenie oboch skupín v žánri úvodníka kvantitatívne zobrazuje graf 3. Je z neho zrejmé, že najvyššie zastúpenie z celkového počtu identifikovaných antroponým (175) znamenalo meno **Lenin** s počtom 44 jednotiek (25,14 %), na druhom mieste je s výrazným odstupom predstaviteľ domácej politickej scény **Novotný** (19 jednotiek, t. j. 10,86 %), ďalej **Marx** (16 jednotiek, t. j. 9,14 %), **Husák** (13 jednotiek, t. j. 7,34 %) a napokon **Dubček** (12 jednotiek, t. j. 6,86 %). V prípade domácich politických predstaviteľov výskum ukazuje, že dominantné zastúpenie mali najvyššie postavení stranícki činitelia, zastávajúci funkciu prvého tajomníka ÚV KSČ.²⁸

Zostupnosť usporiadania ukazuje osobnosť V. I. Lenina ako ideologicky dominantnú autoritu a tzv. „otca ideológie socializmu/komunizmu“. Tlač sa na neho v úvodníkoch odvoláva v spojitosti s jeho myšlienkami a názormi, ktoré sa argumentačne využívajú pri analýze dobovo aktuálnych tém. Ide o vyjadrenia využívajúce persuzívnu techniku argumentu z autority napr.: *Vítázstvo nad vlastnou nevšímavosťou, neukáznenosťou a malomeštiackym sebecstvom považoval Lenin za začiatok prevratu ťažšieho, podstatnejšieho, hlbšieho a dôležitejšieho, ako zvrhnutie buržoázie.* (Pravda, 2. 4. 1961²⁹) alebo *Vladimír Iljič Lenin veľmi často zdôrazňoval, že bez modernej techniky a vedeckých objavov nemožno budovať komunizmus.* (Pravda, 1. 12. 1964)³⁰. V súvislosti s Leni-

²⁷ CAJTHAML, P.: Nomenklatura a další mechanismy uplatňování moci KSČ ve společnosti. In: KALOÚS, J. – KOCIAN, J.: *Český a slovenský komunismus (1921 – 2011)*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012, s. 203 – 209.

²⁸ V grafe 3 je ilustračne zaznamenaný aj výskyt mena F. Kriegla. Hoci bol v skúmanom období členom predsedníctva ÚV KSČ a blízkym spolupracovníkom A. Dubčeka, výskyt jeho mena v tlači je nízky. To podporuje argument budovania autority v mediálnom diskurze na základe príslušnosti k najvyšším straníckym alebo ideologickým pozíciám.

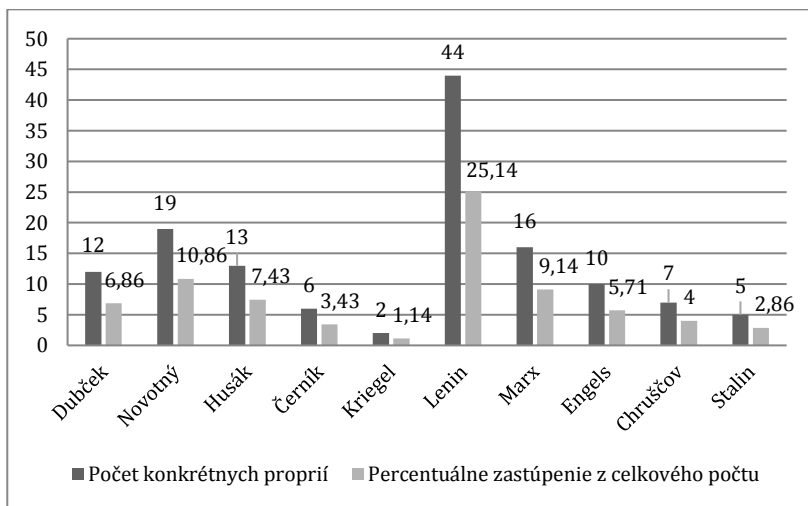
²⁹ Zdôraznenie preferovaných hodnôt v texte zameranom na vlastnosti a charakter ideálneho socialistického človeka. Názov textu: *O nového človeka*.

³⁰ Text *Vedecká výzbroj doby* riešila problematiku modernizácie a technického pokroku v súvislosti s budovaním vedeckej základne v štáte.

novým menom sa objavujú aj spojenia typu *leninský štýl práce; leninské princípy vo výstavbe strany; leninské normy stránického života; leninský charakter; leninsky (niečo) riešiť; leninské idey; leninská revolučná politika; leninská zásadovosť, bojovnosť a smelosť* a ďalšie, poukazujúce na jeho osobnosť a charakter ako nasledovaniahodný vzor.

Pri tzv. zakladateľských osobnostiach je tiež príznačné vytváranie ustálených spojení vlastných mien, napr.: *Sú medzi nimi však aj „priatelia“, čo by nás donedávna doslova v lyžičke vody utopili len preto, že sme si zvolili myšlienky a cestu K. Marxa, F. Engelsa a V. I. Lenina.* (Pravda, 16. 7. 1968). Zapojením antroponým je tu cesta vývinu spoločnosti špecifikovaná konkrétnymi ideovými predpokladmi zvolených politických osobností. Na podobnú tendenciu upevňovania ideologickej doktríny v stránickej publicistike, kvantitatívne reflektovanú v priestore špecifického korpusu totality, poukazujú aj výskumy z českého prostredia.³¹

Graf 3. Zastúpenie vybraných antroponým v úvodníkoch *Pravdy* v 60. rokoch.

V prípade antroponým z prostredia domácej politickej sféry je najvyššie zastúpenie pri osobnosti A. Novotného, ktoré je podmienené jeho funkciou prezidenta republiky a súčasne prvého tajomníka ÚV KSČ, čo sa odzrkadľuje napr. vo vyjadreniach:

³¹ DAVID, J.: Vlastní jména a jejich (historická) sémantika. In: *Acta onomastica*, 2011, roč. LII, s. 15 – 30; DAVID, J. – ČECH, R. – DAVIDOVÁ-GLOGAROVÁ, J. – RADKOVÁ, L. – ŠŮŠTKOVÁ, H.: *Slovo a text v historickém kontextu. Perspektivy historickosémantické analýzy jazyka*. Brno : Host, 2013, 321 s.

*Aj na nich sa vzťahujú slová nášho **prezidenta A. Novotného**, ktoré povedal v novoročnom prejave [...]. (Pravda, 3. 1. 1962)*

*Rokovania, ktoré viedol **prezident republiky Antonín Novotný** počas svojho pobytu v krajinách juhovýchodnej Ázie, prispeli k ďalšiemu stmeleniu mierumilovných síl [...]. (Pravda, 1. 2. 1963)*

*Ako povedal **prvý tajomník Komunistickej strany Československa súdruh Antonín Novotný** v známom interview [...]. (Pravda, 14. 11. 1967)*

Možno tu vidieť, že meno politika je uvádzané v spojení s oboma jeho funkciami – štátnou aj straníckou. Reflektujúc kontext v 60. rokoch, je vo výskumnom priestore vlastných mien pozorovateľná zmena, ku ktorej došlo vplyvom personálnej výmeny, politického a ideologického odmäku na začiatku roku 1968. A. Novotného nahradil vo funkcii prezidenta republika L. Svoboda a vo funkcii prvého tajomníka ÚV KSČ A. Dubček. V rokoch 1968 – 1970 sa v tlači vyskytuje zriedkavejšie, ale najmä dochádza k zmene Novotného obrazu a jeho meno začína získať negatívne konotácie:

*Musíme znovu získať dôveru ľudu, dosiahnuť nenadekrétovanú vedúcu úlohu komunistickej strany, dôsledne odstrániť všetko, čo sa u nás donedávna priecilo zásadám socializmu a demokracie, skončiť s kultovskými maniermi, prechmatmi a hrubými nezákonnosťami z konca štyridsiatych a začiatku päťdesiatych rokov, ktoré ešte päťnásť rokov tak alebo onak konzervoval a udržiaval pri živote v strane, štáte a našej spoločnosti **Antonín Novotný** a jeho klika. (Pravda, 16. 7. 1968)*

*A že po skúsenostiach z päťdesiatych rokov a režimu osobnej moci **Antonína Novotného** [...]. (Pravda, 18. 7. 1969)*

*[...] presadzovali a obhajovali oportunistickú politiku **Novotného** [...]. (Pravda, 3. 3. 1970)*

Podobný sémantický vývin možno zaznamenať pri antroponymách Dubček a Husák, ktoré rovnako podliehajú extralingválnym kontextovým tendenciám. Reflexia činnosti a názorov A. Dubčeka je spojená so vzostupom jeho politickej kariéry od roku 1968 a účinkovaním v udalostiach spojených s Pražskou jarou a budovaním tzv. socializmu s ľudskou tvárou. To dokazuje aj fakt, že pred rokom 1968 sa jeho meno na stránkach *Pravdy* nevyskytovalo. Najprv išlo o pozitívne, resp. neutrálne hodnotenie s využitím argumentu z authority, ktorý zdôrazňoval vybraný názor na spoločenské dianie u vysokopostaveného straníckeho činiteľa. Umiestnením argumentu do pozície parentézy sa navyše zdôrazňuje, že ide o doplňujúcu informáciu:

*Pretože v ňom nepôjde (v Akčnom programe, pozn. PM), **ako na to poukázal súdruh Dubček**, o nejaký direktívny výpočet konkrétnych*

úloh, ale o politickú platformu, o zásadný politický pohľad komunistickej strany na súčasnú etapu a potreby našej spoločnosti, vytvorí naozaj široký priestor na iniciatívu a aktivitu celého Národného frontu, všetkých spoločenských organizácií. (Pravda, 7. 4. 1968)

Po augustových udalostiach v roku 1968 sa percepcia Dubčekovej osobnosti modifikuje, a hoci sa jeho meno stále objavuje v textoch úvodníkov, je to skôr v podobe kritiky, odstrašujúceho príkladu alebo vzoru spoločensko-politicky nepriateľského konania, napr.:

*Prehľbovali sa všetky záporné tendencie predaugustového obdobia, spoločnosť bola vystavená novým krízovým otrasom. **A. Dubček, ktorý bol hlavnou prekážkou konsolidačného procesu** musel byť odvolaný.* (Pravda, 2. 4. 1970)

*Bol tu jeden „mýlitel“ (Dubček, pozn. PM), hovoria včerajší pestovatelia kultu a my sme jeho pomýlené deti. My sme len plnili uznesenia. (Aj za Novotného, **aj za Dubčeka**. Len za Husáka ešte vyčkávajú, čo sa ukáže.)* (Pravda, 3. 3. 1970)

Postupným vytrácaním A. Dubčeka z verejného i mediálneho prostredia, resp. jeho transformáciou do inej, primárne negatívnej alebo nepriateľskej podoby, vystupoval čoraz častejšie do popredia záujmu G. Husák. Jeho posun do centra mocenského záujmu, a tým aj do záujmovej sféry médií, je spájaný s nástupom do funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ po A. Dubčekovi v apríli 1969. Predtým sa v tlači objavil iba trikrát v roku 1968, a to v súvislosti s činnosťou v KSS. Reflexia na stránkach tlače má rovnaké persuzívne tendencie, podobne ako v predchádzajúcich prípadoch. Názory a vyjadrenia vedúceho predstaviteľa KSČ slúžia ako argumentačné východisko na základe jeho postavenia autority, príp. sa jeho meno spája s inštitúciou ÚV KSČ, kde pôsobí, napr.:

*Od riešenia problémov v strane, **ako zdôraznil na májovom plenárnom zasadnutí súdruh Gustáv Husák**, sa odvíja riešenie všetkých ostatných otázok.* (Pravda, 6. 6. 1969)

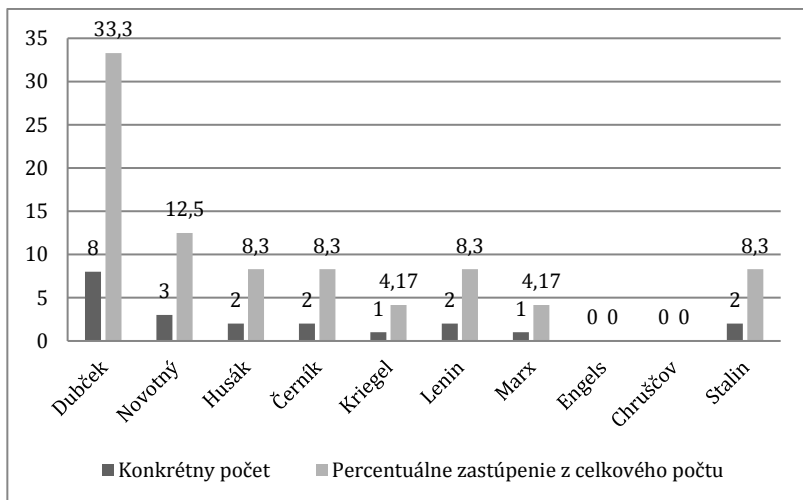
***Súdruh Husák v správe o činnosti Predsedníctva ÚV KSČ**, hodnotiac uplynulé obdobie, mohol objektívne konštatovať: „Môžeme bez preháňania povedať [...]“* (Pravda, 3. 2. 1970)

Príklady zmeny vo verejnom obraze uvedených politikov v tlači, a tým aj vo význame konkrétnych antroponým v stránickej publicistike, korešpondujú s reflexiou extralingválnych faktorov, konkrétne politického obratu z roku 1968. Persuzívna funkcia argumentu z autority ostáva zachovaná v oboch prípadoch, avšak jej význam prechádza z pozície vzoru do podoby varovania/odstrašujúceho príkladu.

Podobne, ako bolo zdôraznené pri kategórii vlastných mien inštitúcií, rozdiel v obsahu a spracováanej tematike v úvodníkoch a komentároch je zachytený aj v prípade výskytu antroponým spätých s KSČ. Na

rovnakých príkladoch, ktoré boli identifikované v žánri úvodníka sa ukázalo, že zastúpenie vo vzorke komentárov bolo výrazne nižšie, niektoré prípady zahraničných antroponým (Engels, Chruščov) dokonca úplne absentovali (pozri graf 4). Častejším v tejto vzorke bolo používanie antroponým odkazujúcich na osobnosti z ľudu, tzv. „obyčajných ľudí“, ku ktorým patria pracovníci družstiev, predáci v baniach, riaditelia, robotníci a ďalší. Ich výskyt sa spája s persuazívnou technikou obyčajní ľudia alebo persuazívnou technikou svedectiev, ktoré však už nezaraďujeme ku skúmanej problematike mocenských prejavov KSČ v spoločnosti.³²

Graf 4. Zastúpenie vybraných antroponým v komentároch *Pravdy* v 60. rokoch.

C. Stranícke dokumenty a uznesenia prepojené s činnosťou KSČ

Samostatnú, a zároveň menšiu skupinu v rámci výskumu predstavujú dokumentonymá, vlastné mená dokumentácie spojenej s činnosťou strany a jej výkonných orgánov. Priame pomenovanie konkrétnych dokumentov, vyhlásení alebo zákonov je v textoch zriedkavým javom, ktorý nemá opakujúcu sa tendenciu. Napriek tomu je vzhľadom na zvýšenú politickú orientáciu úvodníkov v porovnaní s komentármi častejší výskyt v prvom žánri. K zaznamenaným vlastným menám dokumentov patria napr. *Návrh programu Komunistickej strany Sovietskeho svazu*, *Akčný program KSČ*, *Hlavné úlohy strany v najbližšom období*,

³² Persuazívne techniky – o jazyku presvedčania. Preklad: E. Henčeková. [PDF].

Realizačná smernica plenárneho zasadnutia KSČ, Zpráva Stredoslovenského KV KSS, List predsedníctvu ÚV KSČ, O výhladoch ďalšieho rozvoja našej socialistickej spoločnosti a ďalšie³³, v ktorých sa realizuje dvojitý spôsob persúázie. Je tu prítomný argument z autority, vyplývajúci z prepojenia strany a jej oficiálnej dokumentácie, zrejmy už s názvu. Dokument samotný môže vystupovať buď v pozícii autority, ktorá je výsledkom jeho oficiálnosti a právneho zázemia, alebo ako sekundárny prejav autority, odvodený od inštitúcie, ktorá ho schválila, napr. *Návrh programu Komunistickej strany Sovietskeho sväzu, Akčný program KSČ, List predsedníctvu ÚV KSČ*. Okrem toho, že sa na vybrané dokumenty v tlači odkazuje, čím sa zvýšenou mierou dostávajú do pozornosti čitateľa – napr. *Výsledkom rokovania októbrového pléna boli Tézy o postavení a úlohe strany v súčasnej etape vývoja našej socialistickej spoločnosti*, ktoré budú aj pri výročných schôdzach dokumentom, z ktorého treba v stránickej tlači čerpať, lebo sú súhrnom poznatkov mnohých organizácií i Ústredného výboru. (Pravda, 9. 1. 1968) –, sú tiež zdrojom priamych citátov s cieľom zvýšiť presvedčivosť textu alebo tvrdenia. Explicitnosť citátu možno interpretovať nielen z hľadiska argumentu z autority, ale aj v zmysle argumentu ex lege, napriek tomu, že nejde priamo o zákon, ale o oficiálny dokument, vyhlášku, materiál schválený či vytvorený orgánmi vedúcej politickej inštitúcie v štáte. Na konkrétnu realizáciu poukazujú niektoré príklady:

Skonfrontujme túto veľmi pochybnú prax s niektorými myšlienkami prerokúvaného materiálu „O výhladoch ďalšieho rozvoja našej socialistickej spoločnosti“. V ňom sa okrem iného hovorí: „Rozhodujúcim činiteľom vo výrobe je človek...“ (Pravda, 2. 10. 1962)
„Prehľbovanie socialistickej demokracie“ – *hovorí sa v dokumente „O výhladoch ďalšieho rozvoja našej socialistickej spoločnosti“*, kritizujúcom súčasné obmedzené, často miestne a úzko rezortné záujmy – „je nevyhnutné spájať s upevňovaním riadenia. ...“ (Pravda, 11. 10. 1962)

Druhou kategóriou, nachádzajúcou sa mimo sféry priameho záujmu vlastných mien, sú odkazy na stránčku dokumentáciu s apelatívnym charakterom, medzi ktorými sa najčastejšie vyskytovali bližšie nekonkretizované označenia program, uznesenie, rezolúcia, opatre-

³³ Špecifickým prípadom sú vlastné mená v neoficiálnej, ale komunikačne využívanej podobe, napr. Ústava republiky (ofic. Ústava Československej socialistickej republiky), Varšavská zmluva (napriek všeob. vlastnému menu zmluva odkazujúcemu na dokument, v publicistickom kontexte ide o odkaz na politicko-vojenské zoskupenie štátov, ktoré zmluvu podpísali) alebo Moskovské dohody (ofic. Protokol z rokovaní delegácií ZSSR a ČSSR v Moskve; podpísaný 26. 8. 1968 v Moskve). Rozlišujúcim prvkom pri výskume bolo v týchto prípadoch ortografické hľadisko – napriek neoficiálnemu označeniu sa tieto dokumenty zapisovali veľkým začiatočným písmenom.

nie, vyhlásenie, dokument, protokol, smernica, zákon, výzva a iné. Ich existencia, rovnako ako prepojenie na KSČ, vyplýva z kontextu, napr. *Ústredný výbor KSČ vo svojom liste orientuje stranícke organizácie...; preto i rezolúcia zdôrazňuje, že „osobitnú pozornosť treba venovať...“; sústrediť iniciatívu pracujúcich na hlavné úlohy v stavebníctve, **obsiahnuté v uznesení vrcholného rokovania komunistov v júnových dňoch; v referáte na zasadaní ÚV KSČ.*** Význam je tomto prípade odvoditeľný z kontextu, resp. širšieho diskurzu, preto, hoci v menšej miere, môžu uvedené apelatívne výrazy naplňovať rovnakú funkciu ako skúmané vlastné mená.

Záver

Prítomnosť, funkciu a zapojenie politickej platformy KSČ vo verejnom priestore možno sledovať v mediálnych straníckych prostriedkoch. Vzhľadom na spoločenské vývinové tendencie v období socializmu na Slovensku, a s tým súvisiacej politickej ideológie, môžeme výsledky získané analýzou a interpretáciou výskumného materiálu konfrontovať so sociopragmatickou koncepciou nazerania na jazyk a s uplatnením persuzívnych techník a argumentácie. V rámci vybraného jazykového prostredia sa mocenské pozície a vedúce postavenie KSČ v československej spoločnosti prejavovali prostredníctvom vlastných mien politických osobností, inštitúcií a dokumentov. Dominantné postavenie majú najmä vlastné mená priamo alebo nepriamo reflektujúce vzťah ku KSČ, v menšej miere potom príslušnosť ku KSS. Z toho vyplývajúci vzájomný nepomer pri výsledných hodnotách je dôsledkom nielen asymetrického modelu oboch krajín v spoločnom štáte, ale aj tematického zamerania skúmaných publicistických žánrov úvodníka a komentáru. V rámci antroponým vystúpil do popredia Lenin ako ideový „otec komunizmu“ a z domácej politickej sféry vedúce osobnosti v KSČ, ktoré možno diferencovať na tri skupiny – predreformné, reformné a poreformné. Do prvej skupiny možno zaradiť prezidenta a prvého tajomníka ÚV KSČ A. Novotného, do druhej A. Dubčeka a do tretej G. Husáka. Takáto klasifikácia však nie je fixne nemenná a verejný obraz uvedených činiteľov sa v prípade uplatňovanej argumentácie modifikuje v dôsledku extralingválneho vývinu v spoločnosti od pozitívneho vzoru k negatívnemu odstrašujúcemu či varovnému príkladu. Osobnosti a inštitúcie, ktorých mená a spoločenská funkcia sa vo výskume prejavili ako dominantné, predstavujú symbolické elity, resp. authority, ktoré majú najvýraznejší spoločenský vplyv, a zároveň preferenčný prístup k názorom a postojom verejnosti. Z pozície ideologických vodcov formujú a ustanovujú spoločné hodnoty, ciele a konsenzus v spoločnosti. Konajú tak na jednej strane

z pozície individuálnych vodcov, ale na druhej strane aj z pozície vedúcich predstaviteľov najvýznamnejších spoločensko-politických inštitúcií.³⁴

K aplikovaným ideologicko-persuazívnym technikám realizovaným prostredníctvom vlastných mien v jazyku stránickej publicistiky patria persuazívna technika autority a argumentácia z autority, príp. argumentácia ex lege pri odkazovaní na oficiálnu stránicu dokumentáciu. Výskum vlastných mien priniesol poznatok o existencii a fungovaní stránicky a ideologicky determinovaných autorít v spoločnosti, ktoré sa stávali súčasťou verejnej mienky a všeobecného poznania. Hoci predstavená analýza a výsledky výskumu nedokazujú, nakoľko bola autorita vybraných inštitúcií a ich predstaviteľov reálne akceptovaná verejnosťou, neznižuje to hodnotu faktu, že ako ideologicky determinovaná autorita skutočne vystupovali, a zároveň prechádzali vlastným vnútorným vývinom v dôsledku vonkajšej modifikácie spoločensko-politických podmienok.

³⁴ Porov. VAN DIJK, T. A.: *Discourse and power*. New York : Palgrave McMilan, 2008, s. 106 – 107.

Soviet deportations of OUN family members from Western Ukraine in 1940–1952

ANDRIY KOHUT

*Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine,
Kiev, Ukraine*

Abstract: The analysis of new archival records from the “KGB archives” in Ukraine, made it possible to further study the deportation policy of the USSR in occupied Western Ukraine in 1940–1952. Along with campaigns and operations, there is a need to single out such a method of persecution by the Soviet special services as day-to-day deportations. It can be verified that there were three such deportation campaigns carried out in Western Ukraine. The first and third campaigns were carried out to clear the territory from “hostile elements” of the Polish population and the local elites of the Second Polish Republic, as well as the class enemies of the communist regime – the kulaks (well-to-do farmers). The second campaign was launched in response to the activity of the OUN resistance. During 1941 and 1944–1952, two deportation operations were carried out (22 May 1941, and Operation “Zapad” (“West”), 21–23 October 1947), and two campaigns of deportation in the format of the day-to-day activity of the Soviet special services (1944–1946 and 1948–1952). During the deportation campaign against the OUN family members, 66,448 families (or 205,938 persons) were exiled from Western Ukraine. The main purpose of the forced expulsion was the complete elimination of the Ukrainian anti-Soviet insurgency.

Keywords: Soviet deportations, Western Ukraine, soviet secret services, NKVD, MGB, KGB archives, operation “Zapad” (“West”), Organization of Ukrainian Nationalist, Ukrainian Insurgent Army, OUN families.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.72-90>

The first wave of the opening of Soviet archives in the late 1980s and early 1990s enabled more detailed research regarding forced expulsions as a method of persecution and counterinsurgency widely used by the Soviet communist regime. Results of such studies, including the ones on deportations from Western Ukraine, have been summarised in several sourcebooks, multiple articles, and monographs. By using available historical information, historians have outlined the main stages of the deportation policy, determined the general procedure applied to victims of persecution, and estimated the number of persons forcibly displaced to the “remote regions of the [USSR]”.¹

¹ Historiography reviews: WRÓBEL, Piotr: Class War or Ethnic Cleansing? Soviet Deportations of Polish Citizens from the Eastern Provinces of Poland, 1939–1941 In: *The*

At the same time, limited access to the archives of the Soviet Union's security agencies and its further restriction, especially in Russia after the 2000s, have left many unexplored topics and debatable research hypotheses.

The archival information on forced expulsions in the Soviet Union, unearthed and explored by the mid-2000s, has been compiled in a peculiar summary publication – a collection of documents “Stalinist Deportations. 1928–1953”, edited with the support of the Alexander Yakovlev Foundation (“Democracy” International Foundation) in 2005 as part of the “Russia. XX Century. Documents” series.

The methodological approaches used for compiling and designing this publication were largely based on the monograph by the Russian researcher Pavel Polian, published in Russian and English.² A striking example illustrating the gap in data, used as a foundation of this work, is the lack of any references to the largest post-War II deportation – operation “Zapad” (“West”), when 26,332 families (77,791 persons) were deported from Western Ukraine on 21–26 October 1947. Moreover, Polian's book omits 1947, as his section “Compensatory forced migrations in 1941–1946” is followed by the section “Ethnic and other deportations after the Second World War, 1949–1953”.³

The sourcebook “Stalinist Deportations. 1928–1953” already provides some evidence about deportations from Western Ukraine in 1947, albeit somewhat inaccurate. The data on the number of evictees (rather precise) is given for August-September, but not for October 1947.⁴

The situation with operation “Zapad” generally reflects the state of research concerning forced expulsions from Western Ukraine, especially in the final stages of World War II and in the post-war period. There are only a handful of articles describing this deportation operation and other forced expulsions⁵. There is little or no mentions of operation “Zapad” in

Polish Review. vol. 59, no. 2 (2014), pp. 24–25; ДОВБНЯ, Ольга: Депортації населення України (1920-ті – початок 1950-х рр.): історіографічний аспект Іп: *Київські історичні студії*. № 1 (6), 2018, с. 110–120.

² ПОЛЯН, Павел: *Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР*. Москва : ОГИ, 2001, 326 с.; POLIAN, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest : Central European University Press, 2004, 444 p.

³ POLIAN, P.: *Against Their Will...*, p. 157–164.

⁴ ПОБОЛЬ, Николай – ПОЛЯН, Павел (eds.): *Сталинские депортации. 1928–1953*. Москва : МФД: Материк, 2005, с. 795.

⁵ БАЖАН, Олег: «...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...»: До 70-річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою «Захід». Іп: *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 2, 2012, с. 182–240; БАЖАН, Олег: Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. Іп: *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 18, 2013, с. 338–347; БАЖАН, Олег:

the English-language historiography. For example, A. Statiev's paper on countering the anti-communist insurgent movement in western parts of the Soviet Union mentions this operation as one of the reasons for the increase in cases of villagers joining the collective farms.⁶ At the same time, the subsequent deportation operations, such as "Vesna" ("Spring") in Lithuania on 22 May 1948, "Priboy" ("Surf") in the Baltic States on 29 January 1949, and "Sever" ("North") in Moldova on 1 April 1951 have been studied much more extensively⁷.

Meanwhile, the authors of "Stalin Deportations. 1928–1953" suggested a conceptual framework for the classification of deportation practices. In particular, Polian identified two types of measures that existed in the USSR for implementing the deportation policy – operations and campaigns. According to him, a deportation operation implies expulsion of a strictly categorized contingent of people, carried out within specified terms and on a fixed territory by forceful or coercive means and following premeditated scenario or plan, and usually formalized in official regulatory acts by state or communist party institutions. Such operations typically were very large and required additional resources – human (security, party, or military apparatus), logistical, and financial. These operations, according to Polian, were the main unit of the Soviet Union's deportation policy⁸.

Операція «Захід» – апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-і роки). In: *Реабілітовані історією. У 27 томах. Львівська область. Книга 2: м. Борислав, Бродівський район*. Львів : Астролябія, 2014, с. 127–141; МАРЧУК, Ігор. Операція «Захід» на території Рівненської області. In: *Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 7*. Кер. кол. упоряд. А.А. Жив'юк, Рівне, 2017, с. 219–228; МУСІЄНКО, Ірина: Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 рр. In: *Український альманах*. Warszawa, 2010, с. 187–201; СОРОКА, Юрій: Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х роках In: *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 91–92/2007, с. 124–125.

⁶ STATIEV, Alexander: *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. New York, Cambridge, 2010, p. 177–178.

⁷ FUȘTEI, Nicolae: *Persecutarea organizației religioase "Martorii lui Iehova". Operația "Sever" (1951) în RSSM*. Chișinău : Cuvântul-ABC, 2013, 260 p.; MÄLKSOO, Lauri: Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. In: *Leiden Journal of International Law*. 14 (2001), pp. 757–787; MERTELSMANN, Olaf – RAHI-TAMM, Aigi: Soviet mass violence in Estonia revisited. In: *Journal of Genocide Research*. 11:2–3 (2009), pp. 307–322; RAHI-TAMM, Aigi. – KAHAR, Andres: The Deportation Operation "Priboi" in 1949. In: *Estonia since 1944: Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn : Estonian Foundation of Crimes against Humanity, 2009, pp. 361–389; STRODS, Heinrihs – KOTT, Matthew: The file on operation "Priboi": A re-assessment of the mass deportations of 1949. In: *Journal of Baltic Studies*. 33:1 (2002), pp. 1–36.

⁸ ПОЛЯН, Павел: Депортации и этничность. In: *Сталинские депортации. 1928–1953*. Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян, Москва : МФД: Материк, 2005, с. 11.

Pavel Polian further viewed a deportation campaign as an all-around set of individual deportation operations, united by the similitude of deported contingents, sometimes separated in time and space⁹. Within the suggested approach, the historian outlined 130 deportation operations falling into 52 all-around campaigns. According to the authors of “Stalinist Deportations. 1928–1953”, such conceptualization should help better analyze the Soviet Union’s deportation policy and make further archival search more efficient and meaningful¹⁰.

Speaking of deportations from Western Ukraine, P. Polian and N. Pobol distinguished four campaigns and nine operations (see *Table 1* below).

The opening of Ukraine-based archives of the Soviet Union’s security agencies due to “decommunization” and adoption of a corresponding law on free access to the “KGB archives” enables further research of communist deportations using the entire complex of surviving archives.¹¹ These changes make it possible to examine the historical evidence of the Soviet Union’s deportation policy, to analyze goals, objectives, and forms of the communist regime’s expulsion practices throughout the active use of expulsions in 1920–1952.

The opening of the KGB archives in Ukraine also allows verification of Pavel Polian’s conceptual framework and provides for exploration of specific campaigns and operations carried out in Western Ukraine that he identified.

Key research issues include establishing interlinks between various operations of forced expulsion of families of the OUN members and the possibility of distinguishing them as a separate deportation campaign.

In broad terms, the history of deportations in Western Ukraine is extensive and diverse. At different times, forced expulsions targeted different social strata (classes) and ethnic (national) communities. As a result of annexation by the Soviet Union, the migration of the region’s population was rather dynamic. In addition to deportations per se as an element of persecution, one could observe other relocations of the population – repatriations, so-called voluntary exchanges between the Soviet Union and Germany, Romania, Czechoslovakia, and Poland, as well as resettlements (evacuations) to other regions of Soviet Ukraine and the Soviet

⁹ ПОЛЯН, П.: Депортации и этничность..., с. 11.

¹⁰ ПОЛЯН, П.: Депортации и этничность..., с. 11–12.

¹¹ Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.

See also for example: КОГУТ, Андрій: Депортаційна операція «Захід» у жовтні 1947 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). In: *Архіви України*. Вип. 4 (321), 2019, с. 118–128.

Table 1. Selection of deportation campaigns and operations in Western Ukraine, Soviet Union¹².

Index	Title and period	Date	Characteristics	Number (thousand persons)
XIV	Sovietization and clean-up of new western borders: former Polish and other foreign nationals (1940)	10 February 1940	Deportation of the Poles from western regions of the Ukrainian and Belorussian SSR to the north of the European part of the USSR, the Urals, and Siberia	Close to 140
		9 and 13 April 1940	Deportation of the Poles from western regions of the Ukrainian and Belorussian Soviet Socialist Republics to Qazaq and Uzbek SSR	61
		29 June 1940	Deportation of refugees from Poland and western regions of the Ukrainian and Belorussian SSR to the north of the European part of the USSR, the Urals, and Siberia	75
XVI	Sovietization and clean-up of north-western and south-western borders: the Baltic States, Western Ukraine, Western Belarus, Moldova (1941)	22 May 1941	Deportation of counterrevolutionaries and nationalists from Western Ukraine to South Qazaqstan oblast, Krasnoyarsk region, Omsk and Novosibirsk oblasts	11
		12–13 June 1941	Deportation of counterrevolutionaries and nationalists from Moldovan SSR, Chernivtsi and Izmail oblasts to Qazaq SSR, Komi ASSR, Krasnoyarsk region, Omsk and Novosibirsk oblasts	30
XXVI	Deportation of the OUN members and their families (April 1944 – October 1948)	April 1944	Deportation of families of the OUN members (until 1946 inclusive)	37
		August–September 1947	Deportation of the OUN members and families of the OUN activists	78
		October 1948	Deportation of the OUN members and families of the OUN activists	no data
XLIX	Deportation of kulaks from areas annexed in 1939–1940 (October–December 1951)	October 1951	Deportation of kulaks (well-to-do peasants) from the Baltic States, Moldova, Western Ukraine and Belarus to Krasnoyarsk region, Yakutsk ASSR, Tyumen oblast and Qazaq SSR	35

¹² ПОБОЛЬ, Н. – ПОЛЯН, П. (eds.): *Сталинские депортации. 1928–1953*, с. 789–798.

Union, such as removal of residents from the 800-meter wide border strip in 1940, with 20,524 households relocated as of 6 August 1940.¹³

Under the Molotov-Ribbentrop Pact, the Red Army crossed the USSR-Poland border in September 1939 and after few clashes with the Polish army and border guards, began its occupation of Western Ukraine and Western Belarus, which had previously been under Polish rule. The Sovietization of the newly annexed lands also involved the fight against the so-called “counterrevolutionary elements”, which had to be removed from the captured territory. Former representatives of the Polish administration, government officials, members of Polish, Ukrainian and Jewish political parties and public organizations, major landowners and entrepreneurs became victims of persecution aimed at “cleansing” the western part of the Soviet Union.

Preparations to repress the counterrevolutionaries began long before the occupation of Western Ukraine. As early as the mid-1920s, foreign sections of communist secret services started drafting lists of those to be arrested in the first place. After 17 September 1939 and before the operationalization of permanent NKVD structures, the task of elaborating such lists was assigned to special operative-Chekist groups. Lavrentiy Beria's order No. 001064 on the formation of such groups to operate in the newly occupied territories, was issued on 8 September 1939.¹⁴ The NKVD directive No. 20177 of 15 September 1939, which specified objectives of these groups immediately after they entered Western Ukraine, clearly ordered the arrest of “the most reactionary representatives of the government administrations [...], governors [...], the leaders of counterrevolutionary parties”.¹⁵ The list of such parties also included Belarusian and Ukrainian ones, including the OUN. As a follow-up to identification and registration of opponents of the Bolshevik regime and repressions against them, on 5 November 1939 – one day before the formal establishment of NKVD agencies in the western regions of the Ukrainian SSR, the Soviet NKVD issued its order No. 0011353 “On fast-track measures for Western Ukraine and Western Belorussia”, which clearly defined their mission: “To expedite clearance of the territory... from hostile elements”.¹⁶

¹³ *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku.* Warszawa – Moskwa, 2003, s. 684.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (hereinafter ГДА СБУ), фонд 16 «Секретаріат ДПУ УСРР–КДБ УРСР, мм. Харків, Київ» (hereinafter ф. 16), оп. 1, спр. 370, арк. 1–4.

¹⁵ ДАНИЛЕНКО, Василь – КОКІН, Сергій: *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. Ч. 1.* Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013, с. 47.

¹⁶ ГДА СБУ, фонд 9 «Нормативно-правові та розпорядчі документи ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР та СБ України» (hereinafter ф. 9), оп. 1, спр. 6-сп, арк. 147.

In reality, the “clearance” process affected a much wider range of people. The NKVD order No. 001223 of 11 October 1939¹⁷, which introduced a unified system of operational tracking of “anti-Soviet elements”, also mentioned “family members of persons sentenced to [death] and lengthy (more than 10 years) terms of imprisonment for counterrevolutionary crimes”. A day earlier, on 10 October 1939, Beria issued the NKVD directive No. 793, instructing to register all Polish colonists (“osadniks”).¹⁸ In fact, these Polish military veterans and civilian settlers in Eastern Poland/Western Ukraine, as well as former employees of the Polish Forest Guard Service became victims of the first deportation operation. Overall, during the first Soviet occupation of Western Ukraine, the researchers distinguish four deportation operations in 1940–1941: (1) against colonists and foresters; (2) against the families of the persecuted ones; (3) against refugees; (4) against the “counterrevolutionary elements”.¹⁹

The analysis of archival fonds of the Branch State Archives of the Security Service of Ukraine (hereinafter the HDA) makes it possible to single out another forced expulsion – the deportation of prostitutes. At the same time, the last of the four expulsions initially had features of the deportation campaign. Therefore, we can talk about five deportation operations in 1940–1941 (see *Table 2*).²⁰

Table 2. Deportation operations in 1939–1941.

	Deportation operation	Dates	Number of deported	
			families	persons
1	Expulsion of colonists and foresters	10–11 February 1940	17,203	89,079
2	Expulsion of prostitutes	8–9 April 1940	–	737
3	Expulsion of families of the persecuted ones	13 April 1940	10,475	32,076
4	Expulsion of refugees	28–30 June 1940	37,932	83,207*
5	Expulsion of families of counterrevolutionaries (OUN members)	22 May 1941	3,079	11,329

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 84-сп, арк. 146.

¹⁸ ПОБОЛЬ, Н. – ПОЛЯН, П. (eds.): *Сталинские депортации. 1928–1953*, с. 108.

¹⁹ WRÓBEL, P.: *Class War or Ethnic Cleansing?* p. 24–25.

²⁰ КОГУТ, Андрій: Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940-1950-ті рр. In: *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2020, с. 54–58.

* The number reported by NKVD up to July 2, 1940. However, a later document from September 6, 1940, mentions a much smaller number of displaced persons – 52,617 people. See in more detail: КОГУТ, А.: Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940-1950-ті рр. ..., с. 56.

The first four operations listed in Table 1 almost fully coincide with those identified in “Stalinist Deportation. 1928–1953”. Instead, a more detailed analysis of the last operation in May 1941 makes it possible to identify the families of specific counterrevolutionary organizations that were deported as a matter of priority.

Having “cleaned” Western Ukraine of the so-called Polish counterrevolutionary elements, the Soviet secret services refocused their attention on Ukrainian organizations and parties. The OUN underground resistance became one of the key NKVD’s adversaries. The OUN-led local rebellions first occurred in Western Ukraine in November 1939. Following the suppression of mass uprisings in the Drohobych and Ternopil oblasts, the Soviets launched mass arrests of the OUN activists and members of rebel units.²¹

Despite these reprisals, the OUN continued preparing new attempts of the anti-Soviet uprising. To prevent this, the Soviets conducted two large-scale operations in the spring and autumn of 1940, arresting many members of the OUN resistance.²² In December 1940, the Soviet secret services initiated another operation seeking to fully exterminate the OUN, with mass arrests continuing until January 1941. Meanwhile, on the back of previous operations, the leadership of Soviet secret services admitted that it was extremely difficult to defeat the resistance.²³ In his proposals for arranging anti-OUN activities, P. Meshyk, the People’s Commissar of State Security of the Ukrainian SSR, suggested, among other things, to focus on measures that would help fracture and disorganize the nationalist underground resistance.²⁴

In the first half of 1941, the Soviet secret services yet again intensified their efforts against the underground and the OUN activists. In addition to six oblasts of Western Ukraine taken from Poland, the NKVD executive documents on countering the OUN started to include Chernivtsi oblast taken from Romania.

In late April 1941, P. Meshyk sent a letter to N. Khrushchev, then-Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, and its copy to V. Merkulov, the People’s Commissar of State Security of the USSR, with a suggestion to combine arrests of the OUN members and those in the underground with the elimination of the “OUN base” – families of the underground fighters, “kulaks” and families of the persecuted

²¹ ПАТРИЛЯК, Іван: *«Встань і борись! Слухай і вір...»:* українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012, с. 62–63.

²² ПАТРИЛЯК, І.: *«Встань і борись! Слухай і вір...»*, с. 63–64, 66, 68–75.

²³ ПАТРИЛЯК, І.: *«Встань і борись! Слухай і вір...»*, с. 77–84.

²⁴ ДАНИЛЕНКО, В. – КОКІН, С.: *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р...», с. 347.*

ones.²⁵ This, in fact, was a request for a deportation operation. On 24 April 1941, V. Merkulov issued an instruction regulating the actions of the NKVD and the NKGB concerning the expulsion of family members of the arrested underground fighters and members of “counterrevolutionary organizations” of Ukrainian, Belarusian and Polish nationalists into the remote northern regions of the USSR.²⁶ The document provided for the use of repression by exile not as a standalone operation but on an ongoing basis. A few weeks later, however, a special resolution of the Central Committee of the Communist Party and the Council of People’s Commissars of the USSR authorized a special deportation operation.

The resolution “On elimination of counterrevolutionary organizations in western oblasts of the Ukrainian SSR” No. 1299-526cc of 14 May 1941 stated that “in connection with the increased activity of counterrevolutionary “organizations of Ukrainian nationalists (OUN)” in western oblasts of the Ukrainian SSR... for the purpose of resolute suppression of criminal activity by the OUN members disrupting the peaceful work of collective farmers”, it deems necessary to continue arrests of the OUN members, as well as to expel families of the members of Ukrainian and Polish organizations for 20 years with confiscation of their property”.²⁷

The deportation operation began at 4 a.m. on 22 May 1941 and ended the same day. It was planned to remove 11,228 families. According to deportation plans, three categories of individuals were subject to resettlement: (1) families of the underground fighters; (2) persons sentenced to “a supreme measure of punishment” (execution); and (3) the clergy.²⁸ The first two categories were divided by ethnicity into Ukrainians, Poles, Jews, etc. The surviving documents on the course and results of this operation in the Volyn oblast indicate that the majority of the deportees were Ukrainians – 92.71% (families of underground fighters – 85.27%, of victims of persecution – 7.06%, and of priests – 0.37%), followed by Poles with 6.55% (families of underground fighters – 4.96% and of victims of persecution – 1.59%). The proportion of families of sentenced Jews was minuscule at 0.47%. As a result of this one-day operation, more than 11,100 people were ousted from Western Ukrainian regions.²⁹

²⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 516, арк. 247–250; ПОБОЛЬ, Н. – ПОЛЯН, П. (eds.): *Сталинские депортации. 1928–1953*, с. 189–190.

²⁶ ПОБОЛЬ, Н. – ПОЛЯН, П. (eds.): *Сталинские депортации. 1928–1953*, с. 191–193.

²⁷ ПОБОЛЬ, Н. – ПОЛЯН, П. (eds.): *Сталинские депортации. 1928–1953*, с. 193–194.

²⁸ ГДА СБУ, фонд 42 «Оперативно-статистична звітність ДПУ УСРР–КДБ УРСР» (hereinafter ф. 42), оп. 1, спр. 55, арк. 49.

²⁹ ТОКАРСЬКИЙ, Василь: Депортація «антирадянського елементу» із західних областей України: травень 1941 року. In: *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 9–10, 2013, с. 103.

Among other things, the six-month review of the results of NKVD's fight against "banditry in western regions of the Ukrainian SSR" also analyzed the outcomes of the deportation operation to banish the OUN's core operatives. The report highlighted the importance and efficiency of measures to "eliminate aiding and abetting". It was noted that during the period from January through June 1941, as many as 3,079 families (11,329 persons) of "socially dangerous elements" were evicted. Apart from the OUN members, it included all those displaced during the operation against members of the "counterrevolutionary organizations". The review noted that the use of forced evictions led active resistance members to surrender. For example, immediately after the deportation operation, 252 underground fighters turned themselves in as of 31 May.³⁰ The penultimate paragraph of this 14-page review concluded that the expulsion of families of underground fighters and persecution persons should be actively used to recruit "assets".³¹

The instructions to the heads of NKVD departments in Western Ukraine and Chernivtsi oblast of 31 May 1941 included a separate order to continue the expulsion operations against the families of the OUN members, deporting a family shortly after any of its members "would go underground".³² Therefore, the detection and deportation of families of the OUN activists continued in June 1941. For example, on 5 June 1941, Stanislav NKVD reported to its Kyiv office on the additional discovery of 64 such families (203 persons) and requested 11 train cars for their deportation.³³

The study of deportations from Chernivtsi oblast in 1941 reveals that the operation began on 23 May, and in addition to the OUN members' families (13 out of 181 planned for the deportation), the contingent included families of former members of the Romanian parties, as well as those involved in the illegal crossing of the new USSR-Romania border.³⁴ The targets of the next operation on 13 June 1941, which took place in Chernivtsi oblast as well as in Izmail oblast and Moldova included large landowners, former police officers, families of Romanian and Polish servicemen and members of "counterrevolutionary parties". In total, 2,279 families (7,720 persons) were exiled.³⁵

Deportations in Western Ukraine were halted by the outbreak of the German-Soviet war. However, forced evictions have resumed with the

³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 509, арк. 6.

³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 509, арк. 16.

³² ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 43, арк. 98.

³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 506, арк. 253.

³⁴ МУСІЄНКО, І.: Депортації населення з території Північної Буковини... с. 190–191.

³⁵ МУСІЄНКО, І.: Депортації населення з території Північної Буковини... с. 191.

return of the Red Army to Western Ukraine in 1944. It is worth mentioning that this process was fully in line with the restoration of the Soviet control over the rest of Ukrainian territory.

Repressions in the form of forced resettlement resumed at the time when the frontline was crossing the territory of Western Ukraine. When fighting between the Red Army and the Wehrmacht still raged in the region, on 31 March 1944, the Soviet NKVD issued the directive No. 122,³⁶ which became the key regulatory act for the forced deportation of families of the Ukrainian resistance fighters and of those who supported Ukrainian liberation movement until 1946.

In the HDA found 29 regulatory acts illustrating the specifics and dynamics of the deportation campaign of 1944–1946.³⁷ After analyzing them it is safe to say that forced expulsions were used as a daily counterinsurgency method, affecting the families of both Ukrainian resistance fighters and supporters of the Ukrainian liberation movement.

The families of Ukrainian rebels – those who were actively involved in resistance, those already killed in the guerrilla warfare and those convicted for it – were subject to deportation. The expulsions also applied to those who assisted the Ukrainian anti-Soviet resistance, as well as to the “kulaks”. The latter *a priori* were viewed as sympathizers of anti-communist movement.

Five out of eight regulations of the communist secret services for 1944, found in the archives, directly relate to forced expulsions. The other three counterinsurgency acts emphasize the need to use deportations as an effective method for suppressing the anti-Soviet movement.

According to the NKVD statistics, a total of 4,724 families or 12,762 persons were forcibly removed during 1944. Deportations from Volyn, Rivne, and Lviv oblasts were the largest.³⁸

All 13 decisions in 1945 that directly concerned forced expulsions or prescribed this method as an element of counterinsurgency struggle or operational activity of communist secret services were issued at the republican level. Eight of these acts are concerned forced expulsions directly, and five others provide for the use of deportations as a method of action in Western Ukraine to one degree or another. Three documents were issued in connection with flaws in the deportation efforts.

³⁶ ГДА СБУ, фонд 2 «Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС-КДБ УРСР, м. Київ» (hereinafter ф. 2), оп. 1, спр. 674, арк. 4–5.

³⁷ КОНУТ, Andrij: *Deportácie „ounovských rodín“ zo západnej Ukrajiny v predvečer operácie „Západ“*. In: *Ozbrojený protikomunistický odpor v krajinách strednej a východnej Európy (1945–1953)*. Ed. Michal Šmigel'. Banská Bystrica : Belianum, 2019, s. 292–315.

³⁸ ГДА СБУ, фонд 13 «Друковані видання ВНК-КДБ СРСР, ВУНК-КДБ УРСР» (hereinafter ф. 13), спр. 372, т. 74, арк. 165.

A total of 7,393 families, or 17,497 people, were deported in 1945. The most numerous were deportations from Stanislav, Volyn and Rivne oblasts.³⁹

Six of eight identified regulations for 1946 focused on the shortcomings, insufficient quality, and limited scale of deportation efforts by the communist secret services in the western regions of Ukraine. One explanation concerned the possibility of transporting persons, who turned themselves in, to their resettled families; another directive provided for the use of expulsions among other counterinsurgency methods.

The results of the 1946 forced expulsions were inferior to each of the previous two years. In total, 2,612 families, or 6,350 people were deported. Most people were removed from Drohobych and Lviv oblasts. According to Soviet statistics, no families were deported from Volyn region in 1946.⁴⁰

Despite some slowdown in the rate of deportations, the leadership of the regional and national secret services praised the use of deportations of the “OUN families”. In the letter to the Minister of State Security of the USSR (document No. 2179/oc of 24 May 1947), S. Ogoltsov, the Deputy Minister of State Security of the USSR, and S. Savchenko, the Minister of State Security of the Ukrainian SSR, stated that “expulsion of families of the OUN members and bandits proved to be a rather effective method of combating the OUN resistance...”⁴¹. In total, according to the directive No. 122 of 31 March 1944, as many as 14,729 families, or 36,609 persons were forcibly removed during 1944–1946. In the same letter, both generals requested permission to continue deportations in 1947. This letter is considered the basis for initiating operation “Zapad”.⁴²

They started preparing this operation in mid-May 1947. The first regulatory act that stipulated preparations for future mass deportation was signed on 14 May 1947 – the directive No. 50 of the Ministry of State Security (MGB) of the Ukrainian SSR.⁴³ This ordinance is the most frequently cited rationale for the activities of MGB officers aimed at preparing, planning, organizing, and conducting the deportation.⁴⁴ According to this directive, an order of 1 June 1947 appointed offices of

³⁹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 285, арк. 13.

⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 165.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 674, арк. 2.

⁴² БАЖАН, О.: Операція «Захід», с. 340.

⁴³ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 124, арк. 28–29.

⁴⁴ КОГУТ, Андрій: Витоки депортаційної операції «Запад». Ін: *Український альманах*. Warszawa, 2019, s. 180–181.

MGB (Department 2-N) in western regions of Soviet Ukraine responsible for identifying “families of active members of the OUN and UPA”, as well as for preparing personal files for their expulsion. A special group within these departments of MGB was also set up to review cases, draw conclusions, monitor the entire process, and submit documents to the Special Counsel (OSO)⁴⁵.

The preparation for deportation continued from early June 1947, intensifying significantly after the issuance of the MGB USSR order “On expulsions of families of convicted, killed and active underground nationalists and bandits from the territory of the western regions of Ukraine” No. 00430 of 22 August 1947, signed by the Minister of State Security V. Abakumov.⁴⁶ This act authorized the operation and set its timeframe – from 10 October to 20 October 1947. The order also included several appendices and direct instructions on the mechanisms of the future operation. Additional internal troops of the MGB and cadets of the Saratov school of the MGB were deployed for the operation. Moreover, it was planned to send 3,500 MGB operatives from all over the Soviet Union to Western Ukraine. Specifically, MGB officers from Moldova, Armenia, Georgia, Azerbaijan, Chechnya, Dagestan, Rostov, and other Russian regions, as well as from different parts of the Ukrainian SSR were involved in the deportation of Ukrainians.

The statement of 20 October 1947 on forces and facilities necessary to secure operation “Zapad”, which was issued on the eve of the deportation, stated that it was planned to enlist 70,151 persons for the operation, including 6,859 of MGB operational personnel, 33,620 of MGB internal troops, security guards and army drivers, 4,603 of MGB personnel and border guards, 9,513 of destruction battalion fighters (“istrebki”), and 15,556 of communist party activists. It was also planned to bring 2,483 vehicles for transporting families from their homes to 90 loading stations. Therefore, 44 echelons of 2,548 rail cars had to be formed, including 2,372 cars for deportees⁴⁷.

The operation began at 2 a.m. on 21 October 1947 in Lviv. It was planned to be carried out in one day, but due to bad weather in the Carpathians, it lasted until 23 October. The last echelon No. 20040 with the deported families left Zabolotiv station in Stanislav (now Ivano-Frankivsk) oblast at 4:05 p.m. on 26 October 1947.⁴⁸

In six days, 26,332 families (77,791 persons) were deported from Volyn, Drohobych, Lviv, Rivne, Stanislav, Ternopil, and Chernivtsi oblasts

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 595, арк. 63–64.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 674, арк. 12–15.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 727, арк. 47.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 727, арк. 78.

to Qazaqstan and Siberia. Men made only a quarter of the deportees (18,866 persons); the remaining were women (35,685) and children under 15 (23,240).

The initial appraisals of the results of operation “Zapad” were extremely optimistic: “The Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine reports that due to the actions taken by units of the Ukrainian MGB and the regional committees of the Communist Party of Ukraine in the western regions of the Ukrainian SSR, the Ukrainian-German nationalists and armed bandit groups are crushed and disorganized”⁴⁹.

Shortly after this report, the MGB admitted that its assessment was a mistake and that the deportation even produced the opposite effect. On 9 December 1947, V. Drozdov, the Deputy Minister of State Security of the Ukrainian SSR, reported to N. Khrushchev that “after the expulsion of families of bandits and nationalists from the western regions of the Ukrainian SSR, Ukrainian-German nationalists sharply intensified their bandit activities, primarily seeking to disrupt the party and the government’s collectivization initiatives and preparations for the election to the councils of workers’ deputies”.⁵⁰ The Soviets failed to completely defeat the Ukrainian resistance by means of the deportation operation.

Nonetheless, they decided to continue expulsions of families to neutralize the Ukrainian resistance. The request for renewal of deportations of the “OUN family members” was submitted by the MGB of the Ukrainian SSR on 6 February 1948.⁵¹

The new order of the MGB USSR No. 00386 of 20 October 1948 specified that expulsions should be carried out as an ongoing counterinsurgency work in response to terrorist or sabotage actions by the Ukrainian resistance⁵². This document required the MGB to maintain permanent records of families who supported the Ukrainian underground and whose members were directly involved in the OUN and UPA.

The number of families subject to repression by forced expulsion in settlements, where the rebels staged actions, has been determined based on the instructions of the Minister of State Security of the Ukrainian SSR or his deputy. For example, in communities where the rebels were located during or after anti-Soviet actions, only families of close relatives or brothers-in-arms were subject to expulsion⁵³. The fact that a particular family was deported because of insurgent activity had to be presented by security officers at the time of eviction.

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 727, арк. 69.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 598, арк. 38.

⁵¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 674, арк. 10.

⁵² ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 163-сп, арк. 5–6.

⁵³ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 163-сп, арк. 12–13.

In terms of organizational arrangements, the campaign for deporting families of the OUN members in 1948–1952 was conducted at a totally new logistic level compared with the 1944–1946 campaign. Special assembly points were set up in each of the six Western Ukrainian oblasts. The order of the Ministry of Internal Affairs of the USSR No. 001396 of 23 November 1948 prescribed the reception of deported families from the MGB authorities in six cities: Lviv, Kopychyntsi, Stryi, Kostopil, Kolomyia, and Kovel.⁵⁴ Later, given a large number of displaced families, additional assembly points were opened, with nine of them operating in 1950 in Kovel, Boryslav, Lviv (two points), Klevan, Kolomyia, Broshniv, Kopychyntsi, and Berezhany.⁵⁵

Under the order No. 00386, a total of 22,308 families (or 80,209 persons) were deported from Western Ukraine over four years.⁵⁶ More than two-thirds of deportees were women and children. In addition to families of the Ukrainian insurgents, forcibly expelled contingent also included “kulaks” and other persons with generally anti-Soviet views. All of them were deported in response to the active operations of the Ukrainian rebels.

“Kulaks” formed a separate category of people subject to resettlement. These well-to-do peasant families were automatically regarded as hostile to communist rule. Until 1948, they were largely deported together with families of the OUN members. For example, 1,929 families were expelled during operation “Zapad”; additionally, 1,757 families – in October 1947, and 172 families were deported “in retaliation” (as of September 15, 1949).⁵⁷ Until 1950, their evictions were typically carried out as part of the deportation campaign against the families of the OUN members, which began in 1948.

However, in 1950, the issue of deportation of “kulaks” was singled out. Early in the year, the Soviet Ukrainian leadership, including the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Head of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, had sent a joint letter to the Council of Ministers of the USSR requesting the expulsion of “kulaks” from Western Ukraine with the confiscation of their property. Such a deportation was to create more favorable conditions for the “socialist restructuring of agriculture and strengthening of collective farms”⁵⁸.

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1000, арк. 11.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1905, арк. 3.

⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1905, арк. 389.

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1464, арк. 75.

⁵⁸ СОРОКА, Ю.: Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х роках... с. 124–125.

In 1988, the KGB prepared a note for V. Shcherbytsky, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Ukrainian SSR, regarding persons displaced to “remote areas of the country”. It stated that 12,135 people among 65,906 deported families (or 203,662 persons) were members of “kulak” households⁵⁹. Banishments of these families occurred within different deportation measures – against “bandit collaborators”, against “kulaks” *per se*, and within the operation “Troika”.

“Troika” was the last deportation operation conducted in Western Ukraine. Its name probably derives from the number of target groups subject to deportation: (1) the “kulak” families; (2) the Jehovah’s Witnesses; and (3) Anders Army fighters (soldiers of the Polish Army under W. Anders, who returned to live in Ukraine).

Notably, in Moldova, this operation was called “Sever”. The fact that this is one and the same operation can be confirmed by the analysis of the published plan for the Moldavian SSR on the provision of special-purpose rail cars under the “Sever” case.⁶⁰ The new cryptonym was handwritten over the top of typed letters “Troika”. Unlike Ukraine, only the Jehovah’s Witness families were deported from Moldova. Also, “Sever” was conducted a few days earlier, on 1 April 1951.

During operation “Troika” on 8 April 1951, the Soviets ousted 2,487 families from Western Ukraine – 8,984 persons, including 2,704 men, 3,664 women, and 2,616 children.⁶¹

The analysis of the deportation practices of the Soviet regime in Western Ukraine in 1944–1952 suggests that, along with deportation campaigns and operations, there existed the third type of measures for implementing the Soviet deportation policy. The NKVD–MGB acts in 1944–1946 and in 1948–1952 indicate that no special deportation operation or multiple operations were conducted at that period. Along with human intelligence, operational and investigative, military and other areas of the Chekist activities, deportations of families of the OUN members were part of routine activities of the Soviet secret services, primarily aimed at combating the insurgency and more broadly – at Sovietising the western regions of Ukraine. According to Pavel Polian’s scheme, we may want to add one more element – the deportation work.

The use of expulsion as Chekists’ routine deportation action was governed by special regulations and executive directives, which outlined the purpose and circumstances of its application in everyday work of Soviet

⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1267, арк. 28.

⁶⁰ FUȘTEI, N.: Persecutarea organizației religioase “Martorii lui Iehova”. Operația “Sever”, s. 256.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 42, оп. 1, спр. 129, т. 1, арк. 259.

secret services and determined the contingent, which this instrument of prosecution could apply to. It should be noted that security officers in their reports largely used the term “operation” to describe an action of deportation – a set of activities related to relocation of one or more families (persons). Therefore, it is important to distinguish the term “deportation operation”, used by researchers, from the terminology found in the documents of the Soviet security agencies.

Therefore, by expanding the interpretation suggested by P. Polian, it can be stated that the permanent use of expulsions as one a method of counterinsurgency, along with the deportation (mass) operations, was a component of deportation campaigns.

Summarising the results of deportation activity in Western Ukraine from March 1944 until 1952, when as many as 203,593 persons were deported, one can distinguish five deportation actions, including two mass deportation operations (“Zapad” in October 1947 and “Troika” in April 1951) and three deportation campaigns (see *Table 3* below). Two of these campaigns directly affected “families of the OUN members” and the third one concerned “kulaks”. Most of those forcibly expelled were Ukrainians. It is difficult to make conclusions about other ethnic groups due to the lack of statistics.

Soviet deportations from Western Ukraine lasted for 10 years with interruption caused by the German-Soviet War: at least 420,021 persons were subjected to expulsions during the period from 1940 to 1941 and from 1944 to 1952.

Table 3. Deportation operations and campaigns in Western Ukraine in 1944–1952.

	Deportation operation/campaign	Date	Number of deported	
			families	persons
1	Deportation campaign against the families of the OUN members	31 March 1944–1946	14,729	36,609
2	Operation “Zapad”	21–23 October 1947	26,332	77,791
3	Deportation campaign against the families of the OUN members	1948–1952	22,308	80,209
4	Deportation campaign against “kulaks”	1947–1951	4,529	–
5	Operation “Troika”	8 April 1951	2,487	8,984

The first period of deportations from Western Ukraine was characterized by expulsions in the form of mass operations. The first four of them were clearly proactive, aiming to ensure the rapid Sovietisation of the territories that the Soviet Union occupied during the initial phase of

World War II. Another specific feature of these operations was their attachment to a much broader deportation activity that focused on both Western Ukraine and Western Belarus.

The last – fifth – operation in 1941 was clearly reactive. It is important to note that it began in the manner typical for the deportation operation and should have been continued as a day-to-day deportation work. It was driven by the need to fight the OUN, while the families of the Ukrainian resistance made a key contingent of the deportees. Moreover, it set an example and impetus for similar operations against other “counter-revolutionary organizations” in Western Belarus and the Baltic States.

These peculiarities of the fifth deportation operation make it similar to the Soviet deportation practices that emerged in the final stage of World War II in 1944 and extended into the “post-war war” period – the guerrilla war of the Ukrainian resistance consisting of the UPA fighters, the OUN members and their supporters.

The deportation operation of 22 May 1941, the deportation campaigns of 1944–1946 and 1948–1952, as well as operation “Zapad” on 21–23 October 1947 can be considered as parts of a long-running campaign against the families of the OUN members as means of counterinsurgency.

The analysis of repressions against the families of the OUN members via forced expulsions makes it possible to assume that separate multi-year campaigns could have been a part of longer campaigns, which can be yet another addition to Pavel Polian’s conceptual framework of deportation practices. Such a long-term campaign could combine a variety of deportation practices (campaigns and operations). Further studies of Soviet deportations will enable verification of this hypothesis and perhaps offer a more effective conceptual framework of the Soviet Union’s deportation policy.

While verifying the conceptual framework, proposed by P. Polian and N. Pobol’, it can be stated that the analysis of information from the “KGB archives” in Ukraine also points to the need for further research. In particular, the exact number of persons ousted during some deportations (refugees) remains unclear, while the campaign against “kulaks” requires more in-depth analysis and exploration of the Communist Party archives and oblast state archives. The questions remain regarding the format and code names of “Troika-Sever” operations that were conducted in the Baltic States and the Belorussian SSR.

In the course of a decade (1940–1941 and 1944–1952), seven deportation operations and three multi-year deportation campaigns were conducted in Western Ukraine. These deportation practices have become part of three major campaigns:

1. A one-year deportation campaign (four operations) for clearing the newly occupied territories from the “hostile elements”.

2. A nine-year campaign aimed at the deportation of families of those involved in the Ukrainian anti-Soviet Resistance Movement, or the “families of the OUN members”, as they are mostly defined in the documents of the Soviet secret services.

3. A multi-year campaign against “kulaks”, which continued as a part of the above-mentioned (anti-OUN) campaign, and also within “Troika” operation.

The long-running campaign against the “families of the OUN members” lasted for nine years. It started in 1941 as a means of combating “counterrevolutionary organizations” in Western Ukraine and resumed in 1944 as an important element of counterinsurgency measures aimed at defeating the Ukrainian national liberation movement. It culminated in operation “Zapad” in October 1947. It is estimated that 66,448 families – or 205,938 people – were expelled during this long-lasting campaign.

Zhrnutie:

Sovietska kampaň deportácií „ounovských rodín“ zo západnej Ukrajiny v rokoch 1940 – 1952

Analýza nových archívnych dokumentov, sprístupnených vďaka otvoreniu archívov na Ukrajine v procese dekomunizácie, umožňuje pokračovať vo výskume sovietskych deportácií. Overovanie existujúcich koncepčných prístupov k formám vykonávania deportačnej politiky ZSSR na území okupovanej západnej Ukrajiny v rokoch 1940 – 1952 svedčí o potrebe typizovania – spolu s kampaňami a operáciami – aj takého spôsobu represívnej činnosti sovietskych špeciálnych služieb, ako je denná deportačná práca. V dôsledku výskumu nových archívnych zdrojov je možné konštatovať, že sa na západnej Ukrajine uskutočnili tri deportačné kampane. Prvá a tretia kampaň boli zamerané na vyčistenie západných území od „nepriateľského elementu“, resp. poľského obyvateľstva a miestnych elit II. Poľskej republiky, ako aj triednych nepriateľov komunistického režimu – kulakov. Druhá kampaň sa začala v reakcii na aktívnu činnosť podzemia Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN). Počas deviatich rokov (1941, 1944 – 1952) sa uskutočnili dve deportačné operácie (22. mája 1941 a operácia Západ 21. – 23. októbra 1947) a dve kampane uplatňovania represívneho vyst'ahovania vo forme denných aktivít špeciálnych sovietskych služieb (1944 – 1946 a 1948 – 1952). Počas deportačnej kampane proti „ounovským rodinám“ (t. j. rodinám príslušníkov OUN, resp. ukrajinských povstalcov) bolo zo západnej Ukrajiny deportovaných 66 438 rodín – 205 938 ľudí. Hlavným cieľom nútených vysídlení bola úplná likvidácia ukrajinského antisovietskeho hnutia odporu v povojnovom ZSSR.

Hospodárske dejiny Horehronia v zrkadle historickej toponymie regiónu do konca 16. storočia

MATEJ MESKO

Privátny bádateľ, Banská Bystrica

Economic history of Horehronie as a mirror of the historical toponymy of the region until the end of the 16th century

Abstract: The main topic of the presented study is the analysis and localization of old terrain names of hills, valleys of streams and meadows belonging to the Horehronia area in the 16th century which reflected the economic activity of man. Traces of historical reality captured in historical toponymy may help complete the picture of Horehronie's economic history in the early modern period. During that period, this region was a quite economically developed part of the monarchy due to the mining of precious metals, the center of which was the town of Brezno. The individual toponyms are classified according to type of economic activity: mining, technical equipment, road network, agriculture, pastoralism and hunting.

Keywords: Horehronie region, toponymy, early modern period, economic history.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.91-124>

Úvod

Historická toponomastika,¹ ako jedna z disciplín pomocných vied historických je v súčasnosti pomerne nedoceneným vedným odborom. Historici iba postupne odкрývajú, aké možnosti ponúka výskum starých a zaniknutých toponým, ktoré im môžu pomôcť spresniť, alebo doplniť poznatky ich vedeckej práce. Historická toponymia pomáha všade tam, kde pramene mlčia, preto sa z historických toponým stávajú sami osebe pramene historickej skutočnosti. Výskum starých názvov sa však musí opierať o interdisciplinaritu historickej vedy, jazykovedy a geografie. Osvojiť si techniky a prístupy uvedených vedných odborov je preto nevyhnutné.

V rámci toponomastiky sú pre historickú vedu kľúčové predovšetkým mimojazykové stránky vlastného mena. Analýza propriálneho, resp. onymického statusu vlastného mena, jeho modelovanie, frekvenc-

¹ Toponomastika je jazyková veda, ktorá sa zaoberá vlastnými menami terénnych sídelných (ojkonymá) a nesídelných (anoknymá) geografických objektov, alebo názvami veľkých oblastí (choronymá). Bližšie pozri: KRŠKO, Jaromír: *Úvod do toponomastiky*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, 176 s.

ná a zemepisná distribúcia, kartografovanie či iné otázky fungovania onymických sústav vytvárajú z toponomastiky hraničnú vednú disciplínu.² Ako konštatuje J. Krško: „Okrem nominatívnej funkcie, má názov aj informatívnu funkciu, pretože často sekundárne obsahuje informácie o okolitých objektoch, osobnom vlastníctve územia a podobne. Preto sú cenným zdrojom pre históriu, jazykovedu, archeológiu a etnografiu.“³ Mimojazykové stránky toponým rozdelené na motivačné príznaky vyjadrujúce jeho vznik a obsahovo-sémantické príznaky jeho fungovanie, ktoré spolu tvoria toponymickú hodnotu konkrétneho názvu, môžu sami osebe vypovedať o historickej skutočnosti.⁴ Výsledné poznatky tak môžu mať pre historika explikačný, komplementárny, verifikačný a stimulačný ráz, čiže iba zriedkakedy predstavujú ťažiskový prameň pre historický výskum, avšak často provokujú k úvahám.⁵

Podobne samotné datovanie prvotných zmienok historických toponým má nesmiernu cenu, keďže proces ustálenia, resp. nepísanej spoločenskej dohody používania terénneho názvu v pomyslenej mentálnej mape prostredia trvá určitú dobu. Na základe toho bádateľ môže pomocou presného datovania prvej písomnej zmienky toponyma posunúť časové zaradenie historickej skutočnosti, na ktorú toponymum svojim motivačným príznakom poukazuje, do staršieho obdobia. Dôležitosť uvedeného retrospektívneho prístupu výskumnej metódy historických toponým sa znásobuje pre dejinné obdobia, v ktorých historická veda nedisponuje ucelenejšou pramennou bázou.

Predkladaný príspevok si kladie za cieľ na základe vyššie uvedenej definície prístupu k historickej toponymii prispieť k poznaniu hospodárskych dejín vybraného regiónu Horehronia.⁶ Budeme sledovať predovšetkým tie toponymá, ktorých motivačné príznaky poukazujú na hospodársku činnosť človeka v teréne. Výber regiónu, ktorý je takmer

² MATEJČÍK, Ján: Postavenie a úlohy onomastiky v systéme spoločenských vied. In: *Slovenská reč*. 1982, roč. 47, č. 4, s. 195. V rámci takéhoto výkladu môžeme konštatovať, že pre toponomastiku je história pomocnou vedou, pričom takáto konštatácia je správna. Rovnako správne je z hľadiska predmetu a úloh historickej vedy považovať toponomastiku za pomocnú vedu historickú. MAJTÁN, Milan: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava : Veda, 1996, s. 8.

³ KRŠKO, Jaromír: Lexikálno-sémantická stránka hydroným horehronských obcí. In: HRONČEK, Pavel – MALINIAK, Pavol (eds.): *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 179.

⁴ MAJTÁN, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*, s. 13.

⁵ KRAJČOVIČ, Rudolf: Onomastika a historické disciplíny, vlastné mená v dejinách jazyka a osídlenia. In: MAJTÁN, Milan (ed.): *X. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava : SAV, 1989, s. 10.

⁶ Budeme sa venovať predovšetkým anojkonymám (terénnym názvom nesídelného charakteru) zachovaným v chotárnych názvoch. Ojkonymá (názvy sídelného charakteru) budeme analyzovať iba okrajovo.

zhodný s dnešným okresom Brezno,⁷ sme zvolili na základe hospodárskej rozvinutosti Horehronia v skúmanom období 16. storočia, orientujúc sa na poľnohospodárstvo, banskú činnosť a prácu v lese. Členitý reliéf horehronskej krajiny má prostredníctvom archeologických výskumov doložené osídlenie už v dobe bronzovej. Po kultúrnych horizontoch doby železnej a rímskej (Kelti), nemáme o iných kultúrach žiadne doklady až do neskorého stredoveku. Panovník dovtedy využíval predmetné územie ako poľovný revír a novým lokátorom ho začína otvárať až od 14. storočia. Banská činnosť prilákala do okolia Brezna nemeckých kolonistov, ktorí v doline potoka Štiavnička začali dolovať zlato a striebro. Pestrofarebnosť regiónu Horehronia bola dokreslená prebiehajúcou valašskou kolonizáciou, ktorá z východu na prelome 15. a 16. storočia dokončuje osídľovací proces regiónu. Nemecké a slovenské (slovanské) obyvateľstvo preto logicky pomenúvalo terén a okolité geomorfologické objekty krajiny vo svojom jazyku, čo sa odrazilo aj v toponymii regiónu.

Torzovitý pramenný materiál viažuci sa k dejinám Horehronia v stredoveku nám nedovoľuje utvoriť si ucelenejšiu predstavu o dobovej situácii v regióne. Práve z toho dôvodu sme štúdiu časovo situovali do 16. storočia, kedy je už možné z ucelenejšej pramennej bázy extrahovať reprezentatívnu vzorku historických toponým, pomocou ktorých budeme môcť prostredníctvom retrospektívnej metódy rekonštruovať hospodárske dejiny regiónu v staršom období. Skúmané historické toponymá sme v jednotlivých častiach práce rozdelili podľa druhov hospodárskej činnosti (baníctvo, technické a strojové zariadenia, cestná sieť, poľnohospodárstvo, pastierstvo a poľovníctvo) na ktoré poukazujú ich motivačné príznaky. Následne sme jednotlivé historické toponymá podrobili analýze, ktorá v sebe zahŕňa určenie predpokladanej referenčnej pôsobnosti toponým (konkrétne vymedzenie v teréne), určenie motivačného príznaku toponyma a komparáciu s dostupným pramen-

⁷ Pri priestorovom vymedzení Horehronia sme vychádzali zo štúdie T. Madleňáka *Poznámky k regionalizácii Horehronia*, ktorý načrtáva 3 rôzne varianty regionalizácie územia Horehronia (užší, stredný, širší). Priklonili sme sa k strednému variantu, ktorý aj samotný autor hodnotí ako najpriateľnejší, hoci jeho západná hranica (v priestore medzi obcami Ráztoka a Moštenica) môže nadobudnúť viacero modifikácií. Najvýchodnejším bodom našej hranice je chotár obec Telgárt. Následne sa severná hranica ťahne na západ hrebeňom Nízkych Tatier až po prameň potoka Sopotnica v chotári obce Brusno (obec patrí už do banskobystrického okresu). Hranica prechádza ďalej uvedeným potokom a následne kopíruje hranicu breznianskeho okresu až po začiatkový bod našej hranice: obec Telgárt. Celému územiu dominuje na severe masív Nízkych Tatier a pomyselnou osou územia je rieka Hron, pričom daná oblasť je výrazne členitá. Bližšie pozri: MADLEŇÁK, Tibor: *Poznámky k regionalizácii Horehronia*. In: HRONČEK, Pavel – MALINIÁK Pavol (eds.): *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 17-25.

ným materiálom a najrelevantnejšími výsledkami prác historiografie a jazykovedy.

Hoci sa komplexne horehronskej historickej toponymii nevenoval nikto, predsa vzniklo niekoľko prác, ktoré sa aspoň okrajovo dotýkajú danej témy. Spomenúť možno monografiu P. Maliniaka *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*,⁸ ktorý z hľadiska stredovekej historickej toponymie spracoval susedný región Zvolenskej kotliny. Rovnako cenným príspevkom je aj monografia obce Mýto pod Ďumbierom,⁹ v rámci ktorej sú v osobitnej kapitole spracované a analyzované všetky toponymá chotára obce. Z pohľadu jazykovedy sa danému regiónu komplexne venoval J. Krško, ktorý detailne spracoval hydronymiu (názvy vodných tokov) povodia rieky Hron.¹⁰ Za pozornosť stojí aj diplomová práca J. Bystrianskej,¹¹ ktorá zachytáva ustáľovanie oronymie (vlastné mená terénnych nesídelných geografických objektov: doliny, vrchy, lúky) breznianskeho okresu či štúdia H. Weissovej venujúca sa toponymii chotára obce Hronec.¹²

V práci sa budeme opierať o dobové pramene najmä lesníckej a baníckej proveniencie. Ťažiskovým prameňom bude tzv. Maximiliánov lesný poriadok (*Constitutio Maximiliana*) vydaný 15. 5. 1565, ktorý bol výsledkom obhliadky horehronských a pohronských lesov kráľovskou komisiou z roku 1563.¹³ Panovník chcel danou inštrukciou zefektívniť ťažbu dreva pre bansko-bystrický mediarsky podnik z okolitých lesov, ktoré boli v dezolátnom stave. Keďže uvedené lesy bolo potrebné aj opísať, nutne sa pri nich nachádzajú aj dobové názvy lokalít predmetnej lesnej obhliadky. Ide približne o 60 názvov vrchov, dolín a potokov, ktoré spadajú do nami vymedzeného územia. Rovnako dôležitými pra-

⁸ MALINIÁK, Pavol: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2009, 246 s.

⁹ BUDAJ, Martin – HRONČEK, Pavel – LOKŠA, Martin et al.: *Od mýta k Mýtu. Monografia obce Mýto pod Ďumbierom*. Mýto pod Ďumbierom, 2019, 480 s.

¹⁰ KRŠKO, Jaromír: *Hydronymia povodia Hrona*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2008, 335 s.; KRŠKO, J.: Lexikálno-sémantická stránka hydroným, s. 179-188; KRŠKO, Jaromír: Neslovenské etnické vplyvy v povodí rieky Hron. In: *Nazwy własne a społeczeństwo*. tom. 1. Lasko : LEKSEM, 2010, s. 247-262.

¹¹ BYSTRIANSKA, Júlia: *Komparácia diachrónej a synchrónnej oronymie okresu Brezno. Diplomová práca*. Banská Bystrica : UMB, 2009.

¹² WEISSOVÁ, Hana: Odras malého hospodárenia tzv. kovo-roľníctva obyvateľov Hronca v terénnych názvoch. In: HLADKÝ, Juraj – RENDÁR, Ľubomír (eds.): *Varia XIX : zborník plných príspevkov z 19. kolokvia mladých jazykovedcov, Trnava – Modra – Harmónia, 18. – 20. 11. 2009*. Trnava : Trnavská univerzita, 2010, s. 450-454.

¹³ V práci budeme pracovať s prepisom lesného poriadku z 19. storočia, avšak upozorníme aj na jeho drobné nedostatky: TAGÁNYI, Károly (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár I.* (ďalej iba MEO, zv. I) Budapest : Pátria. Irod. Vállalat Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1896, č. 143. Preklad lesného poriadku: MADLEN, Ján: *Constitutio Maximiliana*. In: *Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea II.* zost. J. Madlen, Martin : Osveta, 1962, s. 9-43.

meňmi sú aj knihy banských prepôžičiek banských súdov v Banskej Bystrici¹⁴ a Vyšnej Boci.¹⁵ V nich sa pri udeľovaní jednotlivých údelov vyskytujú početné zápisy názvov lokalít situovaných na horehronskom území. Ďalej sa budeme opierať o dvojicu listín zo 16. storočia, týkajúcich sa revízie Ľupčianskeho panstva uverejnených v štúdiách P. Maliniaka,¹⁶ M. Skladaného a O. Tomečka.¹⁷ Podobným prameňom je aj chotárny spor mesta Brezna s panstvami hradov Ľupča a Muráň z roku 1560, v ktorom sa vyskytujú viaceré toponymá breznianskeho chotára.¹⁸

Pri vymedzení referenčnej pôsobnosti skúmaných toponým sa budeme opierať najmä o dochované historické mapy, pričom súčasnú toponymickú sústavu názvov regiónu Horehronia sme čerpali zo *Základnej topografickej mapy*¹⁹ z roku 1990, ktorá sa obsahovo vyrovná katastrálnym mapám.

Baníctvo

Dominantnou zložkou hospodárskych dejín Horehronia na prelome stredoveku a novoveku bolo nepochybne baníctvo. Región bohatý na nerastné bohatstvo priťahoval pozornosť banských prospektorov už od pradávna. Poukazuje na to pomerne hustá koncentrácia hradísk (najmä lužickej kultúry) zakladajúcich svoje výšinné sídla hlboko v horách Nízkych Tatier, ďaleko od úrodných terás Hrona, azda za účelom ťažby nerastných surovín. Celkom určite muselo ísť iba o obmedzenú povrchovú ťažbu ľahko tavitelných rúd, ktorá neprechádzala do väčších hĺbok. O baníctve po príchode Slovanov do povodia rieky Hron toho veľa nevieme, môžeme však predpokladať, že aj oni nadviazali na banskú činnosť svojich predchodcov. Podľa R. Lacka banské toponymá

¹⁴ Slovenský národný archív – Slovenský banský archív (ďalej iba SNA – SBA), f. Banský súd v Banskej Bystrici (ďalej iba BsBB) (1559 – 1788), I. úradné knihy, inv. č. 1, Banské prepôžičky 1559 – 1591, inv. č. 2, Banské prepôžičky 1592 – 1599, inv. č. 13, Protokol banského súdu 1581 – 1592, inv. č. 14, Protokol banského súdu 1593 – 1596, inv. č. 15, Protokol banského súdu 1597 – 1600, inv. č. 16.

¹⁵ SNA – SBA, f. Banský súd v Boci 1558 – 1588 (BsvB), Kniha žiadostí o banské údely a banských prepôžičiek 1558 – 1561, inv. č. 1, kniha žiadostí o údely 1564 – 1573, inv. č. 2.

¹⁶ MALINIÁK, Pavol: Svedecké výpovede obyvateľov Ľupčianskeho panstva ako prameň k dejinám regiónu v neskorom stredoveku. In: HRONČEK, Pavel – MALINIÁK, Pavol (eds.): *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 197-209.

¹⁷ SKLADANÝ, Marián – TOMEČEK, Oto: Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia*. tom. 3, 2000, s. 47-65.

¹⁸ Hoci chotárny spor pochádza z roku 1560, v našej práci budeme vychádzať z listiny Maximiliána I. z roku 1568 potvrdzujúcej novú hranicu. Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), f. Archív mesta Brezna (ďalej iba AMB) (1274) 1494 – 1849, I. Listiny, inv. č. 26, sign. 2/4.

¹⁹ *Základná topografická mapa* (ďalej iba ZTM). 1 : 10 000, 1990, [online], [cit. 16-2-2020]. Dostupné na internete : <https://www.staremapy.sk>.

breznianskeho chotára ako Banisko či Halny svedčia o prítomnosti slovanských baníkov ešte pred príchodom nemeckej kolonizácie v 14. storočí.²⁰ Hoci uvedené tvrdenie nemožno podložiť nijakým relevantným historickým dokladom, s toponymami odvodenými od staroslovanského adjektíva *baňa* sa na Horehroní stretávame už od polovice 16. storočia. V roku 1559 začal Ondrej Poscher kútať na starej šachte v lokalite „*Wansgy*“ (Banský) na Jasení.²¹ Ide pravdepodobne o rovnakú banskú lokalitu, spomínanú v lesnom poriadku toho istého mena (*Wanski*) nachádzajúcu sa niekde v trojuholníku Bukovskej doliny, Suchej doliny a obce Ráztoka (azda oblasť doliny Panská).²² Táto stará ťažobná oblasť jasenianskeho banského revíru bola v 16. storočí ešte často exploatovanou lokalitou, na čo upozorňujú nespočetné záznamy v banských prepôžičkách. Slovanský výraz „baňa“ sa v prameňoch slovenskej proveniencie prvýkrát objavuje v 13. storočí v ojkonymách (vlastné mená sídelných objektov) Banskej Štiavnice (*Bana*) a Banskej Bystrice (*Bysterzebana*).²³ Podľa O. R. Halagu bolo staroslovanské apelatívum *baňa* odvodené od adjektíva *obľý/baňatý*, čo podľa neho vedie k predstave pôvodne povrchového baníctva.²⁴ Najnovšie jazykovedné poznatky odvodzujú výraz *baňa* od latinského apelatíva *balneum* (prevzaté z gréčtiny *balaneion*) označujúce pôvodne kúpele, neskôr vypuklú nádobu, kupolu či jamu (v našom prípade zaoblený vchod do bane). Iný výklad pracuje so slovenským apelatívom *bán, báň* (od staroslovanského *batati*), ktorého pôvodným významom malo byť „miesto kde sa bije“ t. j. seká ruda. Ťažobné oblasti povrchových dobývok mohli svojou devastácnou premenou krajiny evokovať zdevastovaný kus lesa po ťažbe dreva zvaný *báň*.²⁵ Práve oxidačná zóna rudných žíl exploatovaná v rámci povrchovej ťažby bola najčastejším možným dobývacím priestorom baníkov z čias pred tatárskym vpádom v rézii domáceho slovanského obyvateľstva. Dobývanie nepostupovalo do väčšej hĺbky pre vtedajšiu technickú neznalosť a neschopnosť spracovania rúd nachádzajúcich sa v nižších partiách dobývacieho priestoru.²⁶ Taviacu technológiu

²⁰ LACKO, Richard: Brezno. In: ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján et al.: *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : SAV, 2010, s. 143.

²¹ „*Andreas Posscher begent ain alten werlegnen ran zu seinen rechtn so vor geheisn der alt schacht und nent den nach den alten schacht am Wansgy bey der Jessene gelegen [...]*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 26.

²² MEO, zv. I, č. 143, s. 105, 138.

²³ ŠTEFÁNIK, M. – LUKAČKA, J. a kol.: *Lexikón stredovekých miest*, s. 52, 54.

²⁴ HALAGA, Ondrej Richard: *Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275 – 1526)*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 52.

²⁵ KRÁLIK, Ľubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015, s. 61.

²⁶ Bližšie pozri: HURTÍK, Štefan: Počiatky exploatácie nerastných surovín v Banskej Štiavnici z geologicko-montanistického pohľadu. In: *Montánna história* 3. zost. M. Lacko, 2010, s. 246-253.

tzv. šmelcovania priniesli do Uhorska až nemeckí hostia v druhej polovici 13. storočia.²⁷

Pôvod baníctva na Jasení je stredoveký a s najväčšou pravdepodobnosťou ho musíme chápať v kontexte so susednou obcou Predajná, ktorá mala podľa P. Hrončeka v 14. storočí isté parametre rozvíjajúceho sa mestiečka (právo trhu) pre jej exponovanosť na zlatých baniach. Mestotvorný proces Predajnej nebol zavŕšený pravdepodobne kvôli rýchlemu vyčerpaniu podzemných zlatonosných ryžovacích komplexov dochovaných v intraviláne samotnej Predajnej a Jasenia.²⁸ Predajná sa neskôr stáva obyčajnou poľnohospodárskou poddanskou dedinou, avšak Jasenie si až do 16. storočia udržiava svoj banícky charakter. Banské komplexy v jednotlivých dolinách jasienského chotára sa neskôr podpísali na nomenklatúre chotárnych názvov. Podobne ako lokalita Banské, malo pravdepodobne banícky pôvod aj toponymum Lomnistá dolina, ktorá sa nachádza severovýchodne od obce. Prvýkrát je písomne doložená v roku 1559, keď Ambróz Blažko začal raziť dedičnú štôľňu v doline „*grund Lamnista*“ pod vrchom Struhár (*Struchar*).²⁹ Okrem veľkého počtu banských prepôžičiek udelených počas celej druhej polovice 16. storočia v Lomnistej doline sa s uvedeným toponymom stretávame v lesnom poriadku pri opise lesov jasienského chotára v tvare „*Lamnista pach*“.³⁰ Etymologický pôvod názvu vychádza zo slovanského apelatíva *lom*, čo môže naznačovať prítomnosť povrchového, lomového baníctva v oblasti v čase vzniku toponyma. Podľa J. Krška bolo toponymum Lomnistá motivované kamenným podložíom dna rovnomenného potoka, pozostávajúceho z polámaného kameniva.³¹ Ďalšou možnosťou je hľadať pôvod názvu Lomnistej doliny v devastácii, resp. polámaní stromového porastu v dôsledku veternej smršte. Tomu nasvedčuje aj zápis z knihy banskobystričských banských prepôžičiek za rok 1583, kde sa spomína lokalita „*Poloma*“ za Jasením.³² Dnes už neexistujúci názov Poloma, indikujúci polámaný stromový vývrät, tzv. „polom“, môžeme stotožniť na základe 2. vojenského mapovania s vrchom Obrštín, ktorý sa nachádza nad Lomnistou dolinou.³³

²⁷ VLACHOVIČ, Jozef. *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava : SAV, 1964, s. 23.

²⁸ Podľa P. Hrončeka ide o najstaršie dochované banské podzemie na Horehroní. HRONČEK, Pavel: Montánne podzemie južných svahov Ďumbierskych Tatier do konca 18. storočia. In: *Studia historica Nitriensia*. 2019, roč. 23, č. 1, 2019, s. 46-47.

²⁹ „*Ambros Plazgo begent ain erbstoln auf erbstoln gerechtighait auf der Jessena auf der grund Lomnista under perg Struchar und nent den bey sanct Jorgen*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 27.

³⁰ MEO, zv. I, č. 143, s. 103, 137.

³¹ KRŠKO, J.: *Hydronymia povodia Hrona*, s. 133.

³² „*Hinter der Jessena auf der Poloma*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 230.

³³ 2. vojenské mapovanie 1810 – 1869 (ďalej iba 2. VM). 1 : 28 800, [online], [cit. 17-5-2018]. Dostupné na internete: <http://mapire.eu>.

Okrem ťažby drahých kovov, ktoré boli pre vtedajších banských prospektorov prioritou, sa v priestore Lomnistej doliny ťažila aj železná ruda. Konkrétne v dnešnej oblasti zvanej Rígel' (SV od Jasenia) sú dochované pozostatky po železorudných baniach, ktoré podľa P. Hrončeka mali byť razené už v 16. storočí. Predpokladá, že predmetné bane sú totožné so správou o železorudných baniach v lokalite *Eisenrigel* z roku 1565.³⁴ Presnejšie ide o povolenie kráľa Maximiliána ťažiť železnú rudu bratom Jakubovi a Stanislavovi Ostašovcom a Filipovi Schmidtovi z Predajnej v Štiavničke na mieste zvanom *Eisenrigel*.³⁵ Klúčom k lokalizácii *Eisenriglu* je poloha Štiavničky, ktorú môžeme pravdepodobne stotožniť s chotárnym územím dnešnej obce Valaská,³⁶ čiže je zrejmé, že sa *Eisenrigel* nemohol nachádzať v oblasti Lomnistej doliny. Z prameňov vieme, že rodina Ostašovcov sa pokúšala ťažiť aj v jasienskom rudnom revíri. V roku 1584 bola udelená banská miera Jánovi, Jurajovi a Krištofovi Ostašovcom na ľavej strane Lomnistej doliny v doline zvanej „*Rudna*“ (Rudná).³⁷ Podľa katastrálnej mapy Jasenia z 19. storočia vieme Rudnú dolinu stotožniť s postrannou dolinkou Lomnistej doliny, ktorá sa nachádza v priestore lokality Rígel'.³⁸ Toponymum Rudná dolina bolo nepochybne motivované apelatívom *ruda* vo význame červená zem, resp. zem s obsahom železa.³⁹ Môžeme teda predpokladať, že záznam o banských údeloch rodiny Ostašovcov z Rudnej doliny je prvou zmienkou o týchto železorudných baniach. Ich existenciu vieme s určitosťou potvrdiť až v roku 1596, kedy sa zo sporu medzi Jánom a Jurajom Ostašovcami na strane jedenej, a Michalom a Jurajom Kováčovcami na strane druhej dozvedáme o dvojici baní na železo v priestore vrchu Rudná (*Ryegel Ruedna*) na Jasení.⁴⁰ Podobne aj názov *Eisenrigel* svojou etymológiou poukazuje na železorudné baníctvo. Nemecký názov, ktorý môžeme voľne preložiť ako Železný vrch, zrejme už v čase Maximiliánovho údelu bratom Ostašovcom predstavoval miesto s rozvinutou

³⁴ HRONČEK, P.: Montánne podzemie, s. 52.

³⁵ HRONČEK, Pavel – LOKŠA, Martin – MALINIÁK, Pavol (eds.): *Predajná – krajina, história a kultúra*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2009, s. 56.

³⁶ Poukazuje na to banský údel z roku 1571, ktorý lokalitu *Eisenrigel* situuje do blízkosti valaskej dediny Štiavnička „*Wallachischendorf Stefnizkha*“. SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 151. K problematike vymedzenia polohy ranonovovekej osady Štiavnička bližšie pozri: TOMEČEK, Oto: Osídlenie Ľupčianskeho panstva v 16. storočí. In: HRONČEK, Pavel – MALINIÁK, Pavol (eds.): *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 212-213.

³⁷ „*Oberhalb der Jessena am hinauf gehen gegen der Lomnista auf der linke seiten in dem grund Rudna*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 236.

³⁸ ŠA BB, f. Krajský súd v Banskej Bystrici (ďalej iba KsBB), katastrálne mapy, Jasenie, 1875.

³⁹ KRÁLIK, L.: *Stručný etymologický slovník*, s. 514.

⁴⁰ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, Protokol banského súdu v Banskej Bystrici 1593 – 1596, fol. 360.

ťažbou železnej rudy. Podľa lokalizácie v blízkosti Štiavničky (chotár Valaskej) predpokladáme, že sa predmetný *Eisenrigel* nachádzal neďaleko železiarskeho závodu v Hronci. Rodine Ostašovcov z Dolnej Lehoty sa podarilo ťažbu železnej rudy na *Eisenrigli* rozbehnúť, o čom svedčí záznam o existujúcej bani z roku 1567.⁴¹ Najnovšie výskumy zaoberajúce sa hrončianskym železorudným baníctvom považujú za najstarší dobývací priestor regiónu tzv. „Einheimove bane“ v oblasti vrchu Muškov hrb v bezprostrednej blízkosti Hronca, ktoré boli podfárané dedičnou štôľňou.⁴² Môžeme teda teoreticky uvažovať o totožnosti *Eisenriglu* s Muškovým hrbom, avšak upozorňujeme, že stále ide iba o teoretické úvahy.

Ďalším toponymom poukazujúcim na baníctvo v réžií miestneho slovanského obyvateľstva je niekdajší názov lokality Strieborná v oblasti dnešnej obce Mýto pod Ďumbierom. Prvýkrát sa s uvedeným toponymom stretávame v knihe bockých údelov, kde sa v zázname z roku 1558 spomína banská prepôžička v lokalite „*Sreborna*“.⁴³ Okrem vysokej frekvencie banských údelov na Striebornej uvádzaných v bockých banských údeloch, sa so Striebornou stretávame v lesnom poriadku (*Striberna*)⁴⁴ a v metálnom spore medzi Breznom a panstvami Muráň a Ľupča. V tomto prameni sa ako v jedinom dozvedáme aj o geografickom označení Striebornej, kde je uvedená ako „*cacumen alpium Zryberna et supra Iareba*“ (vrchy Strieborná a nad Jarabou).⁴⁵ Záznam ďalej toponymum Strieborná spomína aj ako potok „*fluuium Stryberna*“, ktorý podľa svedka Juraja Gašpara pretekal chotárnou hranicou.⁴⁶ Toponymum ako také sa do dnešných dní nedochovalo v sústave chotárnych názvov danej oblasti. Na základe sekundárnych toponým uvádzaných v

⁴¹ „[...] *das eisen perkhwerch am eisenrigl genandt* [...]“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 134.

⁴² ĎURČO, Michal: K dejinám železorudného baníctva v Hronci do polovice 18. storočia. In: MARZA, Eva – SYRNÝ, Marek et al.: *Baníctvo na Slovensku a v Rumunsku v 15. až 18. storočí*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2018, s. 133.

⁴³ „*Auff der Sreborna hinter dem altenn gapl*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 10.

⁴⁴ MEO, zv. I, č. 143, s. 100, 135.

⁴⁵ *Sextus et septimus testes providi Benedictus Walentonyk Magyarfalwa colonis praefati Georgii Rakowsky et Georgius Machkowik de eadem colonis egregii Benedicti Zenthianw fassi sunt: quod cacumen Zryberna et supra Iareba* [...].“ ŠA BB, f. AMB, I. Listiny, inv. č. 26. Ostatné záznamy Striebornej označenie typu pohoria či potoka nemajú. Výnimkou je latinský preklad Maximiliánovho lesného poriadku, kde sa uvádza Strieborná s prívlastkom „*montem*“ a „*pagum*“ (miesto, osada). Avšak v origináli latinského prekladu, ktorý sa zachoval vo fonde archívu mesta Brezna, sa nachádzajú korekcie, ktoré opravujú prívlastok „*pagum*“ na „*conflatoria*“ (huta). ŠA BB, f. AMB, I. Listiny, inv. č. 23.

⁴⁶ „*Primus testis Georgius Gaspar de Zenth Iwan nomine et in personis fratrum suorum iuniorum Ioanis carnalis ac Benedicti, Georgii, Christoferi et Petri patrocliv conattestatus est: se certo scire metas et terminos oppidi Breznobanya nos habere cursus. Primo per quendam rivulum ad fluuium Byzthra: Tandem a capite fluvii Byzthra perveniunt ad alium fluvium Stryberna vocatum*.“ ŠA BB, f. AMB, I. Listiny, inv. č. 26.

prameňoch popri Striebornej (Uhliar, Valachovo a i.) sa však domnievame, že pod názvom Strieborná sa rozumela stará banská oblasť (azda aj s osadou), ktorej ťažisko predstavovalo územie vrchov Veľkého a Malého Gápl'a a doliny Mlynného potoka severne od obce Mýto pod Ďumbierom.⁴⁷ O rozsiahlej referenčnej pôsobnosti toponyma Strieborná svedčí aj záznam svedeckej výpovede z roku 1560, keď sa pred banskobystrickou mestskou radou spomína baňa v lokalite Horná a Dolná Strieborná (*fodina... in superiori et inferiori Sreberna*).⁴⁸ Fragmentáciu toponyma Strieborná potvrdzuje aj ďalší záznam bockých banských údelov z roku 1567, kde sa spomína údel na kopci Krígová (*Krigowa*) nad Valachovou (*Wallachowa*) a Starou Striebornou (*Alten Striberna*).⁴⁹ Pravdepodobne šlo o diferencovanie územia Striebornej na základe vzdialenosti/výšky (horná/dolná), alebo využívania baní (stará/nová), no dosvedčuje to aj pomernú rozsiahlosť pomenovávaného územia. Proces determinácie niekdajšieho územia Striebornej pravdepodobne nastáva už v 16. storočí. Bolo nahradené toponymami menšej územnej pôsobnosti (Gápel', Mlynná, Valachovo), pričom ich prvé ekvivalenty sú doložené práve v tomto období. Výmena bola zrejme zapríčinená prílevom nemeckých ťažiarov do oblasti, ktorí terén pomenovávali vo svojom jazyku. Staré slovenské názvy boli postupne vytláčané a nahrádzané nemeckými, ktoré sa v priebehu času a ústupom nemeckého obyvateľstva znova poslovenčujú, alebo komolia (Zingoty, Koleso, Mlynná, Kumštová). Etymológia názvu Strieborná jasne poukazuje na jeho banícky pôvod odvodený od ťažby drahých kovov – zlata a, pre názov príznačnejšieho, striebra. J. Krško však pripúšťa, že toponymum Strieborná mohlo byť odvodené aj od striebristého sludového podložia dna potoka (Mlynná), ktorý oblasťou preteká.⁵⁰

Pôvod baníctva na Striebornej je nepochybne stredoveký, pričom je úzko spätý so založením Brezna, ktoré sa konštituovalo v roku 1380 ako banské mesto.⁵¹ Prvotná stredoveká ťažba bola pravdepodobne uskutočňovaná sústavou ryžovnísk a povrchových dobývok, ktoré sú v Mlynnej doline ešte aj dnes dobre viditeľné.⁵² Na povrchové

⁴⁷ Porovnaj: BUDAJ, Martin: Názov obce a pomiestne mená. In: BUDAJ, Martin – HRONČEK, Pavel – LOKŠA, Martin et al.: *Od mýta k Mýtu. Monografia obce Mýto pod Ďumbierom*. Mýto pod Ďumbierom, 2019, s. 28.

⁴⁸ HRONČEK, Pavel – BUDAJ, Martin: Technika dobývania a počiatky ťažby zlata a striebra v doline Štiavničky v Nízkych Tatrách. In: *Historický časopis*. 2017, roč. 65, č. 1, s. 41.

⁴⁹ „Am Riegel Krigowa oberhalb der Wallachowa und Alten Striberna.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 35.

⁵⁰ KRŠKO, J.: *Hydronymia povodia Hrona*, s. 223.

⁵¹ FEJÉR, Georgius (ed.): *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis IX/V* (ďalej iba CDH, IX/V). Budae, 1854, č. CCVIII, s. 390-391.

⁵² HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: Technika dobývania a počiatky ťažby, s. 29.

baníctvo v priestore Striebornej upozorňuje aj toponymum „*Vollgrueb*“ spomínané v lesnom poriadku pri opise lesov v okolí obce Mýto pod Ďumbierom.⁵³ Uvedenú lokalitu, ktorá na mapách vojenských mapovaní vystupuje pod skomoleným ekvivalentom „*Fengrub*“⁵⁴ či „*Fongrub*“⁵⁵ môžeme stotožniť s dnešnou oblasťou Jamy nachádzajúcou sa v mieste sútoku potokov Bystrá a Štiavnička. Nemecké toponymum *Vollgrueb*, voľne preložené ako „Plná diera“, resp. „Plno dier“ významovo nadväzuje na dnešný názov Jamy.⁵⁶ Oba názvy zrejme súvisia s povrchovým baníctvom, v rámci ktorého sa na povrchu ťažbou vytvárali kruhové jamy tzv. pingy vytvárajúce charakteristické pingové ťahy.

Špeciálnou triedou skúmaných horehronských banských toponým sú terénne názvy odvodené od dobového názvu bane. Georgius Agricola vo svojom známom diele *12 kníh o baníctve a hutníctve* zo 16. storočia konštatuje, že názvy sa baniam dávali buď podľa mien nálezcov či ťažiarov (Uhliarska), typu ťaženého kovu (Zlatý úsvit), udalostí, ktoré pomohli odhaliť rudonosnú žilu, alebo podľa náboženských motívov (Boží dar).⁵⁷ V podobných schémach sa niesli aj názvy breznianskych baní na Veľkom a Malom Gápľi, ktoré sa neskôr pretransformovali do terénnych názvov. Jednotlivé názvy baní dochované v bockých banských údeloch vystupujú ako pomocné orientačné body v teréne, pričom autori zápisov jednotlivých údelov, ktorí uvádzajú iba samotné meno bane, nepokladali za potrebné uvádzať, že ide o banské dielo. Jednak to vyplývalo z kontextu zápisu a jednak išlo o dlhšie pôsobiace prevádzky, ktoré sa pevne zafixovali v mentálnej mape prostredia vtedajších obyvateľov regiónu. Len niektoré však boli zafixované tak pevne, že pretrvali dodnes. Ide napríklad o súčasné toponymum Zingoty (vrch severovýchodne od obce Mýto pod Ďumbierom), ktoré je skomolenou formou názvu striebornej bane „*Segen Gottes*“ (Božie požehnanie), prvýkrát spomínanej v roku 1564.⁵⁸ Ďalším príkladom je toponymum Koleso (dolina západne od vrchu Zingoty), ktoré je poslovenčenou formou názvu zlatej bane „*Gulden Rad*“ (Zlaté koleso) doloženej v roku 1558.⁵⁹ Rovnako tak toponymum Trojica (dolina západne od

⁵³ MEO, zv. I, č. 143, s. 101, 135.

⁵⁴ 2. VM, 1 : 28 800.

⁵⁵ 3. vojenské mapovanie 1869 – 1887 (ďalej iba 3. VM). 1 : 75 000, [online], [cit. 12-1-2020]. Dostupné na internete: <http://mapire.eu>.

⁵⁶ Porovnaj: BUDAJ, M.: Názov obce a pomiestne mená, s. 33.

⁵⁷ AGRICOLAE, Georgius: *De re metallica. Translated from the first latin edition of 1556*. 2. vyd., prekl. H. K. Hoover – L. H. Hoover, New York : Dover Publications, 1950, s. 42.

⁵⁸ „*Auff der Jerraba Hola oberhalb dem Segen Gottes*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 2, fol. 19. Porovnaj: HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: Technika dobývania a počiatky ťažby, s. 41.

⁵⁹ *Obern Gulden Rad gegen der Srebornna*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 19.

doliny Koleso) je poslovenčenou formou názvu bane „*Hayligen Dreyfaltigkeit*“ (Svätá trojica) doloženej v roku 1571.⁶⁰ Toponymum Hviezda (vrch na Veľkom Gápľi) je rovnako poslovenčenou formou názvu zlatej bane „*Gulden Stern*“ (Zlatá hviezda) doloženej v roku 1559.⁶¹

Technické a strojové zariadenia

Popri rozvinutom baníctve sa na prelome stredoveku a raného novoveku objavujú v regióne Horehronia rôzne strojové a technické zariadenia uľahčujúce pomerne zložité a ťažké pracovné podmienky pri rôznych druhoch pracovnej činnosti vtedajšieho človeka. V podstate išlo o dômyselné drevené konštrukcie založené na otáčavom pohybe hnacieho kolesa, ktorého krútiaci moment zabezpečovala zväčša vodná energia prirodzených vodných tokov alebo umelo vytvorených náhonov. Tam, kde terén nedovoľoval prísun prúdiacej vody bol pohon zabezpečovaný zvieracou, alebo ľudskou silou. Rôzne mlyny, gápľe, stupy, hámre, hutý či píly boli pomerne drahou a špecifickou záležitosťou, ktorú dobové obyvateľstvo nemohlo prehliadnuť. Nezriedka sa preto v prameňoch stretávame so zmienkami o mlynoch či iných zariadeniach, ktoré vystupujú v teréne ako pomocné orientačné body. Takto boli motivované aj viaceré historické a súčasné toponymá, ktoré svedčia o prítomnosti podobných zariadení v referenčnej pôsobnosti daných názvov. Prvou zmienkou o podobnom stroji na Horehroní je listina Ľupčianskeho hradného kapitána Henricha z Metelska, v ktorej daroval mlyn do užívania Demeterovi, farárovi z Lopeja. Dokument z roku 1406 uvádza, že išlo o mlyn na mletie obilia s jedným hnacím kolesom (*una rota*), ktorý bol situovaný na Grápel'skom potoku „*aqua dicta Greppel*“.⁶² Toponymický údaj o dnešnom Grápel'skom potoku pretekajúcom intravilánom obce Lopej je cenným dokladom o regulácii vodného toku pre potreby uvedeného mlyna. Samotné toponymum vychádzalo zo staronemeckého apelatíva *grebel*, ktoré voľne preložené znamenalo „nástroj na kopanie“.⁶³ Domnievame sa, že názov svojím motivačným príznakom poukazuje na vykopanú

⁶⁰ „*Auff der Jerraba gegen dem Segen Gottes uber oberhalb Hayligen Dreyfaltigkeit massen.* SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 2, fol. 67.

⁶¹ „*Erasmus Schmid begent ain alten verlognen pair aus Tholcheissing so worgehaisen beim Gulden Stern, und nent den nach beim Gulden Stern.*“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 26.

⁶² „[...] *unum molendinum cum una rota in aqua dicta Greppel* [...]“. SASINEK, František Vitazoslav: Zvolensko-Lubčánsky zámok. In: *Letopis Matice slovenskej*. 1874, zv. 2, roč. IX, s. 10. Slovenský preklad listiny: MALINIÁK, Pavol: Dejiny Lopeja do konca 16. storočia. In: ALBERTY, Július et al.: *Podbrezová. Monografia obce*. Slovenská Ľupča : Tristar magic, 2008, s. 29.

⁶³ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig, 1854 – 1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971, dostupné na internete: <http://www.woerterbuchnetz.de>.

priekopu či struhu.⁶⁴ Keďže listina referuje o novopostavenom mlyne, predpokladáme, že pre potreby zlepšenia prívodu vody na hnacie koleso bolo prirodzené koryto potoka upravené „prekopáním“, aby vyhovovalo potrebám mlyna. Regulácia vodného toku bola zrejme taká rozsiahla, že samotný potok dostal pomenovanie podľa tejto úpravy.

Pokým slovenčina pomerne úzko vymedzuje výraz mlyn iba ako zariadenie určené na mletie obilných zŕn, nemecký výraz *Mühle* či latinský *molendinum* môže v prameňoch všeobecne vystupovať ako stroj vykonávajúci otáčavý pohyb.⁶⁵ Takto sa pod označením mlyna môžu ukrývať rôzne stupy, valchy alebo iné zariadenia majúce ako pohon mlynské koleso. Podobne bolo motivované aj súčasné toponymum Mlynná dolina v chotári mesta Brezno neďaleko obce Mýto pod Ďumbierom. S uvedenou dolinou sa prvýkrát stretávame v knihe bockých údelov, kde sa v roku 1558 spomína dolina „*Mullgrunt*“ neďaleko lokality Muráň (*Muran*).⁶⁶ Dobový nemecký názov dodnes zachovaný v poslovenčenej podobe (Mühl – mlyn) poukazuje na výskyt tzv. rudných mlynov určených na drvenie vyťaženej rudy z neďalekých baní.⁶⁷ Prítomnosť takéhoto úpravníckeho zariadenia v breznianskom chotári dokladá aj záznam dohody pred bansko-bystrickým súdom z roku 1518. Vtedy sa Ján Per, Anna, vdova Ondreja Pavmgartha, a Barbora, manželka Petra Fridla, dohodli vo veci podielov z vyťaženej rudy z baní *Shindenhengst* na Jarabej a Jasení. Súčasťou dohody bolo aj vyplatenie odstupného za rudný mlyn „*Muln*“.⁶⁸ Keďže uvedené úpravnícke zariadenie sa malo nachádzať na breznianskom území, môžeme predpokladať jeho exponovanosť práve na Mlynnom potoku.

Výsledkom práce rudného mlyna, resp. stupy bola jemná prašná zmes rudy vhodná na ďalšie spracovanie. Takto boli podľa J. Hanušina motivované viaceré miestne názvy typu *Pracháreň* či *Prachárňa*, ktoré sú dokladmi o niekdajšej prítomnosti stúp v okolí.⁶⁹ Predpokladáme, že práve v týchto intenciách bol motivovaný aj názov doliny Prášovňa v chotári obce Dolná Lehota. Uvedená dolina sa prvýkrát nepriamo spomína v lesnom poriadku, keď sa dozvedáme o vyrastenom jedľovom

⁶⁴ V holandskom jazyku je dodnes apelatívum *greppel* živým výrazom pre vodnú priekopu.

⁶⁵ MALINIÁK, Pavol: Mlynárstvo na strednom Pohroní v stredoveku a na začiatku novoveku. In: ŽILÁK, Ján – HRONČEK, Pavel (eds.): *Z histórie technicko-hospodárskeho využitia vodných tokov na strednom Pohroní*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2011, s. 32. Porovnaj: HANUŠIN, Ján: Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku (Príspevok ku štúdiu starých mlynov a mlynárstva I). In: *Slovenský národopis*. 1970, roč. XVIII, č. 2, s. 191-194.

⁶⁶ „*Auff oder bey Muran in Mullgrunt genant*“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 21.

⁶⁷ HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: *Technika dobývania a počiatky ťažby*, s. 37.

⁶⁸ MATULAY, Ctibor (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností I* (ďalej iba MBB, zv. I). Banská Bystrica : Archívna správa MV SSR, 1980, č. 462.

⁶⁹ HANUŠIN, J.: Pojem a klasifikácia, s. 191.

a smrekovom lese na kopci s názvom „rydl Praschoszga“.⁷⁰ Prítomnosť stupy pravdepodobne súvisela s baňami nachádzajúcimi sa v závere doliny *Prášovňa*.⁷¹

Spracovaná ruda sa z úpravníckych zariadení dopravovala ďalej k hŕtám, kde nastúpil proces získavania samotného kovu z rudy. Tavia-ce pece, ktorých konštrukcia sa mohla líšiť v závislosti od tavenej rudy či stupňa výrobného procesu, sú na Horehroní v 16. storočí pomerne rozšíreným technickým zariadením, čo sa odzrkadlilo aj v historickej toponymii regiónu. Konkrétne zo zápisu lesného poriadku sa pri opise lesov okolo Polomky dozvedáme o polohe s názvom „Maschaw“ (Maša).⁷² Názov zrejme pomenovával časť polomského chotára neďaleko doliny Petríková. Etymológia toponyma poukazuje na slovanské apela-tívum *maša*, ktoré označovalo pec na tavenie železa.⁷³ Prítomnosť železnej huty pravdepodobne súvisela s hámrom v neďalekej Polomke, ktorý sa spomína v roku 1558.⁷⁴ Podobné železiarske podniky saturovali potreby miestneho baníctva a obyvateľstva, pričom azda najznámejším z nich na Horehroní bol železiarsky závod v Hronci fungujúci až do 19. storočia. Prevádzku, ktorú založil Jakub Zimmerpeil niekedy v polovici 16. storočia, preberal v roku 1580 do svojej správy erár. Z preberacieho protokolu sa dozvedáme o príslušenstve podniku, ktoré tvorili železorudné bane, hámor a huta vystupujúca pod označením „*plahutten*“.⁷⁵ Ide o zaujímavý údaj poukazujúci na hutu obsluhovanú pomocou dúchadiel, ktoré vháňali vzduch do spaľovacieho priestoru pece.⁷⁶ Domnievame sa, že práve od tohto typu hŕt mohol byť odvodený aj názov vrchu Chvatimech nachádzajúci sa v bezprostrednej blízkosti Hronca. S uvedeným názvom sa prvýkrát stretávame v roku 1560, keď Jakub Schloser z Dolnej Lehoty dostal povolenie ťažiť v železorudnej bani na vrchu zvanom „*perg Kbatimch*“.⁷⁷ Etymológia názvu pouka-

⁷⁰ MEO, zv. I, č. 143, s.103, 137; MADLEN, J.: *Constitutio Maximiliana*, s. 15.

⁷¹ *Mapa starých banských diel* (ďalej iba MSBD). [online], [cit. 31-12-2019]. Dostupné na internete: <http://apl.geology.sk/geofond/sbd>.

⁷² MEO, zv. I, č.143, s.115, 150.

⁷³ MAJTÁN, Milan et al.: *Historický slovník slovenského jazyka II: K-N*. Bratislava : Veda, 2000, s. 264.

⁷⁴ LANGOŠ, Štefan: Lesné hospodárstvo na veľkostatku Coburg – Jelšava. In: *Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea VII.* zost. J. Urgela, 1973, s. 129.

⁷⁵ SCHMIDT, Franz, Anton (ed.): *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Österreichischen Monarchie, Zweite Abteilung (Ungarn), Dritter Band, Vom Jahre 1579 bis 1606*. Wien, 1834, s. 38-40.

⁷⁶ Blížšie pozri: CENGEL, Peter – HORVÁTH, Pavol: Hronecké Blauöfen. In: *Bányászattörténeti Közlemények*. 2009, roč. 4, č. 8, s. 97-98.

⁷⁷ „*Jacob Schloser aus den Unter Lechotte der muct und begent sain Eise pergchwerch am perg Kbatimch* [...]“ Záznam uvádza vo forme poznámky mimo textu aj čistejší zápis toponyma v podobe „*Chvatimech*“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 58.

zuje na dve slová, z ktorých je toponymum zložené. Prvým je sloveso chvátiť, chytať a druhým je mech, čo bola nevyhnutná súčasť dúchadla. Čisto hypoteticky mohlo toponymum poukazovať na existenciu neďalekej tavnej pece s ručne poháňanými dúchadlami. Názov však mohol poukazovať aj na použitie ručného ventilačného zariadenia, ktoré chránilo baníkov v bankských prevádzkach pred škodlivými výparmi. Dúchadlá vháňajúce čerstvý vzduch do baní boli v 16. storočí pomerne bežnou záležitosťou, pričom jedno z takých sa mohlo nachádzať aj v bani na Chvatimechu.⁷⁸

Okrem náročnej práce pri spracovaní vytťaženej rudy sa strojný zariadenia uplatnili aj pri práci v samotných baniach. Rôzne technické konštrukcie boli u nás neoddeliteľnou súčasťou každej rozvinutejšej banskej prevádzky už od čias vrcholného stredoveku. V tomto období sa baníctvo presúva do nižších partií dobývacieho priestoru, čo súviselo so stále častejšími problémami s podzemnou vodou. Riešením bolo razenie tzv. dedičných štôlní v nižších nadmorských výškach, ktoré odvádzali vodu z vyššie položených bankských prevádzok. Tam, kde to nebolo možné bolo odčerpávanie vody uskutočňované pomocou rôznych strojových zariadení. Ako prví sa strojovo pokúšali odčerpávať vodu ťažiar z Banskej Belej v roku 1385 zo zatopenej bane pomocou vodočerpacieho kola (*rota artificialis*).⁷⁹ Postupne sa pri odčerpávaní bankských vôd uplatnil špecifický druh strojného zariadenia zvaný gápel, ktorý sa na Horehroní objavuje v roku 1528. Vtedy zničil l'upčiansky hradný pán Damián Dóczy dva gáple pri zlatej bani na Jarabej, ktorú prevádzkovala fuggerovská spoločnosť.⁸⁰ Gáple sa postupne dostali aj do toponymie regiónu pričom už v roku 1552 sa z povolenia mesta Brezna dozvedáme o prevádzkovaní zlatých baní na Gápel'skej holi „*auf dem Gapll Holle genant*“.⁸¹ Záznam referujúci o jednej z holí vrchov Veľkého Gápľa je dôkazom o prítomnosti uvedených vodočerpacích zariadení v oblasti.⁸²

Odčerpávanie bankských vôd mohli okrem gápl'ov vykonávať aj iné konštrukcie vodných púmp, ktorých rôznorodosť bola skutočne pestrá. Ich typológia sa líšila od regiónu k regiónu, pričom sa dbalo aj na špecifické potreby jednotlivých baní. Takto sa v 16. storočí dozvedáme o troch vodných pumpách jedinečnej konštrukcie, ktoré pôsobili v ban-

⁷⁸ AGRICOLAE, G.: *De re metallica*, s. 200-217.

⁷⁹ KACHELMANN, Johann: *Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung, Dritter Theil, ein Beitrag zur Geschichte der Hussiten und der Reformation*. Schemnitz, 1867, s. 19.

⁸⁰ PÉCH, Antal: *Alsó Magyarországon bányamívelésének története*. Budapest, 1884, s. 165-166.

⁸¹ GRAUS, Igor: *Banská Bystrica v 16. storočí, štúdie z dejín mesta*. Banská Bystrica : Enterprize, 2015, s. 78.

⁸² V roku 1558 sa z bockých údolov dozvedáme o starom gápľi na Striebornej (Veľký Gápel'). „*Auff der Sreborna hinter dem altenn gapl*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 10.

skoštiavnickom rudnom revíri.⁸³ Stredoveké a novoveké nemecké banícke názvoslovie, tak príznačné pre oblasť stredoslovenských banských miest, preto súhrne označovalo podobné strojné zariadenia výrazom „*kunst*“.⁸⁴ Výraz sa udomácnil aj v horehronskej toponymii, konkrétne v názve doliny Kumštová v chotári mesta Brezno. Samotný názov sa prvýkrát spomína už v roku 1559 v nemeckej podobe „*Khunstgrunt*“.⁸⁵ Je zrejme, že súčasťou baní v uvedenej doline boli aj spomínané vodné pumpy, ktoré sú doložené v okolí Jarabej už v roku 1558.⁸⁶

Stavba technických konštrukcií sa nezaobišla bez skúsených tesárov či strojných majstrov. Tesárske remeslo najčastejšie vykonávali mlynári, ktorí mali neoceniteľné skúsenosti pri konštruovaní mlynov a ich správnom prevodovom nastavení. Uplatnili sa aj pri stavbe budov, úprave vodných tokov či rôznych hydrotechnických zariadení.⁸⁷ Domnievame sa, že činnosť tesárskych majstrov sa podpísala aj pod motiváciu názvu vrchu Struhár v jasenianskom chotári. Ten sa prvýkrát spomína v roku 1559 ako vrch „*perg Struchar*“.⁸⁸ Drevorezbárska činnosť, na ktorú uvedené toponymum poukazuje, zrejme súvisela s prekvitajúcim baníctvom v Lomnistej doline. Okrem stavby rôznych technických zariadení sa tesári uplatnili aj pri konštrukcii drevených podpier v baniach. Správne podpulcovanie vyrezaných klenieb či iné podporné konštrukcie v rámci výdrevy baní boli v banských prevádzkach životne dôležité.

Cestná sieť

Dôležitou zložkou hospodárstva každého regiónu, a Horehronie nevynímajúc, boli cesty. Prvým dokladom, ktorý poukazuje na využívanie Hrona ako rieky vhodnej na splavovanie a prepravu tovaru je listina kráľa Gejzu I. z roku 1075. Zakladacia listina svätobeňadického kláštora okrem iného spomína právo opátstva vyberať mýto od plŕí splavujúcich Hron.⁸⁹ Je však pravdepodobné, že riečna doprava po Hrone bola známa už predliterárnym antickým spoločenstvám kolonizujúcim povodie

⁸³ AGRICOLAE, G.: *De re metallica*, s. 194.

⁸⁴ HANUŠIN, Ján: Ku genéze najstarších strojov na Slovensku. In: TIBENSKÝ, Ján (ed.): *Z dejín vied a techniky na Slovensku VII*. Bratislava : Veda, 1974, s. 86-87.

⁸⁵ „*Auff der Jeraba dem Khunstgrunt nach hinauf gegen der Holla auff der linkhen seiten am wasser*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 45.

⁸⁶ „*Oberhalb der Jeraba bey der Khunst gegen dem khryg vnnter der Holla*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 28.

⁸⁷ MLYNKA, Ladislav: Mlyny na Slovensku – typológia a historicko-etnografická charakteristika. In: *Mlyny a mlynárske remeslo. Etnograf a múzeum X*. zost. I. Danterová, Galanta : Vlastivedné múzeum, 2006, s. 13.

⁸⁸ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 27, ref. 11.

⁸⁹ Časť listiny, kde sa nachádza uvedená zmienka je považovaná za falzum. MARSINA, Richard (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava : Sumptibus Academiae Scientiarum Slovacae, 1971, č. 58, s. 53-58.

rieky vrátane Horehronia. Usudzujeme tak na základe početných hradísk, ktoré sú doložené na archeologických náleziskách v Nemciach, Selciach, Moštenici, Nemeckej, Predajnej či Hornej Lehote. Podľa J. Beljaka tvorili staroveké fortifikácie na Horehroní dôležité strážne body na pohronskej ceste, ktorá od praveku spájala juhozápadné Slovensko a Spiš.⁹⁰ Tieto hradiská, ktoré založili nositelia lužickej kultúry v mladšej dobe bronzovej (1200 – 900 p. n. l.), postupne vystriedali viacero kultúrnych horizontov Keltov či Germánov. Predpokladá sa, že germánske obyvateľstvo dalo meno aj samotnej rieke Hron. Rímsky cisár Marcus Aurelius uvádza, že 1. zväzok svojho diela *Myšlienky k sebe* napísal v krajine germánskych Kvádov nad riekou „*Granoua*“.⁹¹ Ide nepochybne o rieku Hron, pričom tá sa v prameňoch až do novoveku uvádza ako *Gran/Garam*. Podľa najrelevantnejších poznatkov slovenskej jazykovedy je etymológia názvu rieky Hron odvodzovaná od germánsko-kvádskeho apelatíva *gran* vo význame smrek/smrekový porast (*Picea*). Na základe tohto výkladu bolo motiváciou vzniku názvu to, že rieka Hron pretekala hlavne vo svojom hornom toku (teda na Horehroní) prevažne smrekovým porastom.⁹² Skutočnosť, že Germáni odvodili názov Hrona od jeho horného toku napovedá, že ho museli hospodársky, a azda aj komunikačne, využívať v celej jeho dĺžke.

Slovania sa na Horehronie dostávajú pravdepodobne až niekedy v období 9. storočia⁹³ a prinajmenšom poznajú starý hradištný systém po svojich predchodcoch. Dokladom o tom sú slovanské toponymá vyššie spomínaných archeologických lokalít, ktoré sa bez výnimky nazývajú Hrádkami či Hradiskami.⁹⁴ Z tohto pohľadu sa javia ako potenciálne archeologické náleziská ostatné neprebádané lokality rovnakého alebo podobného mena. Takým je aj vrch Belohrad v chotári Podbrezovej v časti Lopej. Ten sa prvýkrát nepriamo spomína v roku 1547 v obhliadke horehronských lesov, kedy kráľovský komisár Wolf Hohenwarter opisoval stav dvojice dolín s názvom „*Bellehard Cellno*“ (Belohradské Čelno, dnes pravdepodobne Predajnianske Čelno) a „*Plass*“ (Úplaz, dnes

⁹⁰ BELJAK, Ján.: Osídlenie v praveku a ranej dobe dejinnej. In: HRONČEK, Pavel – LOKŠA, Martin – MALINIÁK, Pavol et al.: *Predajná – krajina, história, kultúra*. Predajná : Ústav vedy a výskumu UMB, 2009, s. 69.

⁹¹ AURELIUS, Marcus: *Myšlienky k sebe*. prekl. M. Okál, Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 2005, s. 24.

⁹² KRAJČOVIČ, Rudolf: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005, s. 17.

⁹³ MÁCELOVÁ, Marta: *Slovania vo Zvolenskej kotline*. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2013, s. 69-72.

⁹⁴ V roku 1581 sa spomínajú banské údely medzi Selčianskou dolinou a Balázami v lokalite Hrádok. „*Zwischen dem Selmzer grund und Lipscher Seifenn hinter dem Hradok*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 229.

pravdepodobne dolina Súplazná).⁹⁵ Údaj o názve vrchu Belehhrad zachovaný v skomolenej podobe *Bellehard* môže byť zaujímavým dokladom o hradisku, ktoré svojou polohou priamo nad Hronom strážilo dôležitú pohrónskú cestu.

Prvým priamym dokladom historickej toponymie, ktorý jasne poukazuje na horehronskú cestnú sieť je dolina Vagnár v chotári mesta Brezna. Uvedený názov sa prvýkrát spomína v roku 1535, kedy kráľovskí inšpektori vykonali obhliadku starých baní a ryžovísk v okolí Banskej Bystrice a Horehronia. V pasáži pojednávajúcej o baniach v Brezne a Jasení sa spomína staré a nové zlaté ryžovisko v lokalite „*Wagengrunt*“.⁹⁶ Nemecké toponymum *Wagengrund*, voľne preložené ako „Vozná dolina“, svojou etymológiou poukazuje na výskyt stredovekej vozovej cesty. Išlo o cestnú spojku, ktorou sa prechádzalo z Brezna ďalej dolinou Vagnár. Napojila sa na ďalšiu stredovekú cestu, vedúcu súčasnými obcami Bystrá, Mýto pod Ďumbierom a Jarabá. Ďalej prechádzala cez sedlo Čertovica na liptovskú stranu.⁹⁷ Okrem toho existenciu predmetnej cestnej spojky potvrdzuje svojou polohou aj obec Mýto pod Ďumbierom, ktorá bola pôvodne založená ako mýtna stanica a jej poloha je práve na križovatke nami spomínaných ciest.

V 16. storočí bola cestná sieť na Horehroní, vzhľadom na členitý reliéf, pomerne rozvinutá, čo si vyžadovala aj hospodárska situácia v regióne. Rozvoj baníctva bol nutne závislý nielen na prísune početnej pracovnej sily a dobrom zásobovaní, ale aj na rýchlom odvoze vyťaženej rudy k stupám a hutám na ďalšie spracovanie. Takéto zariadenia síce prednostne vznikali v bezprostrednej blízkosti baní, lenže tie boli väčšinou závislé na vodnej energii. Niektoré bane boli razené v odlahlom a ťažšie dostupnom teréne bez vodných tokov. Preto predpokladáme, že v ťažobných revíroch, ako napr. na Jasení či Striebornej, sa rozvinula pomerne hustá sieť závozov a somárskych cestičiek prepájajúcich bane, stupy a huty. Z toho dôvodu bolo potrebné dobre poznať také lokality v teréne, ktoré budú vhodné na presun a prepravu. Takou bola pravdepodobne aj Suchá dolina v chotári obce Jasenie. Tá sa po prvýkrát v prameňoch objavuje v roku 1559, kedy Michal Pusch, Damián Lipscher a Krištof Falbensteiner začali kútať v doline s názvom „*Sucha*“ za bližšie nešpecifikovanou

⁹⁵ MEO, zv. I, č. 118, s. 46.

⁹⁶ „[...] *Auff der Briss im Wagengruntt beim wasser vill alt und neus Gollwaschwerkh* [...]“ Österreichisches Staatsarchiv (ďalej iba OeStA) sign. FHKA AHK HK Ungarn VUG 2, fol. 114/229. Porovnaj: HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: Technika dobývania, s. 32.

⁹⁷ TOMEČEK, Oto: Rekonštrukcia cestnej siete Zvolenskej stolice v prvej polovici 16. storočia. In: *Acta historica neosoliensia*. tom. 3, 2000, s. 42.

lokalitou (azda skalou) „*Thorstein*“.⁹⁸ V roku 1562 sa dokonca stretávajú v tej istej oblasti aj s toponymom „*Klain Sucha*“ (Malá Suchá – pravdepodobne jedna z menších bočných dolín Suchej).⁹⁹ Toponymá typu Suchá/Suchý môžu indikovať výskyt cestnej siete v regióne.¹⁰⁰ Pramene nás skutočne upozorňujú na cestu, ktorá prechádzala Suchou dolinou. V roku 1583 začali Ján Daniel a Stanislav Waserbrod skúšobné výkopy na zlatej žile pri ceste (*weg*) v Suchej doline (*Sucha*), ktorá viedla až na lokalitu Banské (*Banski*).¹⁰¹ Cesta, pravdepodobne z Banského, pokračovala ďalej a vchádzala až do doliny Bukovského potoka. Na ďalšiu cestu nás v tomto smere upozorňuje banský údel z roku 1582, ktorý uvádza, že Bukovskou dolinou viedla stará a neudržiavaná cesta vedúca priamo pod Banským až k dvom zlatým baniam Jána Daniela.¹⁰² Suchá dolina svojimi dobrými (suchými) terénymi vlastnosťami mohla predstavovať vhodné miesto, ako komunikačne prepojiť obec Jasenie s lokalitou Banské.

Nevyhnutnou zložkou prepravy v stredovekom a ranonovovekom baníctve boli ťažné hospodárske zvieratá. Na prepravu v ťažšie dostupnom teréne boli využívané najmä somáre a muly, ktoré na chrbtoch v kožených vakoch prevážali vyťažенú rudu na jej ďalšie spracovanie.¹⁰³ Tam, kde to terén dovoľoval vznikli cesty, po ktorých bolo možné prepravovať aj vozy ťahané volmi či koňmi. Predovšetkým kone boli v stredoveku a ranom novoveku vysoko cenené pre svoju kombináciu ťažnej sily a rýchlosti. To ich predurčovalo vykonávať aj tzv. „dlhé fúry“ realizované v rámci Uhorska, ale aj v zahraničí.¹⁰⁴ Pramene nás na konci 16. storočia v roku 1592 upozorňujú na banský údel v doline s nemeckým názvom „*Ross grundth*“, nachádzajúcou sa nad Lomnistou dolinou v priestore Jasenianskej hle (*Jesener hola* – pravdepodobne horský masív, tiahnuci sa od sútoku Lomnistého a Jasenianskeho potoka až po vrch Struhár, dnes už fragmentovaný

⁹⁸ „*Michl Pusch der muct und begent ain neue fundtgrueben in die Sucha oberhalb dem Thorstain und nenth die grueben bey sanct Michal.*“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 32.

⁹⁹ „*Janno Deckhan muct und begent ain neue fundtgrueben zuempfangen, wolische ligt auf der Jessener grundt in die Klain Sucha auf der Bucowina und nenth die bey sanct Georgen.*“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 81.

¹⁰⁰ IVANIČ, Peter: *Stredoveká cestná sieť na Pohroní a Poľplí*. Nitra : UKF, 2011, s. 22.

¹⁰¹ „*Inn der Sucha do der weg an Banski gehet im hinauf gehen auf die linke handt*“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 229.

¹⁰² „*Im Bukowiz in dem selben grundl gerad unterm Banski per einem alten und vermachsenen weg zusehen herrn Hansen Daniels zweyen goldpergwerchen als der Schuzwand und Rosenplue.*“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 216.

¹⁰³ HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: *Technika dobývania*, s. 37.

¹⁰⁴ LUKAČKA, Ján: Chov a využitie domácich zvierat v stredoveku. In: DVOŘÁKOVÁ, Danieľ et al.: *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Bratislava : Veda, 2005, s. 229.

inými toponymami).¹⁰⁵ Uvedené nemecké toponymum môžeme preložiť ako „Konská dolina“ (ross – kôň), avšak podobný názov už dnes nefiguruje v toponymickej sústave jasenianskeho chotára, preto určitý jeho polohu je dnes problémové. Iný banský údel z roku 1595 uvádza, že dolina *Ross grund* sa mala nachádzať oproti lokalite Borová (*Borowa*).¹⁰⁶ Domnievame sa, že uvedené toponymum upozorňovalo na cestu, ktorá prechádzala Lomnistou dolinou. V priestore medzi Lomnistou a dnešnou lokalitou Borová sa nachádza vrch s názvom Nad Závoz.¹⁰⁷ Toponymá, ktoré v sebe zahŕňajú apelatívum „závoz“ pritom jasne indikujú, že uvedenou lokalitou, resp. v jej bezprostrednej blízkosti, musela dávnejšie viesť vozová cesta. Po závozoch sa väčšinou prepravovali vozy ťahané koňmi či volmi, preto sa domnievame, že toponymum *Rossgrund* odkazuje na tento spôsob dopravy.¹⁰⁸ Na cestu v tejto oblasti v 16. storočí nás upozorňujú aj pramene. Konkrétne v roku 1559 začal Daniel Walthauser ťažbu v zasypanej štôlni v jasenianskej doline pri ceste, ktorá viedla až na liptovskú stranu.¹⁰⁹ Svoje šťastie na banských údeloch skúšal v roku 1560 aj Jakub Slivka so spoločníkmi vo Veľkej doline (*Grossen grund* – pravdepodobne oblasť jasenianskeho potoka v priestore jeho ústia do Hrona) pri mlyne neďaleko cesty, ktorá viedla až na banský revír Vodná (*Wodna*), nachádzajúci sa na liptovskej strane.¹¹⁰ Posledný údaj o ceste z toho istého roku referuje o novej ceste pri vrchu Struhár, nachádzajúcej sa nad Lomnistou dolinou.¹¹¹ S najväčšou pravdepodobnosťou všetky údaje o cestách vedúcich jasenianskym chotárom referujú o ceste, ktorá prepájala ťažobný revír na Jasení s liptovskou stranou. O význame uvedenej cesty však nevieme nič konkrétnejšie, keďže v iných prameňoch sa nespomína. Dodnes sa v priestore Lomnistej doliny, ktorou pravdepodobne cesta prechádzala, oproti vrchu Nad Závoz

¹⁰⁵ „Oberhalb der Lomnista im Ross grundth im mittlern rygel auff Jesener hola in der Höel-Inn“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 13, fol. 8.

¹⁰⁶ „Im Rossgrundt gegen der Borowa auff der rechten handt auff Jessener Hola.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 13, fol. 190.

¹⁰⁷ ZTM, 1 : 10 000 (1990).

¹⁰⁸ R. Krajčovič predpokladá pri ojkonymách typu Koniarovce či Konská ich odvodenie od prítomnosti prepriahacích konských staníc. KRAJČOVIČ, R.: *Živé kroniky*, s. 206-208.

¹⁰⁹ „Walthauser Daniel muct undt begent ain altn werlegnen so wer gehaisen bei des Khrepls mil in die Jessener grundt so der weg uber die halbe hola ein die Liphtha geth und nendt die grueben bey das Khrepls stolbandt.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 37.

¹¹⁰ „Jacob Schlifga muct und begent ain neue fundgrueben auf die Jessene im Grossen grund zu negst ob des Kreplsmil wie die weg auf die Wodna hiniber get und nent die grueben bey sanct Michal.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 55.

¹¹¹ „Hanns Sautman die mucth und begent ain altn verlognen beim am rigl Struchar ob dem neue weg undt nenth die grueben bey sanct Paul. SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 57.

zachoval názov „Nad Tridsiatkom“,¹¹² ktorý napovedá, že sa niekedy v minulosti mohla nachádzať na uvedenom mieste tridsiatková stanica, čo by výrazne zvýšilo hodnotu nami skúmanej cesty.

Pol'nohospodárstvo a kultivácia územia

Stredovekí a ranonovovekí osadníci na Horehroní sa okrem baníctva a lesnej práce rovnako uplatnili aj ako zdatní pol'nohospodári. Členitý, málo úrodný, ale hlavne zalesnený reliéf horehronskej krajiny však neumožňoval výkonnejšiu pol'nohospodársku produkciu. Bolo preto bežným javom, že ľudia lesné porasty vyklčovali alebo rovno vypaľovali za účelom získania novej ornej pôdy a pasienkov. Dokladom o takejto činnosti sú dodnes zachované početné názvy vrchov a dolín typu Žiar, Ždiar, Ždiarik, Požariná či Pálenica, odzrkadľujúce kvalitatívnu zmenu územia zo zalesnenej na spálenú (žiarom, ohňom) a odlesnenú. P. Maliniak však upozorňuje na určité interpretačné kolísanie významu tohto druhu toponym. Vypaľovanie nemuselo byť vykonávané iba za účelom odstránenia nežiaducej vegetácie, ale aj činnosťou uhliarov v oblasti alebo jednoducho živelným požiarom devastujúcim rozsiahle plochy lesných komplexov.¹¹³

Kultiváciou územia ohňom na začiatku osídľovacieho procesu prechádzala pravdepodobne aj obec Polomka. Ojkonymum obce v prameňoch z polovice 16. storočia vystupuje okrem ustáleného tvaru „*Polunka*“ (Polomka) aj ako „*Sgyar*“¹¹⁴ či „*Sgeer*“ (Ždiar).¹¹⁵ Súčasná toponymická nomenklatúra chotára obce stále pozná názov Žiar, zachovaný v názve Ždiarskeho potoka (aj doliny) pretekajúceho intravilánom Polomky. Podľa P. Ratkoša musel byť názov Polomka starší, pričom ten označoval vyklčované vývratisko a názov Žiar zas následne jeho vypálenie.¹¹⁶ Autori lesného poriadku nás pomerne podrobne informujú o dobovej situácii vegetačnej pokrývky okolo Polomky konštatujúc značné devastačné zásahy miestneho obyvateľstva. Konkrétne v okolí doliny zvanej „*Pollunkher grundt*“ (Polomská dolina – dnes Ždiarska dolina) bolo hlásené klčovanie a poniže Polomky dokonca aj vypaľovanie lesa za účelom získania polí a pasienkov.¹¹⁷ Lesný poriadok mohol teda zachytiť vzácny moment motivačnej situácie vzniku názvov Po-

¹¹² ZTM, 1 : 10 000 (1990).

¹¹³ MALINIAK, P.: *Človek a krajina*, s. 201.

¹¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár Budapest (ďalej iba MNL OL), E 156 Urbaria et conscriptiones, Inventarium omnium rerum, fasc. 75, no. 43, fol. 5.

¹¹⁵ MNL OL, E 156, *Perlustratio et connumeratio colonorum in pertinentiis arcis Mwan*, fasc. 4, no. 49, fol. 16.

¹¹⁶ RATKOŠ, Peter: Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. In: *Slovenský národopis*. 1965, roč. 13, č. 3, s. 138.

¹¹⁷ MADLEN, J.: *Constitutio Maximiliana*, s. 12.

lomka (polámaný les) a Ždiar (následne vypálený stromový vývrat) vplyvom storočí ustálených v ojkonyne obce Polomka a v názvoch Ždiarskeho potoka a doliny. Ďalším dokladom o kultivácii územia žiarom je toponymum Pálenica (pravdepodobne dolina Malá Pálenica v chotári Dolnej Lehoty) prvýkrát doložené v roku 1569 ako „*Paleniza grund*“.¹¹⁸ Rovnako aj v tomto prípade nás lesný poriadok informuje, že „*poddaný z Lehoty rúbaniská vypálili, vyklčovali a urobili z nich polia*“.¹¹⁹ Aj keď zo záznamu nie je jasné, aké územia boli takto upravované, je to presvedčivý doklad o tom, že Lehoťania svoje chotárne územia vypaľovali pre poľnohospodárske účely. Azda ďalším vypaľovaním územia lehotskými poddanými prešla aj oblasť masívu Žiarskej hole. S uvedeným toponymom v tejto oblasti sa po prvý raz nepriamo stretávame pri vymedzení banskej miery udelenej Leopoldovi Neumanovi v roku 1559, ktorá sa nachádzala na prostrednom vrchu masívu Peklo (*Holl*) v priestore doliny s nemeckým názvom „*Purner grund*“ (nem. Burner grund – zhorená/žiarska dolina, azda jedna z dolín pod Žiarskou hoľou).¹²⁰ Zo záznamu sa dozvedáme o ďalšom toponyme svedčiacom o devastačnom pôsobení ohňa a človeka. Názov Peklo (*Holl* – nem. Hölle – peklo), ktorý kedysi označoval celý masív Žiarskej hole¹²¹ sa prvýkrát spomína v zázname o obhliadke horehronských banských diel z roku 1535 taktiež v nemeckom tvare „*Hölle*“.¹²² Hoci je takmer isté, že lokalita dostala svoj názov od zhoreného a ohňom zničeného územia vtedajšiemu človeku evokujúceho dobové predstavy o pekle, s určitosťou nevieme posúdiť príčinu pustošenia lesov. Podľa P. Hrončeka toponymá odvodené od apelatív peklo, čierny či pálenica indikujú rozvinutú činnosť uhliarov v danej oblasti.¹²³ Vylúčiť to síce nemožno, avšak aj v tomto prípade platí určité terminologické kolísanie pre názvy odvodené od devastačného pôsobenia ohňa. Hlbší etymologický rozbor apelatíva peklo nám ponúka možnosť odvodiť toponymum od remeselnej činnosti dechtárov a smoliarov. Výraz peklo kedysi v slovanskom

¹¹⁸ „*Michal Vidisch muet und begent ein alte verlegnen Pergkhwerch in die Paleniza grund gelegen und nenz das pergkhwerch bey Gotesgab*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 142.

¹¹⁹ MADLEN, J.: *Constitutio Maximiliana*, s. 15.

¹²⁰ „*Leopold Noiman pegent ain neue fundtgrueben zwischen der Jessener und der Nid Lehothen grund am miterperg won die Holl am purner grund, und nent die grueben bey Sanct Paul [...]*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 38.

¹²¹ Usudzujeme tak na základe Lipského mapy z roku 1806, kde je toponymum „*Peklo*“ vyznačené práve v tejto oblasti. LIPSZKY, Joannes: *Mappa generalis Hungariae partiumque adnexarum*. 1806, [online], [cit. 12-1-2019]. Dostupné na internete: <https://maps.hungaricana.hu>.

¹²² OeStA, sign. FHKA AHK HK Ungarn VUG 2, fol. 114/229.

¹²³ HRONČEK, Pavel: *Environmental history of the landscape. Case study of Brusno*. Banská Bystrica : UMB, 2014, s. 53.

stredovekom prostredí označoval smolu.¹²⁴ Práve toponymá a ojkonymá typu Pekľany, Pekelník, Peklisko, Peklo či Peklova predstavujú podľa O. R. Halagu doklady o činnosti dechtárskych a smoliarskych majstrov.¹²⁵ Decht (smola) predstavoval spoločne s živočíšnym tukom hlavnú zložku pre výrobu kolomaže, ktorú vo veľkom spotrebovávali vozy a vtedajšie technické zariadenia (mlyny, gáple a pod.) na premazávanie trecích kolových častí ústrojenstva.

Okrem vyššie spomínaných aktivít mohla devastáciu lesov zapríčiniť aj výroba drevného uhlia. Na prítomnosť uhliarskych majstrov pôsobiacich v oblasti Striebornej upozorňuje toponymum Uhliar, ktorého názov je doložený v roku 1559 ako „*Uchler grunt*“.¹²⁶ Výskyt uhliarskeho remesla v oblasti nie je náhodný, pričom dodávky uhlia mohli saturovať¹²⁷ potreby huty na Bystrej doloženej v roku 1561¹²⁸ či erárnej huty v blízkosti vrchu Zingoty (chotár Brezna) doloženej v roku 1566.¹²⁹

Ďalším druhom kultivácie prírodného prostredia človekom bolo vykľčovanie lesných plôch. To sa dialo buď za účelom získavania novej ornej pôdy, pasienkov, alebo ťažbou dreva. Kráľovskí komisári v rámci obhliadky lesných komplexov na Horehroní vo svojej správe konštatovali rozsiahle zdevastované plochy lesov na obidvoch stranách Hrona. Ťažba bola tak zničujúca, že komisári prednostne neopisovali územia už vyťažené, ale sústredili sa na oblasti, kde ešte stromy tvorili súvislý porast. Takto sa dozvedáme, že v pomerne rozsiahlych chotároch horehronských obcí sa nachádzalo iba zopár dolín so súvislou lesnou pokrývkou. Exemplárnym príkladom toponymie poukazujúcej na prítomnosť rozsiahlych kľčovísk spomínaných v lesnom poriadku je názov Seče v okolí obce Pohronský Bukovec. Konkrétne v roku 1582 narazil Andrej Šoltís spoločne s Ladislavom Polákom na zlaté zrudnenie neďaleko Suchej doliny v priestore s názvom „*Hornich Setschech*“.¹³⁰ V roku 1551 sa neďaleko Pohronského Bukovca stretávame so starým ban-

¹²⁴ KRÁLIK, L.: *Stručný etymologický slovník*, s. 514.

¹²⁵ HALAGA, Ondrej Richard: Historicko-ekonomický význam karpatských lesov. In: *Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea X.* zost. J. Urgela, 1979, s. 83-84.

¹²⁶ „*Auff der Wistra im Uchler grunt*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 27.

¹²⁷ Dodnes sú v priestore potoka Uhliar viditeľné stopy po uhliarskej činnosti. HRONČEK, Pavel – BUDAJ, Martin: Zlatý vek baníctva. In: BUDAJ, Martin – HRONČEK, Pavel – LOKŠA, Martin et al.: *Od mýta k Mýtu. Monografia obce Mýto pod Ďumbierom*. Mýto pod Ďumbierom, 2019, s. 184.

¹²⁸ „*Linhart Rhossler die muct und begent ain neue fund grueben auff der Vistre won die schmelz hutn naches wasser hinaus ¼ meil den auff die dangche seint hinaus und nenth die grueben bey sanct Linhart*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 62.

¹²⁹ *Unter der Jerraba ob der Cammerhofischer hutten na den Pach hienein auff die Linckhe handt an dem Riegel gegen S. Cristofhen auff der hindern seiten*. SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 30.

¹³⁰ „*Inn der Sucha auf den Hornich Setschech*.“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 218.

ským dielom v lokalite s názvom „*Pod Setsche*“.¹³¹ Apelatívum, z ktorého toponymum vzniklo, vyjadruje kompletne vyrúbané miesto zvané seč.¹³² V chotári Pohronského Bukovca sa dodnes zachoval názov Seče pre jeho severné územie v bezprostrednej blízkosti obce, čo môže napovedať predpokladanú polohu oboch ranonovovekých záznamov. Keďže vznik osady v tomto priestore sa datuje do druhej polovice 16. storočia, môžeme predpokladať, že vyrúbanie súčasnej polohy Seče sa mohlo udiť práve v čase zakladania obce.¹³³ Vyrúbané lesné polohy sa neskôr ťažkou prácou s odstraňovaním pňov a koreňov stromov mohli premeniť na pasienky, alebo ornú pôdu. Špecifickým druhom takejto pôdy boli v minulosti oblasti s názvom odvodeným od apelatíva laz či kopanice. Dokladov o ranonovovekom lazníckom hospodárstve nachádzame hneď niekoľko v priestore chotára mesta Brezno. V metálnom spore panstiev Ľupča a Muráň s Breznom z roku 1560 sa nová hranica v jej západnom smere vymedzovala polohou s binárnym názvom „*Wrch Swchy Doliny alio nomine Wrch Hornych Lazow*“.¹³⁴ Záznam pravdepodobne svedčí o oblasti severnejšie od súčasnej polohy vrchu Horné lazy.¹³⁵ Toponymum Horné lazy jasne poukazuje na laznícky spôsob kultivácie pôdy na danom území, ktorého odlesnenie sa udialo niekedy v prvej polovici 16. storočia. Vtedy Brežňania na základe údajov z lesného poriadku vyrúbali a vypálili územia v okolí mesta, ktoré následne preměnili na poľnohospodársku pôdu.¹³⁶ Obhospodarované územie mohlo mať väčšiu rozlohu, čomu napovedá aj tvar toponyma Horné lazy, keďže pri horných môžeme uvažovať aj o Dolných lazoch, hoci sa tento tvar písomne nedochoval. Ďalšie zmienky o lazoch nájdeme v breznianskej mestskej knihe zo 16. storočia. Záznam z roku 1579 uvádza, ako sa člen mestskej rady Krištof Černák domáhal majetkov po svojom zosnulom bratovi Vavrincovi. Medzi príslušenstvom majetkov sa okrem iného spomínajú aj dva lazy „*jedon hore Hronom Rybarowsky laz, druhy za Rohoznow Ruchtikavsky laz*“.¹³⁷ Určenie polohy oboch lazov je proble-

¹³¹ „*Anno 1551 ist unter dem Bukovitzom holla in dem gennand Pod Schetsche*.“ SNA – SBA, f. BkBB, II. úradné knihy, inv. č. 17. Dokument sa zachoval iba v odpise z 18. storočia.

¹³² MAJTÁN, Milan et al.: *Historický slovník slovenského jazyka V R-Š*. Bratislava : Veda, 2000, s. 223.

¹³³ *Slovník obcí banskobystrického okresu*. zost. Š. Pisoň, Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 298.

¹³⁴ „[...] *illinc recta ad verticem montis eiusdem magni Wrch Swchy Doliny alio nomine Wrch Hornych Lazow dicti* [...]“ ŠA BB, f. AMB, I. Listiny, inv. č. 26.

¹³⁵ Ide pravdepodobne o rovnomennú oblasť lúčneho charakteru zakreslenú na 2. vojenskom mapovaní západne od lokality Diel. 2. VM, 1 : 28 800.

¹³⁶ P. Hronček konštatuje, že lesný poriadok pojednáva o lúčnej lokalite Diel na severozápad od mesta. HRONČEK, Pavel: *Enviromentálne dejiny lesnej krajiny v doline Štiavničky v Nízkyh Tatrách*. In: *Questiones rerum naturalium*. 2015, Vol. 2, č. 2, s. 101.

¹³⁷ ŠA BB, f. AMB, II. úradné knihy, Acta consularia civit. bresnobaniensis, sign. 1/1.

matické, keďže na súčasných a ani historických mapách sa analogické toponymá nenachádzajú. Presnejšie vieme určiť iba polohu Ruchtikavského laz, ktorý sa mal nachádzať niekde za potokom Rohozná. Poloha uvedeného laz zrejme zodpovedala stredovekým rúbaniskám z polovice 15. storočia. Vtedy dostal kremnický mešťan Stanislav Vilhelmovič povolenie od Ladislava V. rúbať drevo v breznianskom chotári. Podľa D. Licharda išlo o lesy na oboch stranách doliny potoka Rohozná.¹³⁸ Pomerne zaujímavo pôsobí údaj o Rybárovskom laze, pričom zo záznamu je zrejme, že laz sa mal nachádzať niekde v smere proti toku Hrona (azda smerom na Bacúch). Nie je jasné, či išlo o poľnohospodársky využívané územie v držbe istého Rybára (čomu napovedá aj genitívna forma toponyma), alebo o odlahlý úsek rieky hospodársky využívaný na lov rýb.

Najdôležitejšou zložkou poľnohospodárstva na Horehroní v stredoveku a ranom novoveku bolo pestovanie rôznych druhov plodín. Málo úrodný, zalesnený a kopcovitý terén prevažne hnedých lesných pôd však nedovoľoval výraznejšiu poľnohospodársku produkciu.¹³⁹ Preto sa okrem tradičných obilnín tešili veľkej obľube aj menej náročné archaické obilniny ako napr. tenkeľ, proso či pohánka (tatarka).¹⁴⁰ Práve posledná z nich mohla dať meno aj ďalšiemu skúmanému toponymu. V prepise Maximiliánovho lesného poriadku publikovanom Károlyom Tagányim v edícii listín týkajúcich sa lesníctva z roku 1896, sa stretávame zo zápisom spomínajúcim lokalitu „Pollunkha/Poluncam fluvium“ pri potoku Štiavnička (*pach Schembnitzkha*).¹⁴¹ Ide o chybný prepis originálneho znenia lesného poriadku, ktorý preberá aj F. A. Schmidt vo svojej edícii prameňov k uhorskému baníctvu.¹⁴² Nemecký a latinský originál namiesto uvedených chybných ekvivalentov uvádza „Pohankha“¹⁴³/„Pohncam fluvium“¹⁴⁴. Na základe latinského prekladu

¹³⁸ LICHARD, Dušan: *Vznik mesta Brezna a prvé storočie jeho trvania*. Rkp. Archív Matice slovenskej, Martin, s. 16. Dodnes sa neďaleko Bujakova zachoval chotárný názov „Stankov báň“, ktorý môže poukazovať na hospodárske pôsobenie Stanislava Vilhelmoviča v oblasti. ZTM, 1 : 10 000 (1990).

¹³⁹ LUKNIŠ, Michal et al.: *Slovenko [zv.] 2. Príroda*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 385.

¹⁴⁰ Bližšie pozri: SLAVKOVSKÝ, Peter: *Slovenský roľník (pramene k štúdiu spôsobu života)*. Bratislava : Veda, 2013, s. 31-32.

¹⁴¹ MEO, zv. I, č. 143, s. 101, 136.

¹⁴² SCHMIDT, Franz Anton, (ed.): *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Österreichischen Monarchie, Zweite Abteilung (Ungarn), Zweiter Band, Vom Jahre 1565 bis 1578*. Wien, 1834, s. 93.

¹⁴³ *Wald beschreibung vnd Ordnung der Wäld vn[d] gehültz, so zu dem Khupfferperckhwerch vnnd handl im Newen soll bißSheer gebraucht, vnd noch khünfftiglich gebraucht werden mügen: im tausent fünffhundert vnnd im Dreyvndsechtzigste[n].* [online], [cit. 17-5-2018] Dostupné na internete: <http://www.mdz-nbn-resolving.de>.

¹⁴⁴ ŠA BB, f. AMB, I. Listiny, inv. č. 23.

lesného poriadku sa dozvedáme aj o charaktere toponyma s označením *fluvium* (potok), avšak potok podobného mena sa v danej lokalite nenachádza. V tomto momente treba upozorniť na originál latinského prekladu, ktorý je uložený vo fonde archívu mesta Brezna. Tento prameň je pre nás zaujímavý tým, že sa v ňom nachádzajú viaceré korekcie, ktoré spresňujú dobové reálie z lesného poriadku. Jedna z nich sa týka aj zápisu *Pohncam fluvium*, ktorý je upravený do podoby „*Pohanskam pratum*“.¹⁴⁵ Uvedené korekcie či poznámky, vytvorené na okraji textu korigujú iba pasáže, zmieňujúce sa o území mesta Brezna z čoho je možné sa domnievať, že boli vytvorené breznianskym magistrátom pre spresnenie lesných lokalít spadajúcich pod ich správu. Brežňania nepochybne poznali dané územie lepšie ako cisárski komisári, ktorí vykonávali ohliadku lesov. Na základe vyššie spomenutých skutočností môžeme zápis *Pohanska pratum* stotožniť s lúkou Pohanská v chotári obce Mýto pod Ďumbierom.¹⁴⁶ Etymológia toponyma nám ponúka dva možné výklady jeho pôvodu. Nepozmenený zápis v tvare *Pohankha* naznačuje, že názov bol odvodený od obilniny pohánky jedlej (*Fagopyrum esculentum*). Táto obilnina prichádza do priestoru Slovenska niekedy v 15. storočí z východných stepí obývaných „pohanskými“ Tatármi z čoho vzniklo aj ľudové pomenovanie pre pohánku – „pohanská bylina“.¹⁴⁷ Druhá verzia výkladu pracuje so súčasným tvarom toponyma, ktorý mohol byť odvodený od pohanského náboženstva prítomného v oblasti aj po nástupe kristianizačného procesu. Niekedy v minulosti mohlo ísť o posvätné pohanské miesto, azda háj, ktorý bol neskôr v rámci reštrikcií proti pohanom celý vyrúbaný. Tomu nasvedčuje aj lúčny charakter Pohanskej uvedený v korekciách breznianskeho lesného poriadku. Zasadenie lokality Pohanskej pod vrchy Nízkyh Tatier môže taktiež zodpovedať teórii, že sa v minulosti mohlo jednať o miesto uctievania posvätných hôr. Ako konštatuje archeológ Michal Slivka: „*Pohanské posvätné hory* (v našom prípade Nízke Tatry, pozn. M. M.) *participovali v priestorovej symbolike nadprirodzena, t. j. ako sídla bohov zároveň vo väzobnom spojení medzi nebom a zemou*“.¹⁴⁸

Do nomenklatúry historickej toponymie sa mohlo dostať aj názvoslovie spracovávania zberanej úrody. Zrejme takto nepriamo vznikol názov doliny Drakšiar, ktorá sa nachádza v intraviláne mesta Brezna.

¹⁴⁵ ŠA BB, f. AMB, I. Listiny, inv. č. 23.

¹⁴⁶ ZTM, 1 : 10 000 (1990).

¹⁴⁷ KRÁLIK, L.: *Stručný etymologický slovník*, s. 453.

¹⁴⁸ SLIVKA, Michal: K náboženskému synkretizmu v strednej Európe. In: KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (eds.): *Pohanstvo a kresťanstvo. Zborník z konferencie usporiadanej 5 – 6. 2. 2003*. Bratislava : Chronos, 2004, s. 149.

Po prvý raz sa s uvedenou dolinou stretávame v lesnom poriadku, kde sa pri opise lesov na pravej strane Hrona spomína, že vychádzajú z Brezna smerom na Striebornú (Veľký Gápel) je dolina s názvom „*Droschar/Dreschergrund*“.¹⁴⁹ Etymológia nemeckého toponyma vychádzala z apelatíva *drescher* vo význame „ten, kto mláti obilie“.¹⁵⁰ Neskôr sa toponymum skomolilo do súčasnej podoby Drakšiar, ale nemecký variant v 16. storočí ešte pretrvával. Svedčí o tom banský údel z roku 1568, ktorý spomína viaceré banské miery za kostolom s názvom „*Drescher*“.¹⁵¹ Oblasť doliny Drakšiar, ktorej časť bola, podľa polohy za kostolom, už vtedy súčasťou mesta Brezna, môže svedčiť o prítomnosti niekdajšieho obyvateľa s prímenom *Drescher* alebo špecializácie obyvateľstva na mlátenie obilia.

Pastierstvo

Neodmysliteľnou zložkou hospodárstva Horehronia bolo pastierstvo. Prvým nepriamym dokladom o chove dobytky na území Horehronia je škultécia z roku 1358, ktorú daroval kráľ Ľudovít Veľký istému Petríkovi, richtárovi z Predajnej. Petrík v novozaloženej Dolnej Lehote mohol okrem iného prevádzkovať aj trh s mäsom (*macellum*).¹⁵² Skutočný rozmach pastierstva na Horehroní je spojený so začiatkom valašskej kolonizácie, ktorá v tomto priestore kulminuje v 16. storočí. Vysokohorský druh pastierskeho života, ktorý si na Horehronie valasi prinášajú, sa odrazil aj v historickej toponymii. Priamo na prítomnosť valachov odkazuje toponymum Valachovo, ktoré patrí jednej z hôľ Veľkého Gápl'a v chotári mesta Brezna. Súčasný slovenský tvar toponyma poznáme už z roku 1559, kedy v bockých banských údeloch vystupuje v tvare „*Wallochen*“.¹⁵³ V uvedenej lokalite sa zrejme angažoval istý valach aj so svojím stádom oviec či kôz. Bocké údely nás v roku 1564 upozorňujú, že v priestore Veľkého Gápl'a (*Striborna*) sa nachádzal doslovne „valašský salaš“ (*wallach schallas*)¹⁵⁴, ktorého poloha mohla zodpovedať práve lokalite Valachovo.

¹⁴⁹ MEO, zv. I, č. 143, s. 100, 134.

¹⁵⁰ Porovnaj: BUDAJ, M.: Názov obce a pomiestne mená, s. 33.

¹⁵¹ „*Auff der Bries hinter der kirchen hinauss am Drescher*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 2, fol. 45.

¹⁵² CDH IX/II, č. CCCXXXI, s. 671–672. Slovenský preklad listiny HRONČEK, P. – LOKŠA, M. – MALINIÁK, P. (eds.): *Predajná – krajina*, s. 70.

¹⁵³ „*Oberhalb der Sreborna beim Wallochen gennant*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 49. Porovnaj: HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: Technika dobývania a počiatky ťažby, s. 42; ŽILÁK, Ján: Výskyt a ťažba zlatých rúd na niektorých lokalitách stredného Slovenska v druhej polovici 16. storočia. In: *Mineralia Slovaca*. 1991, č. 31, s. 421. Ako hoľa sa spomína od roku 1560. „*Auff der Wallachenn hola*.“ SNA – SBA, f. BsvB, inv. č. 1, fol. 61.

¹⁵⁴ „*Auff der Striborna oberhalb der wallach sallas auff der hola*.“ SNA – SBA, BsvB, inv. č. 2, fol. 17.

Budovanie salašov zanechalo v historickej toponymii Horehronia rovnako svoju stopu. Z lesného poriadku sa dozvedáme o lese s názvom „*Schallasch wald*“ (les Salaš) na ľavom brehu Hrona oproti Polomke.¹⁵⁵ Treba podotknúť, že lesný poriadok zapísal polohu Salaša pravdepodobne chybné. Ide zrejme o súčasný vrch Salašná na opačnej strane Hrona severne od obce Polomka. Toponymum jasne upozorňuje, že bolo motivované výskytom salaša v oblasti. Tých bolo na Horehroní, špeciálne na pravej strane Hrona, hneď niekoľko. Dva salaše spomína lesný poriadok v blízkosti Veľkého Potoka (*Grossen Pach*) v chotári Závadky nad Hronom, ktoré patrili jednému Valachovi.¹⁵⁶ Ďalšie salaše na pravej strane Hrona sa v 16. storočí spomínajú na Bystrej holi, na Žiarскеj holi, v Lomnistej doline, v oblasti Vajskovského potoka, v Jasení a v Ráztoke.¹⁵⁷

Spočiatku boli valasi na panstvách feudálov vítaným elementom, ktorý im prinášal nemalé zisky. Pre feudálov predstavovali zalesnené a vysokohorské oblasti v stredoveku slovami A. Kavuljaka „*len mŕtvý kapitál bez zúročenia*“.¹⁵⁸ Špeciálne valasi, osídľujúci práve tieto oblasti, a baníctvo, ktoré spotrebovávalo miestne drevo, mohli zvýšiť ich rentabilnosť. Cenou za prítomnosť valachov bola však obrovská devastácia lesov. Stáda kôz, ktoré valasi vyhánali na okraje lesov, ohryzávali aj mladé výhony stromov čo spôsobovalo ťažkosti pri prirodzenom obnovovaní lesa. Nové pasienky valasi získavali aj hrubým vyklčovaním a vypaľovaním lesných plôch, čím vznikli vysokohorské lúky aj tam, kde predtým bol minimálne porast kosodreviny.¹⁵⁹ Kráľovská komisia, vykonávajúca obhliadku pohronských lesov v rámci lesného poriadku, konštatovala obrovské škody spôsobené valachmi na lesnej pokrývke regiónu. Postupne získali takto umelo vytvorené pastviny charakter hŕľných lúk, ktoré pre valachov predstavovali akýsi systém vysokohorských pasienkov. R. Midriak v 70. rokoch minulého storočia realizoval celoslovenský terénny výskum, v ktorom sledoval antropogénne vplyvy na vegetáciu a pôdu v pohorí Západných Karpát. Autor na základe vtedajšieho stavu historického bádania dospel k zaujímavým interdisciplinárnym konštatáciám. Podľa neho súčasná hranica horských lúk a kosodrevinového stupňa nie je takmer nikde pôvodná,

¹⁵⁵ MEO, zv. I, č. 143, s. 115, 150.

¹⁵⁶ MEO, zv. I, č. 143, s. 98, 132; MADLEN, J.: *Constitutio Maximiliana*, s. 12.

¹⁵⁷ Fólie citované podľa poradia: SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 160, 32, 36, 88, 209, inv. č. 13, fol. 240.

¹⁵⁸ KAVULJAK, Andrej: *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku*. Turčiansky sv. Martin : Lesnícka a drevárska ústredňa, 1942, s. 36.

¹⁵⁹ MIDRIAK, Rudolf: Antropogénne vplyvy na vegetáciu a pôdu vo vysokých pohoríach Západných Karpát (2. časť). In: *Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea IX*. zost. J. Urgela, 1975, s. 161.

príčom niekde môže rozdiel presahovať aj do hornej hranice lesa.¹⁶⁰ Uvedený pokles zapríčinilo najmä spomínané ničivé pôsobenie valachov a v menšej miere aj banská činnosť. Valasi na úkor kosodreviny buď rozšírili vysokohorské lúky existujúcich holí, alebo vytvorili úplne nové, ako tomu bolo napríklad v oblasti vrchov Veľkého a Malého Gápľa.¹⁶¹ Výraz hol'a, ktorý sa v oblasti Nízkych Tatier objavuje už v stredoveku¹⁶² nadobúda počas valašskej kolonizácie nové významové kontúry. Hole už neboli iba „holé“ vysokohorské oblasti bez lesnej pokrývky, ale obzvlášť pre valachov predstavovali vhodné miesta na pasenie dobytká. O tom, že hole využívali valasi na pasenie nás informuje urbár hradu Muráň z roku 1573, kde sa pri Telgárte spomínajú pasienky zvané hole (*pascua vulgo holae* – pravdepodobne oblasť dnešnej Kráľovej hole).¹⁶³ Apelatívum hol'a vyjadrujúce nezalesnenú kvalitu územia vhodnú na pasenie dobytká majú všetky názvy vrchov Nízkych Tatier v 16. storočí v nami skúmaných prameňoch. Vtedajšie súhrnné označenie nízkotatranského hrebeňa malo v listinách tvar hol'a. V zázname revízie hraníc Ľupčianskeho panstva zo 16. storočia sa spomína, že Ľupčiansky chotár prechádzal od Hiadel'skej hole (*Haidler Holj*) ďalej „*hinauf den Holen*“, čiže po holiach (rozumej hrebeňom Nízkych Tatier) až po lokalitu Tri studne (*Dreyen Prunnen*) neďaleko vrchu Kráľova hol'a.¹⁶⁴ Podobne aj v latinskom preklade lesného poriadku od neskoršieho Ľupčianskeho hradného pána Pavla Rubigala sa nízkotatranské vrchy označujú ako hole: „*radices alpium, quas Holas nominant*“.¹⁶⁵ Okrem výrazu hol'a sa v 16. storočí pre označenie vysokohorského pasienka stretávame s pomenovaním kýčera.¹⁶⁶ To sa prvýkrát v priestore Horehronia spomína v listine vypočúvania svedkov predvolaných Damiánom Dóczyom v záležitosti hraníc Ľupčianskeho panstva z roku 1517, kedy sa zo svedeckej výpovede Jána Škultéta z Dolnej Lehoty dozvedáme, že Ľupčiansky chotár prechádzal vrchom „*montem Rakitowy keer*“.¹⁶⁷ Revízia Ľupčianskeho chotára z polovice 16. storočia nás taktiež informuje o tom istom toponyme uvedenom v tvare „*perg haist*

¹⁶⁰ MIDRIAK, Rudolf: Antropogénne vplyvy na vegetáciu a pôdu vo vysokých pohoriach Západných Karpát (1. časť). In: *Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea VII.* zost. J. Urgela, 1973, s. 148.

¹⁶¹ HRONČEK, P.: Enviromentálne dejiny, s. 98.

¹⁶² V priestore Zvolenskej stolice už z roku 1340, kedy vo výsadnej listine Nemeckej (Partizánskej) Ľupče sa jej južná hranica, ktorú tvorili vrchy Nízkych Tatier, označovala ako „*Hola*“ JUCK, Lubomír (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (1238 – 1350)*. Bratislava : Veda, 1984, s. 133, č. 161.

¹⁶³ MNL OL, E 156, fasc. 24, no. 76, pag. 48.

¹⁶⁴ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho hradného panstva, s. 59.

¹⁶⁵ MEO, zv. I, č. 143, s. 98.

¹⁶⁶ MAJTÁN, M.: *Historický slovník slovenského jazyka II K-N*, s. 177.

¹⁶⁷ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede, s. 208.

Rachkitowj Khecher/Rachkitowi Keher".¹⁶⁸ Predpokladáme, že obidva záznamy referujú o toponyme Rakytový kýčer (dnes pravdepodobne vrch Tri chotáre na južnej hranici chotára obce Čierny Balog). Urbár Muránskeho panstva z roku 1573 vo svojom súpise vrchov uvádza, že valasi na miestach s označením kýčera skutočne pásli. V chotári Klenovca sa okrem iného spomínajú vrchy zvané „*de alpe Kyssera*“ (Kýčera) a „*Rokito*“ (Rakytová Kýčera?), kde pastieri vyhánali svoje stáda.¹⁶⁹

Polovníctvo

Medzi najobľúbenejšie a najrozšírenejšie druhy zábavy európskej stredovekej aristokracie (uhorskú nevynímajúc) patrila poľovačka. Lov pritom nepredstavoval iba istú formu spoločenskej prestíže, ale aj praktický výcvik jazdy na koni, streľby z luku či zaobchádzania s mečom. Hladký priebeh poľovačky si vyžadoval pomerne veľký aparát služobníctva a rozsiahle lesné územie s dostatkom zveri, o ktorú bolo potrebné sa starať.¹⁷⁰ Jedným z centier kráľovských poľovačiek bol v stredovekom Uhorsku aj Zvolenský komitát, v historiografii príznačne označovaný ako lesný komitát. Rozsiahlosť pohronských lesov a riedke osídlenie regiónu predstavovali dokonalé miesto pre udržanie vysokého počtu lovej zveri. O zver a lesný porast sa staralo špecializované obyvateľstvo, tzv. „hájníci“, ktorí v stredovekom Uhorsku predstavovali inštitút akéhosi lesného správcu. Pod patronát hájnika spadali špecifické lesné oblasti: háje, kde bol obmedzený, alebo zakázaný prístup kvôli efektívnejšej starostlivosti o les a divú zver. Lesný poriadok pri opise lesov v okolí Hronca uvádza oblasť s názvom „*Hayginggrund*“.¹⁷¹ Ide nepochybne o toponymum utvorené od apelatíva „háj“ vo význame chránený, zakázaný les,¹⁷² v slovenskej verzii majúce tvar Hájna dolina/územie. Toponymum, ktoré zrejme odkazovalo na oblasť v priestore Kamenistého potoka v chotári obce Hronec napovedá, že niekedy v minulosti mohlo ísť o územie pod správou hájnika.¹⁷³ Systém hájnych lesov (hájov) nepredstavoval jediné správne jednotky, o ktoré sa musel hájnik starať. Od 13. storočia sa vo Zvolenskom komitáte stretávame aj so špecifickým označením kráľovských poľovných revírov, tzv. „obôr“. Tie sa

¹⁶⁸ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho hradného panstva, s. 59.

¹⁶⁹ MNL OL, E 156, fasc. 24, no. 76, pag. 57-58.

¹⁷⁰ DVOŘÁKOVÁ, Daniela: Poľovačky a rybolov. In: DVOŘÁKOVÁ, Daniela a kol.: *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Bratislava : Veda, 2005, s. 390.

¹⁷¹ MEO, zv. I, č. 143, s. 116, 151.

¹⁷² KRÁLIK, L.: *Stručný etymologický slovník*, s. 189.

¹⁷³ V uvedenej oblasti sa nachádza dvojica vrchov s rovnakým názvom Hájny grúň, čiže môžeme uvažovať o gravitácii polohy Haygiggrund práve k jednému z nich. Avšak oba sa nachádzajú na opačných koncoch rovnakého horského masívu čo môže svedčiť aj o ohraničení dávnejšej územnej pôsobnosti uvedeného toponyma.

v priestore Horehronia objavujú už v roku 1288, kedy sa územie severo-východne od hradu Muráň nazýva oborou „*sylva ferrarum*“.¹⁷⁴ Pre Horehronie je však typickejšia nemecká verzia názvu obory v tvare „*Tiergarten*“ (doslovne zvernica), ktorá je podľa P. Ratkoša spojená s príchodom nemeckých lokátorov.¹⁷⁵ S uvedeným označením sa prvýkrát stretávame v roku 1424 v staršom ojkonyme obce Valaská v tvare „*Togarth*“ (1455 *Thergut* – *Thergarth*, 1490 *Thergarth* aliter *Tiergarten*), ktoré podľa O. Tomečka môže svedčiť o predošlom zamestnaní obyvateľstva pred príchodom valachov, živiacom sa ako služobníctvo kráľovských poľovačiek.¹⁷⁶ Stredoveké kráľovské háje a obory (zvernice) však už nie sú v 16. storočí na Horehroní aktuálne. Spôsobil to najmä masívny rozvoj baníctva a prírlev valachov do regiónu, ktorí osídľujú aj posledné neobývané územia na gemerskom Horehroní. Rovnako aj hrady Lupča, Víglaš či Muráň, pôvodne slúžiace ako strážne body zvolenského lesného komitátu a sídla kráľa počas poľovačiek, predstavujú na prelome 15. a 16. storočia už iba centrá hradných panstiev v súkromnej držbe. Názov *Tiergarten* sa však z povedomia nevytratil a zachoval v názve obce Telgárt.¹⁷⁷ V najstaršom mapovom zobrazení územia Uhorska z roku 1528 (*Tabula Hungariae*), známom aj ako *Lazarova mapa*, sa v priestore prameňa rieky Hron (*Gran flu.*) nachádza horská, zalesnená oblasť s názvom „*Sylua Brgart*“,¹⁷⁸ čo je skomolený tvar toponyma *Tiergart/Tiergarten*.¹⁷⁹ Duplicitne skomolenou formou toponyma *Tiergart* od názvu *Brgart (Briga sylua)* sa v mapovom zobrazení Uhorska v 16. storočí stretávame v mape z roku 1585 od Mattea Florimiho (Mercatorova mapa), ktorý preberal údaje aj chybnú orientáciu celej mapy z Lazarovej mapy.¹⁸⁰ Existencia toponyma *Tiergarten* v 16. storočí svedčí akiste o jeho živej rezonancii v miestnom obyvateľstve v 16. storočí.

Najstarší priamy doklad o horehronskom poľovníctve je výpoveď Tomáša Rusa z Dubovej, ktorý v roku 1517 vypovedal, že Brezňania plati-

¹⁷⁴ RATKOŠ, P.: Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia, s. 136.

¹⁷⁵ RATKOŠ, P.: Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia, s. 136.

¹⁷⁶ TOMEČEK, O.: Osídlenie Lupčianskeho, s. 212.

¹⁷⁷ Podľa R. Bindera bola pôvodná osada premiestnená od prameňa rieky Hnilec v 16. storočí na súčasnú polohu k prameňu rieky Hron kvôli lepšej starostlivosti o poľovnú zver. BINDER, Róbert: *Osadníci na Horehroní*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 222.

¹⁷⁸ LAZARIUS: *Tabula Hungarie etc.* 1528, [online], [cit. 2-2-2019]. Dostupné na internete: <https://maps.hungaricana.hu>.

¹⁷⁹ HRONČEK, Pavel: Historická krajina Horehronia na mapách vydaných do polovice 19. storočia. In: *Geografická revue: geografické a geologické štúdie*. Suplement: krajina, 2013, roč. 9, s. 21.

¹⁸⁰ FLORIMI, Matteo: *Hungaria*. Siena, 1585, [online], [cit.2-2-2019]. Dostupné na internete: <https://maps.hungaricana.hu>.

li hradu Ľupča naturálny poplatok v podobe 12 kuních kožušín.¹⁸¹ Pozoruhodne znie aj údajná výpoveď Matúša Machna z Hýb, ktorý v roku 1567 uviedol, ako pri západnej hranici breznianskeho chotára lovil dlhé roky vtáky a divú zver.¹⁸² Z pohľadu odchytu divého vtáctva je zaujímavý toponymický údaj z banského údelu Stanislava Wasserbroda. Ten v roku 1559 začal kutať na výkope s názvom Vtáčí spev (*Foglsang*) na hore Tohajec (*gepurg Tholheitsching*) neďaleko vrchu s nemeckým menom „Woghlhibl“ (*Vogelhübel* – v preklade Vtáčí vrch – Vtáčnik).¹⁸³ Dnešná oblasť hory Tohajec, zodpovedajúca polohe sútoku potokov Mlynná a Uhliar v chotári Mýta pod Ďumbierom, bola pravdepodobne v minulosti miestom poľovania na vtáky.¹⁸⁴ Historické doklady o odchYTE vtáctva v ranom novoveku v priestore stredného Pohronia máme doložené v chotároch Slovenskej Ľupče, Ľubietovej či Seliec.¹⁸⁵ Údaje o druhovom zložení lovených vtákov sú však skromnejšie. Lepšiu predstavu nám ponúkajú iba správy o platbách za divé kohúty (*gallo silvestri* – azda hlucháň) a jarabice (*pro perdicibus*) zachované v zvolenských účtovných knihách zo 16. storočia.¹⁸⁶ Zriedkavejšie sú aj stredoveké a ranonovoveké údaje o lovení vysokej zveri na horehronskom území. Archeozoologické doklady z nálezísk včasnostredovekej slovanskej osady v polohe Horné zeme (Sliač) a polykultúrneho hradiska Kalamárka (Detva) svedčia o druhovej pestrosti divožijúcich zvierat Zvolenskej kotliny a priľahlého okolia. Najzastúpenejšie zvieratá boli jeleň (*Cervus elaphus*), srnec (*Capreolus capreolus*), diviak (*Sus scrofa ferrus*), medveď (*Ursus arctos*), zajac (*Lepus europeus*) či vyhynutý pratur (*Bos primigenius*).¹⁸⁷ Horehronská ranonovoveká historická toponymia nás informuje aj o ďalšom lovenom živočíchovi, ktorý takmer vymizol z našich lesov. Zubor lesný (*Bison bonasus*) vystupuje ako motívant názvu Zubrej doliny v chotári mesta Brezna, známej z lesného poriadku v tvare „grund Luberi“.¹⁸⁸ Toponymum expli-

¹⁸¹ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede, s. 208.

¹⁸² LICHARD, D.: Vznik mesta Brezna, s. 5.

¹⁸³ „Stenzl Waserproth mucht und begent ain fundt grueben mit aller Ierer gerechtigckhait auf dem gepurg Tholheitsching nicht weit wom Woghlhibl inn Priser hatert und nenth die grueben beim Foglsang [...]“ SNA – SBA, f. BsBB, I. úradné knihy, inv. č. 1, fol. 26. Etymológia názvu hory Tohajec môže tiež svedčiť o niekdajšom poľovníckom charaktere oblasti. Podľa M. Budaja bol názov odvodený od staršieho nemeckého názvu *Talhein* v zmysle „Údolný háj“ čo môže naznačovať, že aj táto oblasť patrila do systému hájnych lesov. BUDAJ, M.: Názov obce a pomiestne mená, s. 32.

¹⁸⁴ K lokalizácii polohy Tohajca bližšie pozri: HRONČEK, P. – BUDAJ, M.: Technika dobývania a počiatky ťažby, s. 29.

¹⁸⁵ MALINIÁK, P.: Človek a krajina, s. 186–187.

¹⁸⁶ MALINIÁK, P.: Človek a krajina, s. 187.

¹⁸⁷ MALINIÁK, P.: Človek a krajina, s. 177.

¹⁸⁸ Vychádzame z názoru J. Madlena, ktorý považuje uvedené toponymum za skomolený ekvivalent Zubrej doliny. MADLEN, J.: Constitutio Maximiliana, s. 13. Skomolenie názvu sa

citne nemuselo upozorňovať na prítomnosť zubra v predmetnej doline, keďže mohlo byť odvodené majetkovým príznakom od prímena Zubor.¹⁸⁹ Úvahy o existencii zubrov na Horehroní podporuje aj súpis príslušenstva Ľupčianskeho panstva z roku 1470, kde sa neďaleko Hronca spomína sídlo *predium Zwbor*.¹⁹⁰

Záver

Spolu sme analyzovali 41 historických toponým odkazujúcich na rôzne formy hospodárskej činnosti človeka v teréne. Najdominantnejšou zložkou hospodárstva, ktoré sa odzrkadlilo pri tvorení terénnych názvov do konca 16. storočia v regióne Horehronia bolo baníctvo spoločne s nadväzujúcimi technickými zariadeniami (celkovo 17 toponým). Ich lokalizácia bola exponovaná predovšetkým v dvoch starých, stredovekých ťažobných revíroch na Jasení a v okolí Mýta pod Ďumbierom a Jarabej (Strieborná). Popri nemeckých toponymách, z ktorých mnohé či už v skomolenej, alebo poslovenčenej podobe pretrvali dodnes, sa medzi skúmanými banskými názvami nachádzajú aj už zaniknuté toponymá slovenského, resp. slovanského pôvodu (Rudná, Strieborná, Banské), ktoré môžu svedčiť o staršej banskej ťažbe v rézii miestneho slovenského obyvateľstva. Nemecké názvy vznikli najskôr niekedy v 14. storočí po príchode nemeckých hostí kolonizujúcich horehronské územie s cieľom dolovať drahé kovy.

Druhou zložkou hospodárstva, ktorá sa výrazne podpísala pod tvorbu horehronských historických toponým bolo poľnohospodárstvo a kultivácia územia (11 toponým). Skúmané toponymá odzrkadľujú predovšetkým kultivačný proces obhospodarovania jednotlivých chotárnych území, ktoré vznikli vyklčovaním (Seče) a vypaľovaním (Pálenica) lesných komplexov a následným využívaním takto získanej pôdy na poľnohospodárske účely (Horné lazy). Išlo predovšetkým o slovenské názvy, z ktorých väčšina sa dochovala dodnes.

V nadväznosti na poľnohospodárstvo sa pri proprializácii historických toponým uplatnilo aj pastierstvo, ktorým sa živilo najmä valašské obyvateľstvo. Valasi využívali predovšetkým systém pasienkov, ktoré predstavovali buď prirodzené oblasti horských lúk, alebo umelo vytvorené pastviny vzniknuté vyklčovaním a vypaľovaním vyšších úrovní lesnej vegetácie.

podľa nášho názoru uskutočnilo pri prepise toponyma z poznámkového aparátu realizátorov obhliadky komorských lesov do finálnej knižnej podoby. Písmeno „Z“ bola zrejme zamenené za graficky podobné „L“ z čoho vznikol skomolený tvar toponyma *Luberi* (správne *Zuberi*) čo následne preberá aj Pavol Rubigal do latinského prekladu lesného poriadku.

¹⁸⁹ Dokument z roku 1504 uvádza na Jasení poddaných s prímenami zvierat medveďa (*Medwed*) a zubra (*Zwbor*). MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede, s. 200.

¹⁹⁰ TOMEČEK, O.: Osídlenie Ľupčianskeho panstva, s. 210.

Toponymá poľovníckej proveniencie tvoria menšiu časť nami skúmaných historických názvov. V prípade nemeckého toponyma Tiergarten ide o rezíduum po niekdajšom využívaní územia Horehronia na kráľovské poľovačky. Pri poľovníckych toponymách pomenúvajúcich menšie celky územia však nie je istá ich prepojenosť na starší systém kráľovskej obory. Tie môžu mať aj mladší pôvod, vychádzajúci z poľovania miestneho obyvateľstva v chotároch novozaložených sídel.

Poslednou zložkou hospodárstva, ktorá sa odrazila na horehronskej historickej toponymii bola cestná sieť. Ide o najmenšiu skupinu skúmaných toponým, z ktorých iba jedno priamo poukazuje na existenciu cesty (Vagnár). Ostatné názvy iba nepriamo poukazujú na cestnú sieť (Suchá) alebo na hypotetickú blízkosť cesty (Belohrad). Ciest na Horehroní pravdepodobne v 16. storočí veľa nebolo. Hoci existencia rozvinutého baníctva si určite vyžadovala dostatočné komunikačné pokrytie, členitý a skalnatý reliéf horehronskej krajiny príliš nedovoľoval hustejšiu cestnú sieť. Hlavnou dopravnou tepnou celého regiónu bola cesta vedúca údolím Hrona, ktorá mala viacero odbočiek (Jasenie, Čertovica, Muráň, Biele Handle), na ktoré sa pravdepodobne napájal systém menších úvozov a somárskych ciest v zázemí jednotlivých chotárov.

Slovenská politika v kontexte revolučných rokov 1848/49 a názory K. Marxa a F. Engelsa

ADAM ŠUMICHRASŤ

*Historický ústav, Filozofická fakulta,
Masarykova univerzita v Brne*

Slovak politics in the context of revolutionary years 1848/49 and opinions of K. Marx and F. Engels

Abstract: The study deals with the criticism of the policy of the Ľudovít Štúr and his generation during the years 1848/49 by Karl Marx and Frederick Engels in the context of their broader analysis of the situation in the Habsburg monarchy. The paper also presents the basic characteristics of the ideas that Marx and Engels presented, as well as sketch of their attitude towards nationalism and nation. At the end, the study offers a brief overview of Štúr's reception of Marxism.

Keywords: communism, revolution 1848/49, Slovak policy, historical materialism, nationalism.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.125-139>

Historický a ideový kontext

Karl Marx a (najmä) Friedrich Engels priniesli v rámci svojej publikačnej činnosti zásadnú kritiku politiky rakúskych Slovanov (vrátane Slovákov) počas revolučných rokov 1848/49. Učinili tak v kontexte širšej analýzy situácie v habsburskej monarchii v revolučnom období. Cieľom textu je opísať hodnotenie slovenskej politiky Marxom a Engelsom, pričom vychádzam z tematicky relevantných článkov v *Neue Rheinische Zeitung*.¹

Tému nemožno poňať bez základnej a stručnej charakteristiky myšlienok, ktoré boli vlastné Marxovi a Engelsovi a dnes ich označujeme ako socialistické, komunistické či marxistické. Bez zohľadnenia tej časti z nich, ktoré sa viažu k téme príspevku by sa nedal pochopiť ich postoj k vývoju v habsburskej monarchii v rokoch 1848/49 a k revolúcii vôbec. V štúdiu načrtávam postoj tejto dvojice k fenoménu nacionalizmu.

Klasický, resp. ortodoxný výklad hovorí, že základným aspektom marxizmu je historický materializmus a z neho vyplývajúci vývoj spoločensko-ekonomických formácií. Ekonomika a výrobné vzťahy (základňa) determinujú ostatné spoločenské vzťahy (nadstavba). Marx v diele *Nemecká*

¹ Príspevok bol predstavený na odbornom seminári „SNR, slovenská politika v rokoch 1848/49 a ich obraz v maďarskej a nemeckej tlači“, ktorý sa uskutočnil 21. marca 2019 v SNM-Múzeum slovenských rád na Myjave.

ideológia rozoznáva štyri spoločensko-ekonomické formácie: 1 – primitívny komunizmus; 2 – otrokárstvo; 3 – feudalizmus; 4 – kapitalizmus.² Inšpirovaný Hegelovou dialektikou a dodaním princípu triedneho boja tak dochádza k formulácii zákonitosti dejinného vývoja a podáva jeho teleologický výklad. Výrobné vzťahy (spoločenské vzťahy vo výrobe) zodpovedajú úrovni rozvoja výrobných síl, ktoré majú tendenciu neustále sa vyvíjať a meniť. V istom momente začnú podľa Marxa výrobné vzťahy zaostávať za výrobnými silami a stanú sa prekážkou rastu spoločenskej produktivity. Aby sa mohli výrobné sily naďalej rozvíjať, musia byť zastarané výrobné vzťahy (v našom prípade feudálne) nahradené novými (kapitalistickými).³ Marx a Engels teda zastávali názor, že výrobné sily sú determinujúce. V takomto zmysle chápali aj revolučné dianie v rokoch 1848/49: „Videli sme teda: výrobné a výmenné prostriedky, na základe ktorých sa vyvinula buržoázia, utvorili sa vo feudálnej spoločnosti. Na určitom stupni rozvoja týchto výrobných a výmenných prostriedkov nezodpovedali už vzťahy, v ktorých feudálna spoločnosť vyrábala a vymieňala – feudálna organizácia poľnohospodárstva a manufaktúry, slovom, feudálne vlastníctve vzťahy – už vyvinutým produktívnym silám. Brzdili výrobu, namiesto toho, aby ju podporovali. Zmenili sa na jej putá. Bolo ich treba rozbiť, a boli rozbité.“⁴

Hoci dielo Marxa a Engelsa predstavovalo dobovo jedinečný ideový prínos, autori sa niesli na širšej vlne politickej ideí, ktorej korene siahali už do francúzskej revolúcie.⁵ Išlo o myslenie smerujúce k zjednoteniu Európy na báze jej nového harmonického fungovania. Marx s Engelsom v tomto ideovom diapazóne predstavovali samostatnú skupinu.⁶ Presadzovali rozvoj a zjednotenie Európy skrz emancipáciu revolučných, „progresívnych“ národov (a tried), a naopak, asimiláciu či zánik malých, „kontrarevolučných“ a „nehistorických“ národov (geschichtslosen Völker), ku ktorým podľa nich prináležala väčšina slovanských národov.⁷

² Udáva sa aj stupeň orientálnej despotie. Bližšie pozri RIGBY, Henry Stephen: *Marxism and history. A critical introduction*. Manchester : Manchester University Press, 1998, s. 36-41. Rigby v diele problematizuje ortodoxný výklad. Tvrdí, že v Marxovom (a Engelsovom) diele možno nájsť viaceré protichodné tézy a že zmyslom nie je odhaliť „pravého Marxa“, ale „čo najviac užitočného Marxa.“ Tamže, s. 7-9, 82-83, 299-301. Pre potreby tejto štúdie sa budem držať klasického výkladu.

³ Tamže, s. 43.

⁴ MARX, Karol – ENGELS, Fridrich: *Manifest komunistickej strany*. Bratislava : Pravda, 1982, s. 41. ⁵ Samozrejme, aj v rámci komunistickej, resp. socialistickej teórie, neboli Marx s Engelsom zdaleka novátormi. K téme napr. HOBBSAWM, Eric: *How to change the world. Tales of Marx and marxism*. London : Little, Brown, 2011, s. 16-47 (kapitola *Marx, Engels and pre-Marxism Socialism*).

⁶ ŠKVARNA, Dušan: Vízia a koncepty zjednotenej Európy v romantickej prvej polovici 19. storočia. In: *Moderní Evropan první poloviny 19. století*. Ed. M. Hochel. Opava – Praha : Slezská univerzita v Opavě, 2019, s. 109-129.

⁷ Tzv. životaschopné národy boli schopné tvoriť hodnoty v súlade s civilizáciou a obohacovať ju. Medzi podmienky životaschopnosti patrili faktory ako vlastný historický štát,

V ich ponímaní museli prebehnúť buržoázne revolúcie – až tie mohli vytvoriť podmienky pre budúce revolúcie proletárske.⁸ Takýto vývoj mal dospieť k ďalšiemu nevyhnutnému kroku: nástupu socializmu. V tomto zmysle preto neprekvapuje, keď pôsobenie buržoázie Marx s Engelsom označujú (samozrejme, len do istého momentu) za revolučné.⁹

Revolučné roky 1848/49 a marxistické ponímanie národa

Na júnovom zjazde Zväzu komunistov (1847), v ktorom Marx s Engelsom pôsobili, bolo prijaté uznesenie, že dvojica sformuluje základné princípy tejto medzinárodnej strany. Marx napísal ich prvú verziu o vyše pol roka neskôr. Hoci sa na Manifeste komunistickej strany vždy uvádza ako autor aj Engels, úplne prvú verziu napísal Marx sám (Engelsov vplyv však bol značný).¹⁰

Manifest uzrel svetlo sveta v čase, keď v Európe začali vypukáť buržoázne revolúcie. K nepokojom sa pridávali aj proletárske vrstvy.¹¹ Požadovali sociálne a ekonomické zmeny, ktoré by zlepšili situáciu v jednotlivých krajinách. Monarchistické režimy spôsobili agrárnu krízu a celkovo sa dostávali do sporu s kapitalistickým spôsobom výroby. Ich situácii neprospeľa ani neúroda, priemyselná kríza, rast cien a hladomory v rokoch 1846 až 1847. Vedomie o blížiacej sa (sociálnej) revolúcii kontinuálne narastalo.¹² O to viac, že už od 20. rokov sa odohrávali v Európe rôzne revolty a sväto-aliančný režim v nej s ťažkosťami udržiaval status quo.

Pokiaľ ide o národnú otázku, v Manifeste sa nachádza známa veta, že robotníci nemajú vlasť. Ešte predtým sa však v úvode jeho druhej kapitoly „Proletári a komunisti“ nachádza dôležité konštatovanie, že „komunisti sa

vlastná politika, vzdelané elity, rozvinutý mestský život spolu s kultúrou a takisto vyspelé hospodárstvo. Iba splnenie týchto podmienok mohlo viesť k rozvoju emancipácii buržoázie. Pozri ŠKVARNA, Dušan: *Obraz Ruska u neslovanských a slovanských národov habsburskej monarchie*. In: *Východná dilema strednej Európy*. Zost. T. Ivantyšinová – D. Kodajová, Bratislava : Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej a východnej Európy, 2010, s. 27.

⁸ PRIESTLAND, David: *The Red Flag. Communism and the Making of the Modern World*. London : Penguin Books, 2009, s. 29; *Mezinárodní komunistické dělnické a národní osvobozené hnutí*. Praha : Svoboda, 1982, s. 22.

⁹ MARX, K. – ENGELS, F.: *Manifest komunistickej strany*, s. 37.

¹⁰ WHEEN, Francis: *Karl Marx. Životopis*. Bratislava : Slovart, 2001, s. 101-102. Engels už na prelome októbra a novembra 1847 napísal „Zásady komunizmu“, ktoré nesú podobu akéhosi komunistického katechizmu. Z obsahového hľadiska a štruktúry textu sa dá identifikovať podobnosť s manifestom. Dostupné online:

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/11/prin-com.htm>

¹¹ Robotnícka trieda v 40. rokoch 19. st. rástla rýchlejším tempom ako akákoľvek iná sociálna skupina. Hoci do veľkej miery neorganizovaná a k pomere k ostatným početne nízka, postupne naberala značný politický význam. Pozri HOBBSAWM, Eric: *The Age of Revolution*. New York : Vintage Books, 1996, s. 301.

¹² HROCH, Miroslav: *Buržoázni revoluce v Evropě*. Praha : Svoboda, 1981, s. 307-308; HOBBSAWM, E.: *The Age of Revolution*, s. 304-308.

odlišujú od ostatných proletárskych strán jedine tým, že jednak v rôznych národných bojoch proletárov zdôrazňujú a uplatňujú spoločné, od národnosti nezávislé záujmy celého proletariátu, jednak tým, že na rôznych stupňoch vývinu, ktorými prebieha boj medzi proletariátom a buržoáziou, zastupujú vždy záujmy celého hnutia“.¹³ Ak budem pokračovať vo vyššie načrtnutej časti, ďalej v Manifeste nájdeme: „Kedže proletariát musí najprv dobyť politické panstvo, pozdvihnúť sa na národnú triedu,¹⁴ konštituovať sa ako národ, je sám ešte národný, čo aj naskrze nie v zmysle buržoáznom.“¹⁵ Neskôr Marx s Engelsom tvrdili, že protiklady medzi národmi sa budú rozptyľovať samotným rozvojom kapitalizmu (slobodný obchod, existencia svetového trhu, rovnorodosť priemyselnej výroby a životných podmienok). Univerzalistická sila kapitalistického trhu zmyje všetko, čo je partikulárne, regionálne alebo národné. Jednotlivé národné rozličnosti Marx s Engelsom pripodobňovali lokálnym zvykom či odlišným štýlom obliekania. Postupujúci univerzalizmus, ktorý sprevádzal nástup buržoázie, oslaboval národné väzby. Potom mala prebehnúť ešte silnejšie integrácia, a to v rámci kultúry, ktorú prinesie svetová proletárska revolúcia.¹⁶ Marx s Engelsom vnímali proces decentralizácie (v zmysle pôsobenia menších národných hnutí a ich požiadaviek) tak, že spomaloval postup k predpokladanému a vytúženému vývoju.¹⁷ Otázka interpretácie postoja Marxa a Engelsa k nacionalizmu sa po ich smrti stala sporom ďalších generácií marxistov. Zjednodušene, časť z nich tvrdila, že podporovali, resp. tolerovali nacionalistické idey, iní, že ich odmietali.¹⁸

¹³ MARX, K. – ENGELS, F.: *Manifest komunistickej strany*, s. 51.

¹⁴ V anglickom vydaní z roku 1888, v preklade Samuela Moorea, sa výstižnejšie uvádza: „pozdvihnúť sa na vedúcu triedu národa“ Dostupné na internete: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/ch02.htm>

¹⁵ MARX, K. – ENGELS, F.: *Manifest komunistickej strany*, s. 58.

¹⁶ AVINERI, Shlomo: Marxism and nationalism. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 26, č. 3/4, 1991, s. 639. Vo všeobecnosti nepanuje zhoda v hodnotení vnímania problematiky nacionalizmu u Marxa a Engelsa. Sú akademici, ktorí tvrdia, že nemáme zo strany týchto mysliteľov koherentnú analýzu problematiky nacionalizmu a ich príspevky k téme boli ad hoc, reagujúce na momentálne politické impulzy a často vzájomne kontradiktórne. Iní nesúhlasia: tvrdia, že Marx s Engelsom predstavili koherentné vnímanie otázky nacionalizmu, hoci ho nesformulovali v samostatnom diele. Malo spočívať v ekonomickom redukcionizme prepojenom so sociálno-evolučnou paradigmou (historický materializmus). Objavujúce sa rozpory vyplývali z hodnotenia rozličných dobových hnutí. Porovnaj AVINERI, S.: Marxism and nationalism, s. 638-639, 646; NIMNI, Ephraim: Marxism and Nationalism. In: SHAW, Martin (ed.): *Marxist Sociology Revisited. Critical Assessments*. London : Macmillan Press Ltd, 1985, s. 102.

¹⁷ *Marx & Engels Collected Works. Volume 8. Marx and Engels 1848-9*. London : Lawrence & Wishart, 2010, s. XXV-XXVI.

¹⁸ Bližšie pozri KVĚTINA, Jan: Modern nationalism. Surprising Component of Marxist Doctrine. In: JANICKI, Łukasz – WACH, Jarosław (eds.): *Opor – Protest – Wykroczenie*. Lublin : UMCS, 2015, s. 61-69.

V revolučných rokoch 1848/49 sa Európa mala integrovať: „... ideálom Engelsa bolo zrušiť vtedajší partikularizmus, spojiť európske ľudstvo do stále väčšej politickej a ekonomickej jednoty. Všetko, čo dejiny už vykonali k naplneniu tohto cieľa, treba pochváliť, všetko, čo už existujúcu 'centralizáciu' ohrozuje v prospech nového partikularizmu, muselo sa z jeho hľadiska odmietnuť ako reakčné a nehistorické“.¹⁹ Tento unifikačný proces úzko súvisel s rozvojom kapitalizmu. Buržoázia potrebovala nacionalizmus (ktorý vytváral štáty ako Nemecko či Taliansko – ako veľké monolitické ekonomické entity) kvôli väčším trhom a teritoriálnej konsolidácii, čím sa mohla ďalej rozvíjať. A takisto boli tieto podmienky vhodné pre rozvoj triedneho vedomia proletariátu.²⁰

Marx s Engelsom preto očakávali, že revolučný ošial sa rozšíri do väčšiny európskych štátov a feudálne dynastie budú jedna za druhou znikať. Začiatkom roka 1848 boli Marx s rodinou vyhostení z Belgicka a útočisko našli vo Francúzsku, kde sa revolúcia rozhorela najviac. V tejto krajine Marx predpokladal revolučný scenár podobný tomu z Veľkej francúzskej revolúcie (zradikalizovaná buržoázna revolúcia prerastie do boja medzi pracujúcimi a buržoáziou). Vo Francúzsku sa ale nezdržal dlho. So svojou rodinou, Engelsom a ďalšími spolupracovníkmi sa presunul začiatkom apríla do Nemecka. Tamojšiu buržoáziu považovali za zastalejšiu oproti francúzskej. Preto mala získať podporu proletariátu, a to vo forme podpory rôznych liberálnych reforiem. Marx dokonca písal o „jednotnom fronte“ a opakovane vyzýval k tomu, aby sa robotníci nenechali vyprovokovať a zdržali sa radikálnejších akcií. Tvrdil, že Nemecko by malo mať radšej demokratickú vládu zloženú z rôznych politických elementov ako „diktatúru skvelých komunistov ako on“. Na konci septembra 1848, keď sa ukázalo, že situácia sa nevyvíja podľa predpovedí Marxa a Engelsa, začali presadzovať radikálnejší postup. Engels sa dokonca v máji 1849 osobne zúčastnil v povstaleckých ozbrojených bojoch.²¹ Marx neskôr na stránkach *Neue Rheinische Zeitung* pripustil, že jeho predpoklad o politickom spojení robotníkov a strednej vrstvy sa ukázal ako mylný.²²

Články v *Neue Rheinische Zeitung*

Denník *Neue Rheinische Zeitung* začal vychádzať 1. júna 1848. Keďže sa vyskytli problémy s jeho financovaním, Marx musel na štart novín

¹⁹ ROSDOLSKY, Roman: Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen Völker“. In: *Archiv für Sozialgeschichte*, 1964, s. 191. Citované podľa ŠKVARNÁ, D.: *Obraz Ruska u neslovanských*, s. 28.

²⁰ AVINERI, S.: *Marxism and nationalism*, s. 640-641.

²¹ WHEEN, F.: Karl Marx, s. 114-115; PRIESTLAND, D.: *The Red Flag*, s. 34, 36.

²² Tamže, s. 119.

minúť zvyšky svojho dedičstva.²³ Pred samotným opisom tematických článkov sa žiada podotknúť, že ešte krátko pred vypuknutím revolúcie v roku 1848 Engels vyjadril podporu Slovanom v ich zápase proti Habsburgovcom. Dokonca veril, že práve Nemecko zabezpečí ich slobodu.²⁴ Engels vyjadril solidaritu aj účastníkom Slovanského zjazdu v Prahe, konanom v dňoch 2. – 12. júna 1848 v Prahe a následnému povstaniu, ktoré bolo potlačené vojenskou silou.²⁵ Charakter pražského povstania označil ako demokratický.²⁶ Následne sa pozícia slovanských hnutí zmenila a Marx s Engelsom ich začali odsudzovať ako kontrarevolučné a považovať za nepriateľské voči robotníckej triede a pokroku.²⁷

Po prvýkrát Marx poukázal na kontrarevolučné pôsobenie austro-slovanov v kontexte revolučnej situácie v Taliansku na konci novembra 1848.²⁸ Takisto v novembri požiadal Marx Engelsa, aby sa začal viac venovať tematike revolúcie v Rakúskom cisárstve, resp. v Uhorsku. Z osobných dôvodov sa Engels chopil problematiky uhorskej revolúcie a s ňou súvisiacich národnostných rozporov (a vôbec národnej otázky ako takej) až v polovici januára 1849, keď sa vrátil zo Švajčiarska do Nemecka. Slovenský prípad v revolúcii nepredstavoval nič iné, ako reakciu na maďarskú politiku, ktorá ignorovala problematiku nemaďarských národných hnutí. Namiesto riešenia ich problémov sa s nimi dostávala do otvoreného konfliktu (spomenúť možno najmä Srbov), pričom neváhala aj s vojenským potlačením hnutí nemaďarských národov.²⁹ Reakcia slovenského národného hnutia na situáciu vyústila do slovenského dobrovoľníckeho povstania v septembri 1848.³⁰ Treba dodať, že v tom čase nemožno hovoriť o žiadnej koordinácii postupu s Viedňou, pretože Habsburgovci ešte nemali vyjasnené, či majú podporovať slovanské národné hnutia proti Maďarom. Až po porážke slovenského povstania a viedenskej októbrovej revolúcie, po ktorej posilnili konzervatívne a reakčné kruhy, začali Slováci spolupracovať s cisárskou Viedňou.

V konečnom dôsledku na tom mali výraznú zásluhu maďarské mocenské elity, ktoré zotrvávali na odmietavej pozícii, pokiaľ išlo o akékoľvek

²³ MCLELAN, David: *Karl Marx. Leben und Werk*. München : Praeger, 1974, s. 208.

²⁴ *Marx & Engels Collected Works. Volume 6 : Marx and Engels 1845-48*. London : Lawrences & Wishart, 2010, s. 530-536.

²⁵ *Neue Rheinische Zeitung*, 18. júna 1848, č. 18, s. 1.

²⁶ *Neue Rheinische Zeitung*, 25. júna 1848, č. 25, s. 2-3.

²⁷ *Marx & Engels Collected Works. Volume 8*, s. XXIV.

²⁸ *Neue Rheinische Zeitung*, 30. novembra 1848, č. 156, s. 1.

²⁹ PODOLAN, Peter – VIRŠINSKÁ, Miriam: *Slovenské dejiny III. 1780-1914*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2014, s. 173-175.

³⁰ Paradoxom je, že uhorská vláda o. i. reagovala na povstanie demagógiou, ktorá ho vykreslovala ako buričskú akciu, čo ničí a odoberá majetky a rozdeľuje ich podľa zásad komunizmu. Tamže, s. 182.

ústupky smerom k nemad'arským národným hnutiam. Takto vohnali slovenské hnutia do spojenectva s Habsburgovcami a mad'arská revolúcia zostala osamotená.³¹

Zápasy niektorých utláčaných národov za slobodu a nezávislosť Marx s Engelsom podporovali. Veľa priestoru venovali Poliakom či Talianom. V tomto zmysle podporovali aj uhorskú revolúciu vedenú Košutom proti Viedni. Prvý zásadný článok k téme Engelsovi vyšiel v januári 1849 pod názvom Mad'arský boj. Po ňom nasledoval celý rad článkov, v ktorých Engels analyzoval najmä vojenské operácie a spochybňoval úspechy rakúskej armády.³² Mad'arov považoval za predstaviteľov skutočne revolučnej a ľudovej vojny, pričom argumentoval, že v tomto zmysle využívali aj bojové metódy (mobilizovali všetky vrstvy ľudu na to, aby odvrátili inváziu nepriateľov, praktizovali guerillový štýl vojny a pod.) a dokázali sa brániť presile. Vyzdvihol aj podporu Poliakov ich zápasu.³³ Z vojenského hľadiska Engels venuje Slovákom jednu zmienku v pasáži, kde vykresľuje situáciu Mad'arov ako „obklúčených prirodzenými nepriateľmi“. Uvádza, že keby neboli Slováci žijúci v hornatých severných oblastiach takí ľahostajní, mohli by byť pre Mad'arov oveľa nebezpečnejšími protivníkmi. Charakter regiónu totiž umožňoval vynikajúce podmienky na partizánsku vojnu.³⁴

Za rakúske, teda v ponímaní Marxa a Engelsa kontrarevolučné sily, bojovali aj Slovania (v slovenskom prípade išlo o zimnú a letnú výpravu v rokoch 1848/1849). Túto skutočnosť hodnotili veľmi negatívne. Z ideového hľadiska koncepciu austroslavizmu spolu s panslavizmom vnímali ako súčasť zápasu proti buržoázno-nacionálnej ideológii (treba však dodať, že rovnako sa stavali aj proti ďalším „pan“ tendenciám – pangermanizmu, panškandinávizmu a pod.). Ako som uviedol vyššie, Marx s Engelsom podporovali buržoázne revolúcie v revolučných rokoch 1848/49. V rámci jednotlivých štátov vždy analyzovali, ktoré triedne sily majú vedúcu rolu v národných hnutiach a či pomáhajú oslabiť reakcionárske štáty. Každé národné hnutie hodnotili – pre nich z kľúčového – triedneho hľadiska. Vnímali aj to, že absolutistické a feudálne sily využívali národnostné rozpory na to, aby oslabili vtedy progresívne, buržoázne revolučné hnutia.³⁵ Inak ich konkrétne motivácie národných hnutí nezaujímali, pretože mali jednoznačne ustúpiť „vyššiemu záujmu“.

³¹ Tamže, s. 178-179, 185-190.

³² Engels odslúžil vojenskú službu v pruskej armáde ako člen delostreleckých jednotiek v roku 1841 a celý život sa zaujímal o vojenskú stratégiu. Neskôr dokonca za Marxa písal heslá o generáloch a dejinách vojenstva do Nového amerického náučného slovníka. Pozri WHEEN, F.: Karl Marx, s. 123-124, 186.

³³ ELSNER, Helmut (ed.): *Fragmente zu internationalen demokratischen Aktivitäten um 1848*. Trier : Karl-Marx Haus, 2000, s. 180; Marx & Engels Collected Works. Volume, s. XXI-XXIII.

³⁴ *Neue Rheinische Zeitung*, 13. januára 1849, č. 194, s. 2.

³⁵ Marx & Engels Collected Works. Volume 8, s. XXIII-XXIV; MCLELAN, D.: Karl Marx, s. 225.

Engels začal svoju sériu článkov už spomenutým článkom „Der magyarische Kampf“. Hneď v jeho úvode poukázal na nerovnosť síl. Proti štyrom miliónom Maďarom malo stáť „celé Rakúsko, 16 miliónov sfanatizovaných Slovanov“. Engels takisto v stručnosti opisuje situáciu v Rakúskom cisárstve pred revolúciou 1848/49, pričom konštatuje: „Rok 1848 priniesol Rakúsku najväčší chaos tým, že sa oslobodili všetky rôznorodé národnosti, ktoré boli dovtedy, vďaka Metternichovi, zotročené jedna druhou. Nemci, Maďari, Česi, Poliaci, Moravia, Slováci, Chorváti, Rusíni, Rumuni, Ilýrčania a Srbi sa dostali do konfliktu medzi sebou, zatiaľ čo v každej tejto národnosti sa zároveň zvädzal aj boji medzi triedami. Bojové strany sa rozdelili na dva tábory: Nemcov, Poliakov a Maďarov, ktorí boli na strane revolúcie; a zostatok, Slovania, s výnimkou Poliakov, Rumunov a transylvánskych Sasov, sa pridali ku kontrarevolúcii.“³⁶ Ďalej napísal, že spomenuté tri revolučné národy zohrávali progresívnu rolu už dlhšie, zatiaľ čo ostatné malé národnosti sú „odsúdené na zánik v prebiehajúcej revolučnej búrke“, a preto sú kontrarevolučné.³⁷

Každopádne, ako som už naznačil, Marx s Engelsom vychádzali z hodnotenia pôsobenia jednotlivých národných hnutí z triedneho hľadiska – z triednej štruktúry toho ktorého národa. Engels konštatoval, že buržoáziu v habsburskej monarchii tvoril nemecký alebo maďarský element. Medzi Slovanmi buržoázia nebola, výnimku tvorili v jednotlivých prípadoch len južní Slovania. Situáciu na slovenskom území, ktoré bolo v západoeurópskom kontexte hospodársky zaostalé a nachádzalo sa na ňom iba niekoľko menších tovární, opísal Peter Kellner-Hostinský, dobový znalec slovenských hospodárskych pomerov, ešte v roku 1846 nasledovne: „I kdeže sa bou mohou stav meštjanski rozvit', keď němau žjadne sedaliská, a jakože bi boli mohli povstat' velkje mestá, keď na celom tom prjestore len slabí, tichí, domácí a zvetša roľnícki život svoje chalupi založiu, keď žjadno híbaňja, ktorou bi svoj strjedok na tejto zemi bolo zarazilo, nepřovstalo, keď žjade silnější v l'udstve a v svet'e osnování život, ktorí by svoj návoj tu bou okrútiou, zem túto nepřoprekřižovau.“³⁸

Ruka v ruke s rozvojom buržoázie prebiehal aj kultúrny rozmach, v rámci ktorého dominovali spomenuté vplyvy a Slovania boli v subordináčnom postavení. V tomto kontexte Engels spomína vznik panslavistického hnutia, ktoré nepresne pripisuje na vrub len Austroslovanom a takisto nesprávne kladie jeho počiatky do Prahy (a Záhrebu).³⁹ Engels ďalej

³⁶ *Neue Rheinische Zeitung*, 13. januára 1849, č. 194, s. 1.

³⁷ Tamže, s. 1.

³⁸ POKORNÝ, Juraj (Záviš Kalandra): *Zvon slobody*. Bratislava : Tatran, 1948, s. 28.

³⁹ Ide o odkaz na Slovánský zjazd. Engels panslavizmus, ako politickú koncepciu prejavujúcu ambície vytvoriť spoločný štát Slovanov, v sledovanom období mylne pripisuje stre-

konštatuje, že panslavizmus sa zamerával voči revolučným silám v Rakúsku, dokonca písal o dvojitej zrade, keď kvôli svojmu „úzkoprsmému a malichernému národnému záujmu obetoval jediný slovanský národ, ktorý konal revolučne a predali seba aj Poľsko ruskému cárovi“. Cieľom panslavizmu mal byť jednotný slovanský štát pod ruskou kuratelou. Túto predstavu Engels označoval za bizarnosť, ktorá sa zrodila v hlavách pár ideológov. Poukazoval aj na rozdrobenosť slovanských národov, na odlišnosti v heterogénnom jazyku a celkovú zaostalosť, ktorá sa vždy vyvažovala naviazaním na kultúru (a neskôr priemysel) vyspelejších susedov (najmä Nemcov). Slovania, okrem Čechov a Srbov, nemali podľa Engelsa ani národnú historickú tradíciu.⁴⁰ Engels poukázal, že podobné procesy sa diali aj v iných kútoch Európy (Galovia v Škótsku podporovali Stuartovcov, Bretóni vo Francúzsku Bourbonovcov, Baskovia v Španielsku Dona Carlosa) a citujúc Hegela tvrdil, že tieto „zbytkové fragmenty národov“ sa stávajú fanatickými zástancami kontrarevolúcie až do ich kompletného vykorenenia alebo straty národného charakteru. Engels označil v tomto zmysle existenciu malých slovanských národov za „protest proti veľkej historickej revolúcii“.⁴¹ V závere článku už len zopakoval svoje presvedčenie, že malé slovanské národy čaká negatívny koniec a de facto „zmiznú z povrchu zemského“.⁴²

Ďalší Engelsov zásadný príspevok k téme bol článok s názvom Demokratický panslavizmus. Venoval sa v ňom prehláseniu Výzva Slovanom, ktorú skoncipoval na Slovanskom zjazde ruský revolucionár a neskorší známy anarchista Michail Bakunin.⁴³ „Výzvu“ Engels podrobil tvrdej kritike a jej prostredníctvom skritizoval aj Slovanský zjazd ako taký. Na zjazde participovali aj Slováci, Štúr sa počas neho osobne stretal s Bakuninom. Engels odmietal vágne a etické vyjadrenia o spravodlivosti, ľudskosti, slobode, rovnosti a bratstve, ktoré podľa neho nemali žiadnu oporu v danej politickej realite, išlo o nerealistické „prázdne výplody sna“.⁴⁴ Prvky tejto iluzórnej politiky podľa Engelsa pretrvávali až do času, keď

deeurópskym Slovanom. Tí v tom čase takúto ambíciu nemali. Presadzovali koncept austroslavizmu, resp. austrofederalizmu, ktorý bol prijatý aj na Slovanskom zjazde. Na zjazde bola iba malá skupina panslavisticky orientovaných delegátov ako napr. M. Bakunin.

⁴⁰ *Neue Rheinische Zeitung* nebolo zd'aleka jediným plátkom, ktorý kritizoval emancipačné národné snahy u Slovanov. Články v podobnom duchu prinášala aj ostatná nemecká tlač. Pozri HARAKSIM, Ľudovít: Zakladatelia marxizmu o malých slovanských národoch podunajskej monarchie v revolučných rokoch 1848-1849. In: *Historický časopis*, 1999, roč. 47, č. 1, s. 37.

⁴¹ *Neue Rheinische Zeitung*, 13. januára 1849, č. 194, s. 2.

⁴² Tamže, s. 2

⁴³ Bližšie k Bakuninovmu pôsobeniu na zjazde pozri DRÁBIK, Jakub: Michail Alexandrovič Bakunin a Čechy 1848/49. In: *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, č. 2, 2009, s. 54-65.

⁴⁴ *Neue Rheinische Zeitung*, 15. februára 1849, č. 222, s. 1.

písal spomínaný článok.⁴⁵ Vo „Výzve“ sa poukazuje na neprávosti, ktoré sa diali zo strany Maďarov voči slovanským národom, ich jazyku a nezávislosti, ale takisto aj na stáročný vplyv „otrokárskej nemeckej politiky“. Voči kritike Nemcov sa Engels ostro ohradil a spochybnil takýto naratív a neuznal ani maďarizačný vplyv, pričom argumentoval počtami obyvateľov (Slovánov bolo dohromady viac). Za najväčší hriech Nemcov a Maďarov sarkasticky označil skutočnosť, že zabránili, aby sa z dvanástich miliónov Slovanov stali Turci.⁴⁶ Ďalej vyjadril svoje presvedčenie o nutnosti zániku malých slovanských národov kvôli ich „historickým, geografickým, politickým a priemyselným podmienkam“, ktoré nenapĺňajú charakter na vybudovanie „nezávislosti a životaschopnosti“. Dôvodil, že národy, ktoré dosiahli prvé fázy civilizačného procesu iba prostredníctvom „cudzieho jarma“, nikdy nedosiahnu nezávislosť. Menoval Čechov, ku ktorým priraduje aj Moravanov a Slovákov. Tvrdil, že Česi nikdy nemali vlastnú históriu a prakticky po existencii Veľkej Moravy, keď sa sformovali, boli vždy „loptou, ktorú si medzi sebou hádzali Nemci, Maďari a Poliaci“. Nakoniec táto „lopta“ zostala Nemcom. Slováci zostali „loptou“ Maďarov. Slovákov, ktorí žili na jednom území s Nemcami a Maďarmi označuje ako „kompletne demoralizovaných v národnom zmysle“.⁴⁷

V druhej časti článku Engels poznamenal, že napriek absencii vyššie spomenutých aspektov (historické, priemyselné atď.) sa mohli Slovania pokúsiť začať „novú revolučnú históriu, čím by potvrdili svoju životaschopnosť“. Revolúcia by tak získala oslobodzujúci charakter a dokonca by sa konkrétne záujmy Nemcov a Maďarov stratili v prospech vyššieho záujmu európskej revolúcie. Zabudnuté by zostali aj staré krivdy.⁴⁸ K tomu však nedošlo a Slovania sa postavili na stranu kontrarevolúcie, čím posilnili pozície rakúskej armády, zradili a odmietli Nemcov a Maďarov, a takisto boli odmietnutí revolučnou Európou. V konečnom dôsledku musia podľa Engelsa strpieť svojvôľu rakúskej armády, ktorej predtým pomáhali proti Maďarom. Dodáva, že medzi panslávmi „spoločná imaginárna slovanská národnosť znamenala viac ako revolúcia“. Revolučne by sa zachovali iba vtedy, keby sa zaručil – bez ohľadu na materiálne podmienky – vznik slovanských štátov. Podľa Engelsa však revolúcii nemožno vnútiť žiadne podmienky: je možné len konať v revolučnom duchu a prijať všetky následky, ktoré to prináša alebo sa dať do služieb kontrarevolúcie a, možno aj nevedomky, do rúk ruského cára Mikuláša I.⁴⁹ Engels s nevôľou opisoval angažovanie sa cárskeho Ruska,

⁴⁵ Tamže, s. 1.

⁴⁶ Tamže, s. 2.

⁴⁷ Tamže, s. 2.

⁴⁸ *Neue Rheinische Zeitung*, 16. februára 1849, č. 223, s. 1.

⁴⁹ Tamže, s. 1-2.

ktoré podľa neho dodalo nový impulz panslavistickým ideám. Malé slovanské národy mali vnímať ruského cára ako osloboditeľa a patróna.⁵⁰ Engels situáciu sumarizuje nasledovne: „Revolúcia z roku 1848 donútila všetky európske národy, aby sa prihlásili buďto za, alebo proti nej. V jednom mesiaci uskutočnili všetky na revolúciu zrelé národy svoju revolúciu, všetky nezrelé národy sa spojili proti revolúcii. Vtedy musel byť rozmotaný zmäток národov východnej Európy. Išlo o to, ktorý národ sa tu chopí revolučnej iniciatívy, ktorý rozvinie najväčšiu revolučnú energiu a zaistí si tým budúcnosť. Slovania sa neozvali, Nemci a Maďari, verní svojmu doterajšiemu dejinnému postaveniu, vystúpili do popredia. A tým boli Slovania úplne hodení do náručia kontrarevolúcie.“⁵¹

Engels okrem toho, že tvrdo kritizoval „kontrarevolučnosť“ rakúskych Slovanov vrátane Slovákov, predpovedal ďalší vývoj a tvrdil, že po porážke Uhorska Habsburgovci pošliapu idey, ktoré Slovanov priviedli na ich stranu – žiadne slovanské Rakúsko ani federácia s rovnoprávnymi právami všetkých národov sa neuskutoční, a to vrátane vzniku demokratických inštitútov pre Slovanov. Engels doslovne napísal, že „títo ľudia (Slovania, pozn. autor) budú čeliť rovnakému militaristickému despotizmu, aký pomohli uvaliť na Maďarov“. Podľa Engelsa sa Slovania len využili na aktivity, ktoré v konečnom dôsledku stáli proti ich záujmom.⁵² Pravdou je, že po potlačení maďarskej revolúcie a nástupe neoabsolutistického režimu boli Slováci sklamaní a Engelsova predpoveď tak nemala ďaleko od pravdy.⁵³

Krátky článok Engels venoval aj priamo Slovákom.⁵⁴ Spomína v nich správy o nespokojnosti s aktuálnou situáciou na slovenských územiach a poukazuje na stav, keď Windischgrätz zachováva moc maďarskej šľachty bez ohľadu na to, aké následky to spôsobí Slovákom.⁵⁵ Ďalej

⁵⁰ *Neue Rheinische Zeitung*, 28. februára 1849, č. 233, s. 3. Pozri aj ŠKVARNA, D.: Vízie a koncepty zjednotenej, s. 7-8. Rusko, spolu so spojencom Habsburským cisárstvom, považovali Marx s Engelsom za hlavných nepriateľov európskeho zjednotenia a revolučných pozícií.

⁵¹ *Neue Rheinische Zeitung*, 16. februára 1849, č. 223, s. 1.

⁵² Tamže, s. 2.

⁵³ Výstižný je Štúrov opis novej situácie: „*Maďari, bažiac po samostatnosti a nadvláde nad všetkými druhými národami, povstali s mečom v ruke proti vláde rakúskej a my, vidiac príhodný čas zbaviť sa nenávideného večného jarma, povstali sme proti nim, najprv sami, potom ale porazení ako spojenci vojsk rakúskych. Nosili sme meče skoro rok a bojovali sme v počte do 20 000 mužov všetkíeho a v rozličných časoch. Za to nám sľúbila rakúska vláda rovnakie práva s druhými národami, ale nedržali a nedržia z toho nič – Nemci! My sme zase vo zlom položení a nespokojnosť nie len u nás, ale u všetkých rakúskych Slovanov, rovne zavedených, je veľká a všeobecná.*“ Viedeň splnila iba minimálne jazykové požiadavky a drobné ústupky udelila konzervatívnym predstaviteľom slovenského národného hnutia. Pozri PODOLAN, P. – VIRŠINSKÁ, M.: *Slovenské dejiny III.*, s. 227.

⁵⁴ Názov: Chorváti a Slováci v Uhorsku.

⁵⁵ *Neue Rheinische Zeitung*, 19. februára 1849, č. 226, s. 1.

pri opise bojových situácií konštatuje, že napriek snahám kráľovského dvora Slováci nie sú pri svojej angažovanosti v konflikte hnani „národným fanatizmom“. Naopak, ako jediný zo Slovanov prejavili sympatie voči Maďarom.⁵⁶ Engels iba raz udáva inšpiráciu, resp. zdroj takto ladených hodnotení. V jednom zo svojich článkov cituje Breslauer Zeitung, v ktorom sa píše o tom, že maďarské hliadkové zbory majú na slovenskom území (od Dunaja po Karpaty) vhodný terén a väčšina obyvateľov – Slovákov – ich dokonca tajne podporuje.⁵⁷

Takýto obraz podávajú Engelsove články o problematike slovenskej politiky v revolučných rokoch 1848/49. Z dlhodobého hľadiska možno konštatovať, že Marx s Engelsom sa vo svojich hodnoteniach mýlili. Rôzne spomínané menšie národy dodnes pretrvali a podaktoré (vrátane Slovákov) dokonca vo vlastných štátoch. Tvrdenie, že ak by ľubovольný slovanský národ v dobe, keď bol utláčaný, začal novú revolučnú históriu a tým dokázal svoju životaschopnosť, sa stalo realitou o pár rokov neskôr (zároveň tak došlo aj k revízii postojov Marxa s Engelsom). Išlo o prípad Krymskej vojny. Engels podporoval práva malých balkánskych národov na sebaurčenie voči Osmanskej ríši.⁵⁸ Koniec koncov, Engels po 47 rokoch od revolučného obdobia na margo skúmanej problematiky otvorene konštatoval, že „dejiny dali za nepravdu nám i všetkým, ktorí zmýšľali sme podobne“.⁵⁹

Za potrebné považujem dodať, že citované expresívne Engelsove slová nemožno, ako sa to niekedy chybne alebo účelovo uvádza, interpretovať ako volanie po faktickej fyzickej likvidácii „kontrarevolučných síl“ (možno pripustiť kontext de facto vojenského stavu a likvidáciu, resp. porazenie protivníka v tomto zmysle).⁶⁰ Zo strany Engelsa (a Marxa) nemohlo ísť ani o všeobecnú antipatiu voči Slovanom (najmä kvôli pozitívnemu vnímaniu Poľska a ich neskoršej revízii názorov). Engelsove tvrdenia neprekročili dobový kvetnatý, a miestami aj radikálny, jazyk. Spolu s Marxom sa vyžívali v slovnej ekvilibristike a ostrých polemikách s ideovými oponentmi.⁶¹ Ani obvinenie z nacionalistického šovinizmu či rasizmu nepadne na

⁵⁶ „Oni jediní zo všetkých Slovanov v Uhorsku sa rozhodli prejsť sympatie Maďarom.“ Pozri *Neue Rheinische Zeitung*, 4. marec 1849, č. 237, s. 2.

⁵⁷ *Neue Rheinische Zeitung*, 28. februára 1849, č. 223, s. 1.

⁵⁸ Marx & Engels Collected Works. Volume 8, s. XXV-XXVI.

⁵⁹ POKORNÝ, J.: Zvon slobody, s. 67.

⁶⁰ Viaceré možnosti ponúka aj preklad dobových výrazov.

⁶¹ V závere druhej časti článku Demokratický panslavizmus sa zase nachádza pasáž o „neúprosnom boji na život a smrť“ proti Slovanom, ktorá sa v niektorých prípadoch vytrháva z kontextu a cituje osve. V tomto prípade však nejde ani o Engelsove slová, ale o parafrázu Bakuninových slov. Pozri *Neue Rheinische Zeitung*, 16. februára 1849, č. 223, s. 2. Ďalej v tomto smere možno spomenúť značnú inšpiráciu Hegelom, od ktorého prebrali koncepciu nehistorických národov. Hegel písal, že ak „ľud“ nedokáže vybudovať vlastný štát, bude odsúdený na zmiznutie v prúde histórie. Pozri NIMNI, E.: Marxism and Nationalism, s. 108-109.

úrodnú pôdu.⁶² Marx s Engelsom taktiež kritizovali úzkoprú nemeckú politiku, pričom v tomto zmysle preferovali vývoj vo Anglicku a Francúzsku ako vyvinutejších štátov.⁶³

Štúrovci a marxizmus

Pokiaľ ide o recepciu Marxových a Engelsových myšlienok Ľudovítom Štúrom, najvýznamnejším predstaviteľom slovenského národného hnutia, najviac zmienok nájdeme v jeho diele *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Možno predpokladať, že Štúr a ďalší predstavitelia štúrovskej generácie sa s marxistickými myšlienkami stretli počas štúdií na univerzite v nemeckom Halle. Štúr tam pôsobil v rokoch 1838 až 1840. V tom čase na univerzite prednášal aj Marxov priateľ (neskôr ideologický súper), filozof a mladohegelián Arnold Ruge.⁶⁴ Niektoré staršie práce uvádzajú, že Štúr poznal Manifest komunistickej strany, pričom spomínajú Štúrovi reč z uhorského snemu, kde opisuje „robotujúceho človeka,“ ktorý „len rodisko má, ale vlast' nie“.⁶⁵ Malo ísť o inšpiráciu Manifestom. Problémom však je, že reč odznela 21. decembra 1947, čiže ešte predtým, ako Manifest uzrel svetlo sveta.

Symbolický priestor venoval Štúr Maxovi v spomenutom diele *Slovanstvo a svet budúcnosti*. V kapitole, kde sa venoval kresťanstvu, kritizoval socialistov a komunistov za to, že sa snažia zničiť kresťanstvo. Spolu s Marxom osobitne spomenul aj Rugeho a ďalej Bruna Bauera:⁶⁶ „O jeho zničení hlásajú otvorene socialisti a komunisti, sekty Marxa a ich mnoho-početní sprostredkovatelia, ktorí zhodne tvrdia, že kresťanstvo musí zahynúť, aby uvoľnilo miesto ľudskej slobode... sa snažia dokázať vedeckým spôsobom nutnosť zničenia kresťanstva.“⁶⁷ Na ďalšom mieste Štúr opäť spája neveriacich s komunistami, tentokrát však menuje aj ďalšie postavy:

⁶² Porovnaj s KVĚTINA, Jan: *Antislavismus Marxe a Engelse: Xenofobie, nebo historický determinismus?* In: GIGER, Markus – PŘÍHODA, Marek (eds.): *Slované: Souznění a konflikty*. Červený Kostelec : Nakladatelství Pavel Mervart, 2017, s. 121-122, 132.

⁶³ Na záver tejto časti možno spomenúť názor Laca Novomeského, ktorý takisto odsúdil slovenskú politiku v rokoch 1848/49: „V celej „zložitosti“ onoho revolučného obdobia, keď sa zrážali demokratické snahy s reakčnou mocou absolutistických dynastií a feudálov, sledujú len spravodlivosť, oprávnenosť a samozrejmosť reklamácií „slovenských národných záujmov“ voči Maďarom... akoby počínanie slovenských vodcov z rokov 1848—49 bolo kladom pre vývoj k demokraticky spravodlivému usporiadaniu stredoeurópskych pomerov a akoby Štúr, Hurban a Hodža boli prispeli slovenskej národnej veci, keď sa postavili proti maďarskej revolúcii, najmä však za viedenský absolutizmus a do frontu komandovaného ruským cárom.“ Pozri NOVOMESKÝ, Laco: *Marx a slovenský národ*. Bratislava, 1933, s. 5. Podobný postoj zastával aj Vladimír Clementis. Obaja neskoršie svoje stanoviská prehodnotili. Pozri HARAKSIM, L.: *Zakladatelia marxizmu o malých*, s. 33-34.

⁶⁴ HAJKO, Dalimír: *Začiatky marxistickej filozofie na Slovensku*. Bratislava : Pravda, 1986, s. 19-20.

⁶⁵ Tamže, s. 21.

⁶⁶ Nemecký filozof, mladohegelián, kritický k náboženstvu. Rovnako ako Ruge s Marxom a Engelsom najprv spolupracoval, následne sa po nezhodách rozišli.

⁶⁷ ŠTÚR, Ľudovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Nitra : Nitra s.r.o., 2015, s. 76, 80.

Babeufa, Saint-Simona, Fourriera, Proudhona či Cabeta. Kritizuje cieľ komunizmu odstrániť štát a spolu s ním aj náboženstvo.⁶⁸ Ako poukázal Hajko, je pravda, že Štúr nerobí rozdiely medzi spomínanými osobami a rôznorodými ideami, ktoré predstavovali. Takisto vôbec nereflekтуje spor, ktorý vystal medzi mladohegeliánmi a Marxom a Engelsom.⁶⁹ Zdá sa, že pokiaľ ide o Marxa, Štúr sa hlbšie s jeho prácou stretol len počas štúdia v Halle. Išlo o obdobie, keď sa Marx, spolu s mladohegeliánmi, zaoberal ešte len kritikou náboženstva.⁷⁰ Neskoršie teoretické vplyvy, ktoré Marx s Engelsom nadobudli, Štúr nereflektoval. Dve zmienky nájdeme už len v rámci všeobecných komentárov politickej situácie v rokoch 1848/49: „(komunizmus) súc presvedčený, že jeho sila je ešte nedostatočná a že jeho deň ešte nenastal, podporuje povstania a zostáva v úzadí s očakávaním, že sa za neho budú byť iné živly“.⁷¹ Štúr relatívne presne vystihol faktický opis situácie, ale možno pochybovať, že si uvedomoval aj teoretické pozadie tohto postupu Marxa a Engelsa v zmysle, ako som to načrtol vyššie. Z ich strany totižto nešlo o nejakú politickú „taktiku“, ale v duchu vlastnej doktríny o napĺňanie, resp. sledovanie zákonitého vývoja dejín. Štúrovci si uvedomovali aj nepravosť „historických národov“ voči sebe. Hurban sa vyjadril nasledovne: „Jako iným, tak aj nám zaslať Pán Boh slobody. Ani Maďari, ani Nemci tieto časy nestvorili, teda nemajú právo ani slobodu túto druhému ktoriemukol'vek národu brániť a zakazovať.“⁷²

Ešte jednu všeobecnú zmienku o komunizme možno nájsť v liste z 31. marca 1849, ktorý adresovali štúrovci chorvátskemu bánovi Jelačićovi (hoci je pod ním podpísaný Štúr, napísal ho pravdepodobne Hurban). Paradoxne, štúrovci sa v ňom vymedzujú voči obvineniu, že sú komunisti. Ďalej píše: „Verte nám, Vyvýšený Pane! že nám je komunizmus hanba, a že ho považujeme za výplod chorého mozgu a skazenej spoločnosti...“⁷³

⁶⁸ Tamže, s. 85-86.

⁶⁹ Marx s Engelsom sa však s Rugem sporili aj otázke nemeckého prístupu k politike Slovanov v rokoch 1848/49. Pozri napr. *Neue Rheinische Zeitung*, 15. februára 1849, č. 223, s. 2. Porovnaj s HAJKO, D.: Začiatky marxistickej filozofie, s. 28-29. Treba poukázať na Štúrovu zmienku, kde píše o „*rôznych odtieňoch komunizmu*“. Pozri ŠTÚR, L.: Slovanstvo a svet, s. 86. Na tomto mieste musím upozorniť na nekvalitu prekladu citovaného vydania. Zo strany 76 Marxovo meno úplne vypadlo, na strane 80 sa nachádza v skomolenine „Marrej“. Takisto ostatné spomínané mená sú taktiež skomolené: „Ruhe“ namiesto Ruge, Bruno Bauer sa opakovane oddeľuje čiarkou, akoby išlo o dve osoby, Babeuf je uvedený ako „Babär“, Fourier ako „Furrier“, Proudhon ako „Prudhon“ a Cabe ako „Kabe.“

⁷⁰ Napokon, Marxova doktorská práca sa zaoberala komparáciou Demokrita a Epikura, pričom v nej poukazoval na nevyhnutné ustúpenie náboženstva (dogmu) pred nadradenou múdrosťou filozofie a skepticizmu. Pozri WHEEN, F.: Karl Marx, s. 34.

⁷¹ ŠTÚR, L.: Slovanstvo a svet, s. 87.

⁷² POKORNÝ, J.: Zvon slobody, s. 101.

⁷³ STEHLOVÁ, Erika: *Ludovít Štúr a Chorváti. Objavená korešpondencia*. Bakalárska práca, Masarykova univerzita, Brno, 2009, s. 29-31.

Záverom možno konštatovať, že štúrovská reflexia marxizmu bola povrchná. Môže sa javiť, že do istej miery to platí aj pre Engelsove články hodnotiace slovenskú politiku v meruôsmych rokoch. V danom prípade však ide najmä o ich príliš široký záber spôsobujúci historické nepresnosti a veľmi tesné a nemilosrdné ideologické mantinely, ktoré nepripúšťali iný pohľad na dobovú situáciu, ktorá bola veľmi zložitá.⁷⁴ Ved' práve národnostný útlak uvalený Maďarmi na nemaďarské národy zabránil spoločnému postupu proti Viedni, resp. proti feudalizmu, ktorý jasne odmietali aj Slováci. Ako som poukázal, práve Slovákom dokázal Engels venovať zo pár vl'údnejších zmienok. Nešlo však o nič zásadné a všeobecné negatívne hodnotenie slovanských politík sa týkalo aj ich. Nepochybne bolo náročné analyzovať, takpovediac za behu, veľmi hektické a na udalosti bohaté obdobie. Treba uznať aj to, že Marx s Engelsom časom svoje postoje revidovali a práve na to neskôr nadviazali viacerí marxisti, ktorí už za pokrokový uznávali každý boj proti národnostnému útlaku.

⁷⁴ Jedným z hlavných problémov bolo prehnané pripisovanie potreby buržoázie budovať národné štáty, pričom sa podceňovala etnická a kultúrna dimenzia procesu. Pozri NIMNI, E.: *Marxism and Nationalism*, s. 107.

**Legislatívne postavenie menšinového školstva vo Vojvodine
v období rokov 1919 – 1929
(s dôrazom na používanie materinského jazyka)**

JAN HRČAN

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Legislative position of education of minorities in Vojvodina between the years 1919 – 1929 (with the emphasis on the use of their native language)

Abstract: One of the most vital questions that needed to be answered concerning national minorities in Yugoslavia after the first world war, or rather after the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, was the question regarding the usage of their native language. In this study I will dedicate myself to discussing the government's academic, school or rather educational politics towards minorities in the period between the two world wars. I will be focused on discussing the specific administrative and legal regulations regarding the representative minorities in Vojvodina and the whole of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes respectively. Opportunities regarding education in Vojvodina were diverse and there was no real consistency when it comes educational politics. The state finally revoked the 37 different provincial laws and regulations and put in place unanimous school regulations for the entire state in 1929 with the goal of unifying all social, political and public aspects of the Yugoslavian national basis. This study will exemplify how the state acted towards minority groups after establishing a new state and will illustrate the most important laws and law proposals regarding the use of their native language.

Keywords: Slovaks abroad, Slovaks of Vojvodina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Legislative, Minorities, School, Laws and regulations.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.140-163>

Právo na používanie jazyka je jedným z elementárnych práv, na základe ktorého si minority v určitom štáte môžu zachovať svoju kultúrnu identitu a realizovať vlastné politické práva. Preto jednou z najdôležitejších otázok postavenia národnostných menšín v Juhoslávii po prvej svetovej vojne bolo právo, ktoré sa týkalo používania ich materinského jazyka. Národno-kultúrny vývoj a prežitie určitej komunity v značnej miere závisí od práv na vlastný materinský jazyk, čo implikovalo aj prežitie značného počtu minorít vo Vojvodine, respektíve v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov (ďalej iba Kráľovstvo SHS).

Problematika oblastí Vojvodiny je komplikovaná, a preto považujem za veľmi dôležité na tomto mieste naznačiť, že dnešná Autonómna pokrajina Vojvodina (inak Vojvodinský autonómny kraj) v Srbskej republike sa nezhoduje s oblasťou, ktoré zahŕňala Vojvodina medzi dvomi svetovými vojnami. Po prvej svetovej vojne administratívne oblasti, ktoré patrili k Vojvodine boli Banát, Báčka a Baraňa, pokým v „bežnom živote“ sa aj Srijem považoval za súčasť Vojvodiny.¹ Tieto oblasti sa do konca roku 1918 nachádzali v hraniciach multietnickej a rozľahlej Rakúsko-uhorskej monarchie. Celkový hospodársky, spoločenský a politický vývoj v týchto oblastiach bol v značnej miere definovaný ich periférnou pozíciou v ríši.² Inak je história a problematika vojvodinských oblastí dosť obsiahla a vyžadovala by si osobitné spracovanie.

V tejto štúdii sa budem venovať problematike osvetovej, vzdelávacej alebo školskej politiky štátnych úradov voči minoritám medzi dvomi svetovými vojnami, administratívnymi a zákonnými predpismi, týkajúcich sa predstaviteľov minorít vo Vojvodine, ale zároveň aj v celom Kráľovstve SHS. Osvetové pomery vo Vojvodine boli rôznorodé. V minulosti tu platili rozličné školské zákony, negramotnosť, ako aj kultúrna zaostalosť obyvateľstva bola značná. Keď boli oblasti niekdajšieho južného Uhorska a Srbského kráľovstva po prvej svetovej vojne zjednotené, zistilo sa, že školský život bol veľmi aktívny tak pred rokom 1914, ako aj počas vojny. V tomto priestore platili tri školské zákony a školstvo sa rozvíjalo v troch smeroch. Prekonať celkovú rôznorodosť, ale aj zaostalosť, mali za úlohu rôzne príkazy, zákony, pravidlá, nariadenia, smernice a iné právne akty postupne prijímané v období od roku 1919 do roku 1929. Dôkazom všeobecnej nedôslednosti osvetovej politiky je, že takmer každoročne bol vypracovaný aspoň jeden projekt zákona o základných školách. Pred poslancov parlamentu boli do roku 1925 predložené až tri projekty zákona o základných školách, z ktorých však ani jeden nebol schválený, ale verejne a vážne sa o nich diskutovalo. Konečne „šiestojanuárová diktatúra“ v roku 1929, s cieľom unifikovať spoločenský, politický a verejný život na juhoslovanských národných základoch, zrušila 37 rôznych pokrajinských zákonov a nariadení a vyhlásila jednotné školské zákony pre celý štát.³ Realita bola taká, že voči každej minorite sa štátne orgány nesprávali rovnako. Niektoré minority mali lepšie postavenie, pokým niektoré boli v opačnej pozícii.

¹ ПОПОВИЋ, Душан: *Проблеми Војводине*, I. Београд, 1925, s. 10.

² RADAŠIN, Vladimir: *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine : doktorska disertacija*. Novi Sad, 1986, s. 1. (Nepublikovaná dizertačná práca)

³ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Бранислав: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*. In: Зборник за историју Матице српске, Нови Сад : Матица Српска, 5/1972, s. 76.

Po oslobodení Vojvodiny v roku 1918 a pripojení k novému štátu si srbské štátne úrady vymedzili ako hlavnú národnú a štátnu otázku radikálnu zmenu už zakoreneného maďarského školského systému a zavádzanie srbochorvátskeho vyučovacieho jazyka. Veľké národné zhromaždenie Srbov, Chorvátov a ostatných Slovanov z Banátu, Báčky a Barane 25. novembra 1918 vyhlásilo rovnosť a rovnoprávnosť všetkých národností a zaručilo právo na používanie materinského jazyka. Prvé reformy mala vykonať *Národná správa*, výkonný orgán *Veľkej národnej rady Srbov, Bunevcov a ostatných Slovanov z Barane, Báčky a Banátu*. Národná správa ešte v novembri roku 1918 otvorila *Oddelenie pre školské otázky* – akoby pokrajinské Ministerstvo osvety,⁴ ktoré malo za úlohu riešiť osvetové a konfesijné otázky. Prvá a základná otázka osvetovej politiky v oblastiach bývalého Rakúsko-Uhorska bola potlačiť maďarský národný vplyv v školách. Národná správa pre Banát, Báčku a Baraňu predniesla rozhodnutie už 9. decembra 1918, aby sa vo všetkých školách výučba konala v materinskej reči tých detí, ktoré tvorili väčšinu. Tak bola maďarčina fakticky zrušená ako vyučovací jazyk v tých školách, kde nebola väčšina maďarských detí.⁵ Cirkevno-školská rada srbských cirkevných škôl priniesla podobné rozhodnutie 1. januára 1919, a to v tých oblastiach, ktoré obsadilo srbské vojsko: „*maďarský jazyk sa vynecháva z radu vyučovacích predmetov vo všetkých šiestich triedach základných škôl*“.⁶ Medzitým plnenie týchto nariadení v praxi nešlo tak ľahko, lebo maďarský školský systém mal už hlboko zakorenenú tradíciu a uvedený systém nemohli zmeniť jednoduché administratívne rozhodnutia. Jeden z veľkých problémov bol aj nedostatok srbských učiteľov, ako aj učiteľského kádru z radu minorít. Na druhej strane, pri uplatňovaní rozhodnutia o zavádzaní materinského vyučovacieho jazyka namiesto maďarčiny došlo k odporu v radoch maďarských učiteľov,⁷ ktorí sa len ťažko lúčili so systémom, fungujúcim už desaťročia.

Najviac materiálu ohľadom problematiky vzdelávania nájdeme u Branislava Gligorijeviča a Fedora Nikiča, ktorí sa dôkladne zaoberali danou témou. Štúdia B. Gligorijeviča obsahuje väčšinu zákonných predpisov, nariadení a aktov, ktoré následne uvedieme, a je cenná aj v tom, že

⁴ ЈУДИН, Љубомирка: *О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918-1919*. In: Зборник за друштвене науке Матице српске, бр. 51, Нови Сад : Матица српска, 1968, s. 11-12.

⁵ Архив Војводине (АВ), фонд Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању, Наредба бр. 945. од 11. III. 1919; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 57.

⁶ АВ, фонд Народне управе за Банат, Бачку и Барању, Одсек за просвету, 306, Распис епископа будимског, Будимпешта 10/23. I. 1919; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 57.

⁷ ЈУДИН, Љ.: *О раду народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918-1919*, s. 18-19.

uvádza niektoré archívne spisy, ktoré sa vyskytujú iba v súkromných archívoch (predovšetkým tu myslíme na súkromný archív Fedora Nikića⁸ v Belehrade).

Osvetová politika voči minoritám po rok 1921 (po Vidovdanskú ústavu)

Keď bola Národná správa zrušená, Osvetové oddelenie pokračovalo v práci, ale už ako osobitné oddelenie.⁹ Bolo to *Oddelenie Ministerstva osvetu Kráľovstva SHS pre Banát, Báčku a Baraňu* so sídlom v Novom Sade, sformované v marci v roku 1919, ktoré malo za cieľ dôkladnejšie a energickejšie upraviť školské otázky vo Vojvodine. Jeho úlohou bolo, zrušiť školské a osvetové záležitosti v oblastiach, nad ktorými malo jurisdikciu, a zároveň ich legalizovať s tými, ktoré platili v celom štáte. Na čele tohto Oddelenia sa nachádzal náčelník, ktorý zariaďoval vzdelávaciu politiku v oblastiach, ktoré spravoval podľa nariadení ministra školstva.¹⁰ Hore uvedené Oddelenie pri Ministerstve školstva 11. marca vydalo *Nariadenie o dočasnom zriadení všetkých materských škôl, základných, hospodárskych a učňovských škôl*, ktorým sa na prvom mieste vyžadovalo od školských dozorcov, riaditeľov a učiteľov uvedených škôl, keďže to bolo v ich moci, umožniť pokračovanie výučby, ktorá bola prerušená na jeseň 1918. Ohľadom vyučovacieho jazyka a učebného plánu náčelník Oddelenia Dr. Milan Petrović v tomto rozhodnutí nariadil nasledovné: „*Rozhodnutím Národnej správy v Novom Sade z 9. XII. 1918 určené je, že vyučovací jazyk má byť materinský jazyk detí, ktoré navštevujú školu. Výučba maďarského jazyka v školách, v ktorých maďarské deti netvoría väčšinu, sa neuskutoční. Tu zdôrazňujem, že deti v zmiešaných školách je potrebné rozdeliť do tried na základe materinského jazyka a učitelia im budú tí učitelia, členovia učiteľského kolektívu, ktorí ten jazyk poznajú. Ak sa toto, z dôvodu nedostatku detí hociktovej národnosti, alebo z dôvodu nedostatku učiteľov nemôže vykonať, menši-*

⁸ Fedor Nikić bol srbský historik. Venoval sa ústavnému právu, menšinovým otázkam a cirkevným dejinám. Počas svojej vedeckej kariéry sa zaoberal problémami, vzťahmi a osobnosťami modernej srbskej histórie. Zaoberal sa aj spoločenskými dejinami, mysliac si, že musí pracovať na kultúrnom pozdvižení roľníkov. Na krátku dobu sa venoval aj politickým činnostiam a pripojil sa k Zväzu roľníkov (1920) a stal sa hlavným tajomníkom strany. Po voľbách v roku 1921, sklamaný z politiky, venoval sa vedeckej a národnokultúrnej práci.

⁹ ШИМУНОВИЋ – БЕШЛИН, Биљана: *Просветна политика у Дунавској бановини: (1929-1941)*. Нови Сад, 2007, s. 186; ЈУДИН, Љ.: *О раду народне управе за Банат, Бачку и Барању*, s. 27.

¹⁰ Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства просвете, Поверљива грађа, 66-51-105, Уредба о привременом уређењу Делегације (Одељења) Министарства просвете за Банат, Бачку и Барању; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 58.

nám sa poskytuje učenie v materinskej reči tým spôsobom, že sa materinský jazyk v takých zmiešaných triedach, bude používať ako pomocný predmet."¹¹

V učebnom pláne boli predpísané niektoré zmeny a ako nové predmety sa mali vyučovať geografia a história Kráľovstva SHS: „vo všetkých školách sa bude učiť história srbského národa a to v prvom rade kultúrna história a s ňou aj kultúrna história toho národa, ku ktorému deti patria“. V nariadení bolo špecifikované používanie písma a jazyka v školskej administrácii v komunikácii so štátnymi úradmi:

„a) Školské denníky, ktoré sa doteraz používali, budú sa používať aj naďalej bez ďalšieho nariadenia a ohľadom toho, že sú tie denníky tlačené aj v maďarskom jazyku, budú sa do nich zaznamenávať zápisy v tom jazyku, ktorý je zároveň vyučovacím jazykom na takej škole;

b) Vychovávateľky, učitelia a riaditelia ako aj miestne školské úrady srbských (bunevackých,¹² chorvátskych) škôl, v korešpondencii s vyššími inštitúciami budú používať srbský (bunevacký, chorvátsky) jazyk, všetci ostatní, ak poznajú srbčinu, v srbčine, inak v materinskej reči;

c) Doterajšie maďarské znaky, maďarské vlajky so znakom, panovnícke obrazy, pečate, sa musia ihneď zničiť v prítomnosti všetkých členov učiteľského kolektívu, o čom sa potom urobí zápisnica..."¹³

Ako vidíme, všetky tieto zákony mali za cieľ potlačiť maďarizáciu v školách a celkovú zdedenú a ukotvenú legislatívu uhorského/maďarského vládneho režimu. Tieto nariadenia mali iba dočasný charakter a mali byť uplatnené v prvom školskom roku 1919/20. Súčasne mnohé školy vo Vojvodine v roku 1919 vôbec nepracovali¹⁴ kvôli tomu, že v určitých školách bolo ešte vždy ubytované srbské vojsko.¹⁵ Likvidácia a substitúcia celkového maďarského systému srbským nemohla byť rázne vykonaná nielen z technických dôvodov, ale hlavne politických: nepodpísaná mierová zmluva a neriešená teritoriálna integrita nového štátu.

V polovici roku 1919 Oddelenie Ministerstva osvetu pre Banát, Báčku a Baraňu v Novom Sade vypracovalo *Základné zásady pre likvidáciu stredných, odborných a občianskych škôl v Banáte, Báčke a Barani*

¹¹ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 59.

¹² Bunevci sú slovanská etnická skupina pôvodne z Dinárskeho pohoria (Dinárskych Álp), ktorá dnes žije v Báčke a ich etnický charakter a identita sú dodnes kontroverzné. Preto sa časť Bunevcov považuje za samostatnú etnickú skupinu, vlastne za národ a tak sú uznaní v oficiálnej štatistike Srbska. Časť Bunevcov sa vyhlasuje za Chorvátov a menšia časť za Srbov.

¹³ АВ, фонд Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању, Наредба бр. 945. од 11. III. 1919; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 59.

¹⁴ RADAŠIN, V.: *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine*, s. 62.

¹⁵ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 60.

a zaslalo ich ako návrh na Ministerstvo osvety v Belehrade.¹⁶ Uvedieme iba niektoré ustanovenia týchto zásad:

„1) v škôlkach a na základných školách, ako v štátnych, tak aj v súkromných, sa deti budú vychovávať v materinskom jazyku. Srbochorvátsky jazyk sa bude vyučovať ako záväzný predmet vo všetkých nesrbských školách,

2) pre predstaviteľov maďarskej, nemeckej a rumunskej národnosti ponechá sa jedna, respektíve dve stredné a občianske školy, v ktorých sa bude vyučovať v ich materinskom jazyku,

3) srbské a nesrbské školy bude podporovať výlučne štát; pre nesrbské školy budú platiť rovnaké zákony, rovnaké predpisy a učebný plán ako pre štátne školy; cirkevným školám všetkých vierovyznaní sa zruší osobitné právne postavenie (...),

4) likvidácia maďarských škôl, ktoré štát chce zrušiť, sa vykoná postupne, ale na ten spôsob, že sa má vykonať v rozpätí piatich rokov. Likvidácia všetkých tých škôl sa má implementovať na bremeno maďarského štátu,

5) pokiaľ sa nevykoná likvidácia a s cieľom odobrať propagačný význam takým školám (...), malo by sa riadiť týmito pokynmi:

a) všetky deti môžu navštevovať školy, v ktorých výučba prebieha v štátnom alebo v ich materinskom jazyku. Podľa toho, maďarské školy môžu navštevovať iba deti maďarskej národnosti, pokiaľ deti inej národnosti, môžu, iba s výnimočným povolením Ministerstva osvety,

b) deťom srbskej, bunevackej a šokskej¹⁷ národnosti, ako aj deťom akejkoľvek inej slovanskej národnosti, je prísne zakázané navštevovanie týchto škôl; Ministerstvo osvety bude mať za úlohu otvoriť dostatočný počet škôl so srbochorváckou vyučovacou rečou, aby sa týmto deťom umožnilo vzdelávanie v štátnom jazyku.“¹⁸

Tieto opatrenia mali za úlohu každoročne znižovať počet žiakov v maďarských školách s cieľom uľahčiť likvidáciu takých škôl¹⁹ a s cieľom potlačiť maďarizáciu.

Legislatívne záruky o právach minorít na výučbu a používanie svojho jazyka nielen vo Vojvodine, ale celom Kráľovstve SHS predstavovali ustanovenia medzinárodnej zmluvy o ochrane minorít. Bola to Saintgermainská

¹⁶ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 60.

¹⁷ Šokci sú južnoslovanská etnická skupina, ktorá dnes žije v Slavónsku, Barani, Bosne, Srijeme (západná časť), Banáte a Báčke, ako aj v určitých oblastiach Maďarska. Sú prevažne katolíci, preto ich zvyčajne považujú za Chorvátov.

¹⁸ АЈ, фонд Министарства просвете, Поверљива грађа, 66-51-105, Уредба о привременом уређењу Делегације (Одељења) Министарства просвете за Банат, Бачку и Барању, бр. 2546 од 9. VI 1919, Министарству просвете; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 60-61.

¹⁹ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 61.

mierová zmluva z 10. septembra, podpísaná medzi mocnosťami spojenými i združenými²⁰ z jednej strany a Rakúskom z druhej strany, v Saint-Germain-en-Laye. Medzitým, delegácia Kráľovstva SHS ju odmietala podpísať, nesúhlasiac s článkom 51. zmluvy (o ochrane menšín) a ustanoveniami o reparácii (náhrade).²¹ Tak súčasne mierová zmluva bola prijatá bez podpisov predstaviteľov Juhoslávie (a Rumunska). Zmluvu o ochrane menšín štát podpísal až 5. decembra v roku 1919. Obe zmluvy (mierová zmluva s Rakúskom a Zákon o ochrane minorít) boli uzákonené Dočasným zákonom z 10. mája 1920 a formálne schválené v Dočasnom národnom zastupiteľstve (*Privremeno narodno predstavništvo*) 16. septembra istého roku. Ustanovenia o právach minorít však neplatili v tých oblastiach, ktoré patrili Srbsku pred 1. januárom 1913. Podľa zmluvy členovia etnických, náboženských a jazykových menšín v Kráľovstve SHS dostali rovnaké práva ako ostatní, aby s vlastnými finančnými prostriedkami budovali, spravovali a dozerali na charitatívne a sociálne ustanovizne, školy a iné vzdelávacie kancelárie s právom na používanie svojho jazyka a slobodné vyznanie viery.²² Zákon ďalej predpisoval, že jazyk minorít sa môže používať bez obmedzenia ako v súkromnej, tak aj verejnej sfére, v náboženských záležitostiach, v tlači a publikáciách každého druhu, pri písaní listov, na verejných zhromaždeniach atď. Obmedzenia boli iba pri používaní jazyka minorít v komunikácii s úradmi, lebo používanie menšinového jazyka bolo zabezpečené iba v korešpondencii so súdnymi orgánmi, ale nie s ostatnými (napr. žiadosť na parlament, štátnemu alebo okresnému úradníctvu nemohla byť napísaná v jazyku minorít).²³ Pre menšiny boli dôležité najmä články 7., 8., 9. a 11. tohto zákona:²⁴

Článok 7. „*Všetci štátni občania Kráľovstva SHS (príslušníci Srbsko-chorvátsko-slovinského národa), budú rovní pred zákonom a budú požívať rovnaké občianske a politické práva bez ohľadu na rasu, jazyk alebo náboženstvo. Rozdiel v náboženstve alebo vierovyznaní nemôže byť žiadnemu štátnemu občanovi Kráľovstva SHS na prekážku, pokiaľ ide o užívanie práv občianskych a politických a hlavne pokiaľ ide o prístup do verejnej služby úradov a k hodnostiam alebo k vykonávaniu akejkoľvek živnosti alebo povolania. Štátnym občanom Kráľovstva SHS nebude kladené žiadne obmedzenie, pokiaľ ide o voľné užívanie akéhokoľvek jazyka v*

²⁰ Medzi štátmi Dohody a ich spojencami.

²¹ KRIZMAN, Bogdan: *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918-1941: diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb : Školska knjiga, 1975, s. 17.

²² ШИМУНОВИЋ– БЕШЛИН, Б.: *Просветна политика у Дунавској бановини: (1929 - 1941)*, s. 186.

²³ ПРЖИЋ, Илија: *Заштита мањина према одредбама уговора о миру 1919-1920*. Београд : Штампарија "Мироточиви", 1922, s. 226-229.

²⁴ НИКИЋ, Федор: *Приватне основне школе и националне мањине*. Летопис Матице српске, књ. 319, св. 1/1929, s. 2.

*súkromnom a obchodnom styku, vo veciach týkajúcich sa náboženstva, tlače alebo verejných prejavov akéhokoľvek druhu vo verejných zhromaždeniach“.*²⁵

Článok 8. „*S obyvateľmi Kráľovstva SHS, ktorí patria k národnostným, náboženským alebo jazykovým menšinám, bude po práve a v skutočnosti za rovnakých podmienok zaobchádzané ako s ostatnými príslušníkmi Kráľovstva SHS. Zvlášť budú mať rovnaké práva, aby vlastným nákladom zakladali, spravovali a pod dozorom mali ústavy ľudomilné, náboženské a sociálne, školy a iné výchovné ústavy, s právom tam slobodne používať svoj jazyk a tam slobodne vykonávať svoje náboženstvo.*“²⁶

Článok 9. uvedeného zákona príslušníkom národnostných menšín zabezpečoval vyučovanie detí na základných školách v ich materinskom jazyku s podmienkou, že vyučovanie štátneho jazyka v takých školách muselo byť záväzné.²⁷ Tento článok zákona, veľmi dôležitý pre vzdelávanie príslušníkov minoritného obyvateľstva vo Vojvodine, znel nasledovne:

„*Pokiaľ ide o verejnú výučbu, vláda Kráľovstva SHS poskytne v mestách a okresoch, v ktorých je usadený značný počet občanov Kráľovstva SHS iného jazyka než srbsko-chorvátsko-slovinského, primeranej príležitosti zaistiť, aby deťom týchto občanov Kráľovstva SHS dostalo sa vyučovanie na školách obecných v ich vlastnej reči. V mestách a okresoch, v ktorých je osadený značný počet príslušníkov Kráľovstva SHS, ktorí patria k menšinám náboženským alebo jazykovým, zabezpečiť sa týmto menšinám slušný podiel na pôžitku a upotrebenia čiastok, ktoré majú byť vynaložené na výchovu, náboženstvo alebo ľudomilnosť z verejných fondov podľa štátneho rozpočtu, obecných rozpočtov a iných.*“²⁸

Článok 11. „*(...) predpisy pokiaľ sa týkajú príslušníkov menšín, sú záväzky záujmu medzinárodného a budú užívať záruku Spoločnosti národov. Taktiež, ak by z toho povstal spor medzi Kráľovstvom SHS a niektorou Veľmocou, alebo ktoroukoľvek inou mocnosťou, ktorá je členom Spoločnosti*

²⁵ Уговор о миру са Аустријом: (Сен Жерменски уговор). Збирка закона, св. 61, Београд : Издавачка књижара Геце Кона, 1927, с. 49-50; LABÁT, Andrej: *Naša politika od prevratu dodnes*. Báčsky Petrovec, 1932, s. 97.

²⁶ Уговор о миру са Аустријом: (Сен Жерменски уговор). Збирка закона, св. 61, Београд : Издавачка књижара Геце Кона, 1927, с. 49-50; LABÁT, Andrej: *Naša politika od prevratu dodnes*. Báčsky Petrovec, 1932, s. 97; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*. с. 75.

²⁷ Pozri vias: ПРЖИЋ, Илија: *Заштита мањина према одредбама уговора о миру 1919-1920*. Београд : Штампарија "Мироточиви", 1922.

²⁸ Уговор о миру са Аустријом: (Сен Жерменски уговор). Збирка закона, св. 61, Издавачка књижара Геце Кона, Београд, 1927, с. 49-50; LABÁT, А.: *Naša politika od prevratu dodnes*, s. 98; ПРЖИЋ, Илија: *Заштита мањина према одредбама уговора о миру 1919-1920*, с. 226-229; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, с. 75.

národov, bude tento spor pokladaný za spor medzinárodného rázu, a na-koľko to bude požadovať druhá stránka, má byť daný pred Stály medzinárodný súd, ktorého rozhodnutie bude konečné."²⁹

Vláda Kráľovstva SHS tlmočila Zákon o ochrane menšín tak, ako jej vyhovovalo. Predstaviteľom minorít bolo umožnené vzdelávanie v materinskom jazyku iba na základných školách, čiže v prvých štyroch triedach základnej ľudovej školy, nie vo vyšších. Uvedenými článkami zákona sa menšinám komplexne a právne zaistilo iba základné vzdelanie v materinskom jazyku, a to výlučne iba na nižšej ľudovej, tzv. základnej, škole (*les écoles primaires*).³⁰ Výučba v jazykoch minorít na stredných a odborných školách nebola podľa medzinárodnej zmluvy záväzná a otvorenie takých tried, respektíve dávanie väčších práv minoritám, záležalo od dobrej vôle štátnych úradov.

Likvidácia maďarských škôl sa začala v školskom roku 1920/21 veľmi jednoduchým spôsobom – rozšírením srbských školských zákonov na Vojvodinu. Znamenalo to, že všetky školy na území Vojvodiny sa stali štátnymi, srbskými.³¹ Minister osvety Svetozar Pribičević³² 6. júna 1920 prijal nasledovné rozhodnutie: „*Aby sa dosiahla jednotnosť v postupoch školských úradov a uplatnili sa právne ustanovenia, aby sa uskutočnilo vyrovnanie výučby vo všetkých štátnych a súkromných národných školách v Banáte, Báčke a Barani a aby sa získal potrebný súhlas o vykonávaní a ustanovení zákona, ktorým sa mení a dopĺňa Zákon o štátnych školách z 23. júla roku 1919, ktorý platí ohľadom platov na celé Kráľovstvo, podľa oprávnenia Národného zhromaždenia (článok 38.) a podľa návrhu Osvetového oddelenia pre Banát, Báčku a Baraňu (č. 12.471), rozhodujem: aby sa Zákon o národných školách v Srbsku z 19. apríla 1904 v súvislosti s jeho zmenou a doplnkami z 23. júla 1919, rozšíril na všetky oblastné základné školy v Banáte, Báčke a Barani*“.³³

²⁹ Уговор о миру са Аустријом: (Сен Жерменски уговор). Збирка закона, св. 61, Издавачка књижара Геце Кона, Београд, 1927, s. 49-50; LABÁT, A.: *Naša politika od prevratu dodnes*, s. 98.

³⁰ НИКИЋ, Ф.: *Мањинске и приватнешколе и наша просветна политика*, s. 4.

³¹ Закон о народним школама у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, §10.

³² Svetozar Pribičević (Kostajnica, 26. október 1875 – Praha, 15. september 1936) bol srbský politik a publicista, ktorý sa v Kráľovstve SHS stal neochvejným odporcom prívržencov silnej ústrednej vlády. Bol jedným z vodcov chorvátsko-srbskej koalície v Rakúsko-Uhorsku. V Kráľovstve SHS zastával vysoké vládne funkcie – minister vnútra a minister školstva. Potom bol aj v opozícii spolu so Stjepanom Radičom – Sedliackou-demokratickou koalíciou. Po zavedení diktatúry bol internovaný a potom za pomoci vlády Československa odišiel do Prahy. Spolupracoval aj s Komunistickou stranou Juhoslávie. V emigrácii 19. decembra 1932 vydal knihu „Diktatúra kráľa Alexandra“.

³³ АВ, фонд Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању, ОН бр. 17.967 од 6. VI 1920; RADAŠIN, V.: *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine*, s. 68-69; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 61.

Onedlho bolo rozhodnutie ministra osvety doplnené rozhodnutím Ministerskej rady, ktorým sa rozšírili na Vojvodinu všetky školské zákony bývalého Srbského kráľovstva. Toto rozhodnutie bolo prijaté 13. júla 1920 vo forme schváleného návrhu ministra osvety pod číslom 10.130: „*Kvôli tomu, že sa v Banáte, Báčke a Barani aj naďalej pracuje, buď podľa maďarských zákonov, buď podľa dočasne nesankcionovaných nariadení a rozhodnutí doterajšieho Osvetového oddelenia v Novom Sade, v záujme jednoty výučby a vzdelávania v administratívnej práci navrhujem, aby sa školské zákony, ktoré dnes platia v Srbsku a v Čiernej Hore rozšírili na ľudové, stredné a odborné školy, ako aj na ostatné osvetové inštitúcie v Banáte, Báčke a Barani. Zároveň prosím Ministerskú radu o povolenie, aby som mohol, v nevyhnutných situáciách a po vypočutí Hlavnej osvetovej rady, upravovať tieto zákony podľa okolností, ktoré sa v tomto momente nemôžu zmeniť. Ministerská rada súhlasí a schvaľuje môj návrh.*“³⁴

Takto bol fakticky vytvorený nový školský systém vo Vojvodine. Znamenalo to zoštátnenie základného vzdelávania, čiže zrušenie verejných práv pre všetky cirkevné školy, mnohé obecné a tie, ktoré ešte neboli v štátnych rukách. Osvetové oddelenie v Novom Sade vypracovalo plán práce pre stredné a odborné školy. Podľa neho a v súlade so Zákonom o stredných školách mal byť vyučovací jazyk na všetkých stredných školách srbochorvátsky (13. čl. zákona).³⁵ Z toho vyplýva, že vo všetkých štátnych stredných školách a v dovtedajších mešťanekach, ktoré neboli srbské, sa mal postupne zaviesť srbský jazyk ako vyučovací a také školy sa mali zjednotiť s existujúcimi štátnymi srbskými školami, respektíve zatvoriť. Mohli zostať jedine paralelné triedy s materinským vyučovacím jazykom, a to výlučne iba v niektorých srbských školách.³⁶ Rozšírením srbských školských zákonov na Vojvodinu prestalo fungovať Oddelenie Ministerstva osvety pre Banát, Báčku a Baraňu. Oddelenie bolo formálne zrušené rozhodnutím Ministerstva osvety 6. septembra 1920³⁷ a budúce nariadenia prichádzali priamo z Ministerstva osvety v Belehrade a realizovali sa prostredníctvom vojvodinských osvetových inšpektorov.

³⁴ Министарство просвете: *Средњошколски зборник 3 / приредио Милан К. Петковић*, Београд : Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1923, s. 54; RADAŠIN, V.: *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine*, s. 71-72; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 62. (Súkromný archív Fedora Nikića)

³⁵ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 62.

³⁶ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 62.

³⁷ Министарство просвете: *Средњошколски зворник 2*, Београд : Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1920, Наредба бр. 11542; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, 63; RADAŠIN, V.: *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929. godine*, s. 238.

Ministerské nariadenie č. 31.230 z 27. augusta 1920 ohľadom menšinových škôl hovorí, že sa všetky vtedajšie základné školy vyhlásili za štátne. V mestách, kde boli deti rôznych národností, mali byť organizované triedy na základných školách pre každú národnosť pod podmienkou, že v každej jednej triede muselo byť minimálne 60 žiakov (v dvoch spojených triedach najmenej 55 žiakov a v troch alebo štyroch spojených triedach 45 žiakov).³⁸ V školách, v ktorých vyučujúci jazyk nebol srbochorvátsky, museli sa ako záväzné vyučovať nasledujúce predmety: srbochorvátsky jazyk, história a geografia Kráľovstva SHS. Namiesto stredných, odborných a občianskych škôl, v ktorých vyučovacím jazykom nebol štátny jazyk, mali byť otvorené paralelné triedy na štátnych stredných a obchodných školách.³⁹ Paralelné triedy sa mali otvárať aj v tých mestách, v ktorých už boli srbské stredné a obchodné školy, ale s určitými podmienkami. V súvislosti s učebnicami, ktoré neboli v štátnom jazyku, toto nariadenie predpisovalo, že sa musia vypracovať na základe rovnakého učebného plánu a programu, musia byť obsahovo rovnaké ako učebnice na štátnych školách a môžu sa používať iba po schválení Ministerstvom osvety.⁴⁰ Všetky tieto predpisy boli doplnené už 1. októbra 1920 príkazom, ktorý sa týkal hlavne štátnych škôl: „...prestávajú s prácou všetky nesrbské občianske školy v tých mestách, kde existujú školy so srbochorváckym vyučovacím jazykom a v ktorých budú formované paralelné triedy s výučbou v nemčine, respektíve v maďarskom jazyku, pod podmienkou, že počet prihlásených detí v jednej triede, bude najmenej 30.“⁴¹

Ohľadom učebného plánu a programu Ministerstvo osvety prijalo dňa 20. septembra 1920 nasledovné nariadenie, zacielené na osvetových inšpektorov vo Vojvodine: „*Učebný plán a program, ktorý platí pre všetky štátne a súkromné školy s oficiálnym štátnym vyučovacím jazykom, musí byť vo všetkom rovnaký aj pre školy, ktoré majú paralelné triedy, ako aj tam, kde sa výučba koná v inom jazyku.*“ Ďalej sa píše, že v triedach s vyučovacím jazykom srbským sa srbská história a geografia musia vyučovať iba v srbčine. Výučba štátneho jazyka v školskom roku 1920/21 sa mala začať v III.

³⁸ Закон о народним школама у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, §5; НИКИЋ, Ф.: *Мањинске и приватне школе и наша просветна политика*, s. 21.

³⁹ Tieto triedy mali byť otvorené v nasledovných mestách: v maďarskom jazyku v Subotici, Sente, Zrenjanine, Sombore, nemecké triedy v Novom Vrbase, Veršeci, Novom Sade, Novom Bečeji, Pančeve a Belej Crkve, ako aj na slovenskom gymnáziu v Báčskom Petrovci; НИКИЋ, Федор: *Мањинске и приватне школе и наша просветна политика*. Лето-пис Матице српске, књ. 319, св. 3/1929, s. 19.

⁴⁰ *Зборник закона, наредба и важнијих расписа Одељења за основну наставу Министарства просвете Краљевине СХС у 1918/19 и 1919/20. школској години*. Књ. 1, Београд 1921, s. 263-266. (Ďalej iba: *Зборник закона*)

⁴¹ *Зборник закона*, s. 276, Распис ОН бр. 34.090.

triede, kým sa nevytvoria podmienky na vyučovanie v nesrbských triedach už od I. triedy.⁴² Ministerstvo osvetu na návrh osvetových inšpektorov vydalo osobitné nariadenie, ktorým boli bližšie definované predpisy o výučbe srbochorvátskeho jazyka a tzv. národných predmetov (história a geografia) v školách a triedach príslušníkov minorít. Predpis z 28. októbra 1920 má nasledovnú podobu:

„1) Výučba srbského jazyka, histórie a geografie v školách cudzích národností môže sa konať aj s určitými výhodami, pomocou materinského jazyka, ktorý žiaci ovládajú a v skrátenej forme. 2) Tento predpis platí aj pre súkromné školy, ktoré sú financované zo súkromných zdrojov. 3) Výučba srbského jazyka v školách cudzích národností sa začne v III. triede a pokračuje od tohto školského roka. Pre uvedenú výučbu, ako aj pre výučbu histórie a geografie, budú podľa možnosti pridelení srbskí učitelia. 4) Žiaci moslimského vierovyznania, keďže nemajú svoj jazyk a hovoria jazykom iných národností, budú sa spájať kdekoľvek je to možné so srbskými žiakmi, s výnimkou miest, kde neexistujú srbské školy. V tom prípade sa im výučba bude poskytovať v jazyku tej národnosti, v akom prebiehajú aj ostatné predmety, okrem srbského jazyka, histórie a geografie.“⁴³

Na základe všetkého, čo sme uviedli, môžeme usúdiť, že sa štátnym vrchnostiam podarilo zaviesť vo Vojvodine taký školský systém, aký im najviac vyhovoval. Všetky schválené opatrenia štát odôvodňoval „*národným a štátnym záujmom*“.⁴⁴ Transformáciou všetkých škôl vo Vojvodine na štátne, osvetové úrady dostali možnosť úplne kontrolovať a vykonávať dozor v školách a triedach minorít a smerovať svoju osvetovú politiku v zmysle vzdelávania a výchovy detí v národnom/štátnom duchu. Školy mali za úlohu „*rozviť štátne povedomie v duchu národnej jednoty a náboženskej tolerancie*“⁴⁵ a tento cieľ riešili najjednoduchším spôsobom – zoštátnením škôl. V jednom z nariadení Ministerstva osvetu sa píše nasledovné „*Pre takúto výchovnú prácu, štát má skutočnú záruku iba v štátnych školách, kde štátna moc menuje učiteľov a dohliada na ich vzdelávaciu prácu*“.⁴⁶ Zavedením povinnosti učiť sa v školách minorít tzv. „*nacionálne (národné) predmety*“ (srbochorvátsky jazyk, históriu a geografiu), štátne úrady prakticky zaviedli dvojazyčné vyučovanie. Tak si vytvorili možnosť nielen zbaviť sa politiky maďarizácie, ale s istotou možno konštatovať, že zaviedli politiku zabezpečenia jednotnej vzdelávacej sústavy v záujme štátu.

⁴² Зборник закона, s. 267-268, Распис ОН бр. 31.691.

⁴³ Зборник закона, s. 269, Распис ОН бр. 38,495.

⁴⁴ Сређивање школских прилика у Војводини, In: Народна просвета, 12. VI 1920.

⁴⁵ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929, s. 65.

⁴⁶ Основна настава, службени гласник Министарства просвете, бр. 24, 10 VIII 1925, 856, Наредба ОН бр. 40.896, 31 VIII 1925.

Osvetová politika voči minoritám po schválení

Vidovdanskej ústavy

Pri prijatí Ústavy Kráľovstva SHS bola najprv vytýčená otázka štátneho jazyka. Návrh Ústavy, ktorý vypracovala vláda Nikolu Pašiča⁴⁷ stanovil, aby bola štátnym jazykom-srbochorvátčina a v Slovinsku „slovin-ský dialekt“, čím bola slovinčina zjavne degradovaná na úroveň dialektu. Takéto riešenie bolo kritizované, a preto boli navrhované rôzne úpravy danej otázky, pokiaľ sa vládna väčšina nezhodla a neschválila srbsko-chorvátsko-slovin-ský jazyk ako štátny.⁴⁸ Tým nebolo postavenie Slovincov rovnoprávne, lebo v ich školách bol záväzným predmetom srbsko-chorvátsko-slovin-ský jazyk, zatiaľ čo vyučovanie slovin-ského jazyka v srbských a chorvátskych školách nebolo záväzné. Vládny návrh Ústavy sa medzitým ani jedným slovom nedotkol práva minorít na používanie a pestovanie svojho materinského jazyka.⁴⁹ Z toho dôvodu bol návrh kritizovaný už pri ústavnej rozprave a z uvedených dôvodov neprešiel schvaľovacím procesom.⁵⁰ Okolo problematiky však prebiehala horlivá diskusia, najmä v súvislosti s článkom 16, ktorý obsahoval ustanovenia o výučbe minorít.⁵¹ Vtedy predstaviteľ komunistickej strany Svetozar Marković⁵² navrhol: *„Považujem za nevyhnutné, aby sa obzvlášť, aj v Ústave, zdôraznilo – aby sa národnostným menšinám garantovalo nielen právo, aby si otvorili školy, v ktorých výučba bude prebiehať v materinskom jazyku, ale potrebné je obzvlášť zdôrazniť, že štát je zodpovedný za ich podporovanie v oblastiach, kde žijú*

⁴⁷ Nikola Pašić (Zaječar, 6./18. december 1845 – Belehrad, 10. december 1926) bol srbský a juhoslovanský politik, dlhoročný predseda vlády Srbského kráľovstva a Kráľovstva SHS, zakladateľ a vodca Ľudovej radikálnej strany. Pašić získal vzdelanie vo Švajčiarsku, kde sa dostal pod vplyv myšlienok Svetozara Markovića. V rokoch 1891 až 1892 bol predsedom vlády Srbska a ruským poslancom. Do prvej svetovej vojny bol pri štyroch príležitostiach predsedom vlády Srbska. Počas jeho pôsobenia Srbsko zvíťazilo v colnej vojne nad Rakúsko-Uhorskom, v balkánskych vojnách a potom v prvej svetovej vojne. Vo svojej politike sa spoliehal na Rusko a po Októbrovej revolúcii na Francúzsko. Podieľal sa na vytvorení juhoslovanského štátu, ktorý zastupoval na mierovej konferencii vo Versailles. Od roku 1921 do 28. júla 1924 a od 6. novembra 1924 do roku 1926 bol predsedom vlády Kráľovstva SHS.

⁴⁸ Stenografске beleške Ustavnog odbora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 18. II 1921; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 66.

⁴⁹ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 67.

⁵⁰ Stenografске beleške Ustavnog odbora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 19. II 1921.

⁵¹ НИКИЋ, Федор: *Приватне основне школе и националне мањине. Летопис Матице српске*, књ. 319, св. 1/1929, s. 4-8.

⁵² Svetozar Marković (Zaječar, 21. september 1846 – Terst, 10. marec 1875) bol vplyvným srbským socialistickým mysliteľom, politikom a publicistom v druhej polovici 19. storočia. Publikoval *Radenik*, prvú socialistickú novinu v Srbsku a na Balkáne. Marković bol tvrdým kritikom veľkosrbskej politiky a priekopníkom myšlienky balkánskej federácie. Ustanovil federalizmus ako konštantu srbskej ľavice, ako alternatívu k veľkej štátnej ideológii založenej na „historickom zákone“. Odmietol aj klerikálnu tradíciu ako základ pre jednotu srbského ľudu, ktorý oddeľoval líniu pravicového populizmu.

obyvatelia, ktorí nerozprávajú po srbsky, chorvátsky alebo slovinsky, aby také školy štát podporoval a aby výučba prebiehala v materinskom jazyku príslušného obyvateľstva.“⁵³ V tom zmysle Marković v mene komunistickej strany navrhol zmenu článku 16 Ústavy, ktorý znel: „Štát je povinný podporovať školy v oblastiach, kde žijú národnostné menšiny. V tých školách sa výučba bude konať v materinskom jazyku príslušného obyvateľstva.“⁵⁴ Minister osvetý Svetozar Pribičević z dôvodu, aby nebolo „nespokojného obyvateľstva“,⁵⁵ spomínaný 16. článok preformuloval a minoritám dovolil otvárať štátne školy s vlastným vyučovacím jazykom.⁵⁶ Takto bol 16. článok zákona týkajúci sa osvetý a jazyka doplnený a konečne schválený v Ústave z 28. júna 1921: „Menšinám inej rasy a jazyka umožňuje sa základné vzdelanie v ich materinskom jazyku pod podmienkou, ktorú ustanoví zákon.“⁵⁷ Ústava zabezpečila podmienky, na základe ktorých základné vzdelanie mohlo prebiehať v jazykoch minorít, ale nezabezpečovala im právo na výučbu vo vlastnom jazyku aj na stredných školách.

Po schválení Ústavy Ministerstvo osvetý prinieslo dňa 14. júla 1921 nasledovné riešenie:

„V súvislosti s rozhodnutím Ministerskej rady (SN č. 10.030) z 20. augusta 1920 o rozšírení školských zákonov Srbska na ľudové, stredné a odborné školy v Banáte, Báčke a Barani, a v súlade s Ústavou Kráľovstva SHS, ktorá bola schválená na sviatok Vidovdan⁵⁸ v roku 1921, minister osvetý (SN č. 9884) dňa 14. júla 1921 rozhodol, aby sa doplnili, respektíve vymenili tieto body rozhodnutia (SN č. 10.576) z 27. augusta v roku 1920:⁵⁹

1. postupne sa rušia paralelné triedy s neštátnym vyučovacím jazykom na všetkých školách, okrem ľudových (základných, národných) škôl;
2. do tried s neštátnym vyučovacím jazykom, ktoré ešte budú existovať, budú sa prijímať iba žiaci tej národnosti, v jazyku ktorej sa výučba uskutočňuje;
3. aby sa Židia prijímali do vyšších tried s neštátnym vyučovacím jazykom stredných a vyšších obchodných škôl ešte iba nasledovného školského

⁵³ Stenografске beleške Ustavnog odbora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 25. II 1921.

⁵⁴ Stenografске beleške Ustavnog odbora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 25. II 1921.

⁵⁵ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 68.

⁵⁶ Stenografске beleške Ustavnog odbora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, s. 103-104.

⁵⁷ Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: od 28. juna, 1921. god., Beograd, 1921, Čast II, Základné občianske práva a povinnosti, §16.

⁵⁸ Vidovdan je náboženský sviatok, ktorý oslavuje srbská a bulharská pravoslávna cirkev dňa 28. júna. Je jeden z najväčších srbských sviatkov. Patrí k stálym sviatkom a podľa juliánskeho kalendára sa oslavuje 15. júna. U Srbov je známy ako Vidovdan a u Bulharov ako Vidovden alebo Vidov den.

⁵⁹ Зборник закона, s. 236-266; НИКИЋ, Ф.: *Мањинске и приватне школе и наша просветна политика*, s. 19; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 68-69.

roka a po tom majú navštevovať iba triedy so štátnym vyučovacím jazykom;

4. aby sa namiesto zrušených tried s neštátnym vyučovacím jazykom ustanovili pre príslušníkov národnostných menšín tam, kde ich v nižších triedach bude 30 a vo vyšších 20, fakultatívne vyučovanie jazyka a literatúry ich národnosti, namiesto výučby druhého jazyka;

5. aby sa v štátnych učiteľských školách pre učenie jazyka národnostných menšín založili stále katedry podľa potreby.

Podľa uvedeného, tohto školského roku sa rušia triedy s neštátnym vyučovacím jazykom v I. ročníkoch stredných a odborných škôl.⁶⁰

Medzitým administratíva narazila na ťažkosti pri rušení tried na stredných a odborných školách s vyučovacím jazykom minorít v priestore Vojvodiny. Boli to hlavne politické dôvody, lebo prerušiť školskú dochádzku tisíckam žiakov na týchto školách by malo nielen vnútropolitické, ale aj zahraničné následky.⁶¹ Z toho dôvodu iba mesiac po schválení vyššie uvedeného boli vrátené minulé rozhodnutia, ktoré umožňovali predstaviteľom minorít vo Vojvodine navštevovať stredné a odborné školy s vlastným vyučovacím jazykom. Nariadenie Ministerstva osvety prišlo 26. augusta 1921 a prikazovalo, aby sa rozhodnutie (SN č. 9884) zo 14. júla 1921 vyradilo a aby pre školský rok 1921/22 zostalo platné rozhodnutie Ministerskej rady (SN č. 10.030) z 20. augusta 1920.⁶² Prvé ročníky paralelných tried s neštátnym vyučovacím jazykom sa mali aj naďalej otvárať a udržiavať v školskom roku 1921/22 všade tam, kde existovali, a podľa rozhodnutia (SN č. 10.576) z 27. augusta 1920 mali byť otvorené nové triedy v závislosti od počtu žiakov.⁶³

Realita bola taká, že suspendované rozhodnutie nebolo nikdy v celej miere vrátené do života.⁶⁴ Osvetové orgány sa sériou ustanovení pokúšali ohraničiť počet žiakov minorít na stredných a odborných školách. Tak už v novom školskom roku 1922/23, čiže nariadením z dňa 25. júla 1922, sa rozhodlo nasledovne:

„1) do tried s neštátnym vyučovacím jazykom môžu sa prijať iba žiaci tej národnosti, v ktorej jazyku sa prednáša v takých triedach;

2) noví žiaci, predstavitelia moslimského vierovyznania, ktorí sa po prvýkrát zapisujú na inú školu (na základnú, občiansku alebo strednú školu), môžu sa zapísať jedine do tried so štátnym vyučovacím jazykom;

⁶⁰ МП, СЗ 3, 304-305; НИКИЋ, Ф.: Мањинске и приватне школе и наша просветна политика, s. 19-20; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929, s. 69.

⁶¹ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929, s. 69.

⁶² Позри: Зборник закона, s. 236-266.

⁶³ МП, СЗ 3, 314; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929, s. 69.

⁶⁴ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929, s. 69.

3) *v triedach s neštátnym vyučovacím jazykom vo Vojvodine môžu sa učiť tí žiaci, ktorých rodičia žijú v oblastiach Banátu, Báčky a Barane.*⁶⁵

Nové prekážky pre zápis žiakov minorít sa prejavili v nasledujúcom školskom roku 1923/24, lebo štátne úrady určili mestá a školy so strednými školami, v ktorých sa môžu tieto triedy otvoriť.

Ako vidíme, existovali rôzne prekážky v otázke vzdelávania minorít. Problematika sa týkala nielen základných škôl, ale aj stredných, občianskych, odborných atď. Z nedostatku zákonov boli všetky staré nariadenia, ktoré regulovali podmienky na edukáciu minorít na základných školách, nahradené v roku 1925 novým administratívnym aktom. Týmto aktom sa minoritám ohraničovalo právo na úplné základné vzdelanie s výučbou vo vlastnom materinskom jazyku.⁶⁶ Bolo im umožnené iba nižšie štvorročné základné vzdelanie. Išlo o akt Svetozara Pribičevića, ministra osvet, ktorý ho predniesol dňa 18. júna 1925: „*Aby sa implementoval bod 4. článku 16. Ústavy Kráľovstva SHS a aby sa členom inej rasy a jazyka umožnilo základné vzdelanie v ich materinskom jazyku, pokým Zákon o základných školách neustanoví inak, rozhodujem:*

1. *Vo všetkých základných školách vyučovacím jazykom je štátny jazyk.*

2. *Ak pre formovanie triedy existuje viac ako 30 žiakov inej rasy, pre nich sa otvárajú paralelné triedy, v ktorých sa v prvých štyroch školských rokoch výučba uskutoční v ich materinskom jazyku, okrem národných predmetov.*

3. *Ak pre jednu triedu existuje menej ako 30 žiakov a na celej škole viac ako 30 žiakov inej rasy, potom sa môžu dve alebo tri triedy kombinovať tak, že v jednej triede nesmie byť viac ako 50 žiakov. V prípade, že neexistujú hore uvedené podmienky, potom sa paralelné triedy rušia.*

4. *Tento predpis platí od začiatku školského roka 1925/26.*⁶⁷

Štátne úrady vlastný vplyv a prevahu v rozhodovaní najčastejšie prejavovali v ich práve, aby v určitých prípadoch rozhodovali o etnickej príslušnosti detí minorít, ktoré sa zapisovali do škôl. Odôvodňovali to potrebou zbaviť sa maďarizácie a najmä potláčaním maďarizácie v školách. Ešte po oslobodení nedovoľovali maďarským a nemeckým deťom, ktoré mali slovanské priezviská, aby sa zapísali do škôl s maďarským alebo nemeckým vyučovacím jazykom. Mohli sa zapísať iba do škôl so srbochorvátskym vyučovacím jazykom, aj keď ho nepoznali. Tu by sme mohli zdôrazniť, že politické a nie školské úrady vykonávali tzv. analýzu mena,⁶⁸ nebdajúc pritom na to, akú národnosť si minority samé definovali. Vykonávali to iba na základe priezviska. Tak sa národnosť dieťaťa so slovanským priezviskom

⁶⁵ МП, СЗ 3, 314; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 69.

⁶⁶ Základná národná škola vtedy mala 6, respektíve 8 tried.

⁶⁷ Основна настава, I VII 1925, s. 631; *Најновији учитељски зборник*, Панчево, 1928, s. 172.

⁶⁸ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 10.

prišlo na základe národnosti jeho deda, a nie podľa jeho národnosti alebo národnosti jeho otca.⁶⁹ Cieľom bolo radikálne zrušiť všetky následky maďarizácie v dvoch generáciách.

Onedlho v roku 1922 vyšli nové predpisy, ktorými sa určovala etnická príslušnosť minorít. Ministerstvo osvety schválilo nové príkazy 20. septembra 1922: *„Ohľadom konkrétnych otázok riaditeľov škôl, týkajúcich sa určovania národnosti, minister osvety pod SN č. 14.449 z dňa 16. IX. 1922 rozhodol: aby sa národnosť žiakov určovala podľa otca; v podozrivých prípadoch rozhoduje uistenie štátnych úradov (obvodový alebo okresný náčelník). Ak mat' Slovenka, nie Maďarka, žiada ochranu od maďarizácie detí ako pokračovanie výslednej maďarizácie, má sa jej vyjsť v ústrety.“*⁷⁰ Tendenciu „národnej asimilácie štátu“ najlepšie vidieť v príkaze z 3. septembra 1925, v ktorom sa prikazuje školským správam národných škôl, aby dbali na pôvod detí a ich materinský jazyk: *„Školopovinné deti, ktorých rodičia hovoria slovanským jazykom a tí, ktorí tým jazykom hovoria v menšej miere, musia navštevovať školy so štátnym vyučovacím jazykom, respektíve prípravné triedy, kde sa budú pripravovať na vyučovanie v štátnom jazyku.“*⁷¹ Neskôr sa určilo, ktoré sú deti slovanského pôvodu: *„1) deti, ktorých otcovia sú podľa národnosti Srbi, Chorváti alebo Slovinci, alebo inej slovanskej národnosti a matky: Nemky, Maďarky, Rumunky, alebo niektorej inej národnosti. 2) deti, ktorých matky sú podľa národnosti Srbky, Chorvátky a Slovinky, alebo inej slovanskej národnosti, a otcovia: Maďari, Nemci, Rumuni alebo osoby inej národnosti.“*⁷²

Posledný administratívny úradný spis, pokým nebol schválený Zákon o základných školách, ktorý predpisoval zápis žiakov minorít vo Vojvodine, bol príkaz ministra osvety Božidara Maksimoviča⁷³ z 3. augusta 1929. Uvádza, že by sa do maďarských, nemeckých a rumunských tried na základných školách vo Vojvodine mali žiaci zapisovať na základe národnosti a vlastného materinského jazyka. Pri zápise sa muselo dbať na nasledovné:

1. *„aby sa deti slovanského pôvodu zapisovali do tried so štátnym vyučovacím jazykom;*

⁶⁹ ШИМУНОВИЋ – БЕШЛИН, Б.: *Просветнаполитика у Дунавској бановини: (1929 - 1941)*, s. 189; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 70. (Súkromný archív Fedora Nikića)

⁷⁰ МП, СЗ 5, s. 356-357; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 71.

⁷¹ Основна настава, 10. IX 1925, s. 948.

⁷² Просветни гласник, 1926, s. 520.

⁷³ Božidar Maksimović (Knić, 1. marec 1886 – Belehrad, 18. júl 1969) bol srbský a juhoslovanský politik, ministrom vnútra bol v rokoch 1924 – 1927, školstva 1929 – 1932, súdnictva 1932, bez portefeuille 1932, opäť minister spravodlivosti 1932 – 1934 a opäť minister školstva 1939 – 1940.

2. *aby sa deti istej národnosti nezapisovali do menšinových tried iných národností;*

3. *aby sa deti neslovanskej národnosti mohli zapísať do tried so štátnym vyučovacím jazykom;*

4. *všade, kde sa doteraz na iný spôsob konalo, čo najskôr vykonať nevyhnutné opravy*".⁷⁴

Štátne orgány boli vytrvalé v tom, aby sa v školách a triedach minorít, čo najviac používal srbochorvátsky jazyk, ako aj všeobecné národné znaky, symbolika a pod. V takých školách sa mal verejne používať iba srbochorvátsky jazyk⁷⁵ a zároveň školské knihy, svedectvá, potvrdenky, školské pečate a nápisy na štátnych školách mali byť v štátnom jazyku. Problém sa prejavil aj v nedostatku učiteľ'ov z radov minorít a vieme tiež to, že národnostná štruktúra učiteľ'ských kádrov nezodpovedala národnostnej štruktúre tried na základných ľudových školách. Častým prípadom bolo, že učitelia a učiteľ'ky vyučovali v triedach minorít jazyk, ktorý nepoznali. Tento problém sa zjavil ešte pri formovaní Kráľ'ovstva SHS, keď aj medzi Slovákmi v slovenských triedach nepracovali učitelia, ktorí patrili k slovenskej minorite vo Vojvodine.⁷⁶ Menšinám nebolo dovolené vzdelávanie v susedných štátoch, ale ani štát neotváral učiteľ'ské školy, v ktorých by sa pripravovali pre učiteľ'ské povolanie.⁷⁷ Budúcim učiteľ'om bolo umožnené študovať jedine na srbských učiteľ'ských školách, ale pre také štúdium neprejavovala mládež z radov menšín dostatočný záujem. Uvedomujúc si, aký význam majú učitelia a s cieľom realizácie školskej politiky, Ministerstvo osvety dňa 25. júna v roku 1927 zaslalo akt, v ktorom navrhlo riaditeľ'om učiteľ'ských škôl a riaditeľ'om gymnázií nasledovné: „Z toho dôvodu, že na niektorých základných školách s nemeckým, maďarským a rumunským vyučovacím jazykom prednášajú učitelia, ktorí nepoznajú ten jazyk, zjavila sa potreba pre školenie učiteľ'ov v takých školách. Náš národný a štátny záujem je, aby čo najviac detí našej národnosti získalo schopnosť prednášať na základných školách s nemeckým, maďarským a rumunským vyučovacím jazykom. Z toho dôvodu všetci žiaci, ktorí už trochu ovládajú nemčinu, maďarčinu a rumunčinu, by mali pokračovať v učení tých jazykov na učiteľ'skej škole, aby sa kvalifikovali pre učiteľ'ov na základných školách s nemeckým, maďarským a rumunským vyučovacím jazykom. Aby sa dosiahol tento zámer, predovšetkým

⁷⁴ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 71.

⁷⁵ Најновији југословенски учитељски зборник, израдили Коста Аранички и Стеван Караџић, Панчево, 1935, s. 131.

⁷⁶ СИРАЦКИ, Андреј: *Осврт на прошлост и садашњекултурно стање Словака у Федеративној Народној Републици Југославији*. In *Летопис Матице српске*, књ. 362, Нови Сад : Матица српска, св. 5-6/1948, s. 349.

⁷⁷ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 73.

*je potrebné, vyhladať schopných učiteľov, predovšetkým našej národnosti, ktorí budú prednášať nemecký, maďarský a rumunský jazyk na učiteľskej škole.*⁷⁸

Uvedený akt je zameraný hlavne na predstaviteľov minorít neslovaniského pôvodu, pokým ostatné minority neuvádza. Aj z tohto môžeme usúdiť, že osvetová politika v Kráľovstve SHS bola nedôsledná v mnohých veciach a najmä pri edukácii predstaviteľov minoritného obyvateľstva prevažne vo Vojvodine. Osvetové úrady v roku 1929 prepustili z práce veľký počet učiteľov z dôvodu neznalosti štátneho jazyka. Na základe niektorých údajov vo Vojvodine výpoveď dostalo až 85 učiteľov z radov maďarskej minority.

Návrhy Zákona o základných školách

Ako sme už uviedli, do roku 1925 boli vynesené až tri návrhy zákona o základných školách, ale ani jeden nebol schválený. Prvý návrh Zákona o národných školách vypracovaný ešte v prvej polovici roku 1919 sa iba minimálne dotýkal práv minorít. Podľa neho by deti z radov minorít mali právo navštevovať školy so štátnym vyučovacím jazykom, ale taktiež aj srbské deti by mali právo navštevovať minoritné školy, čo záviselo od toho, či taká škola existovala v ich meste. Návrh zákona predpisoval, že: *„Deti srbskej, chorvátskej a slovinskej národnosti musia navštevovať školy v ich materinskom jazyku, ak taká škola existuje v meste, pokiaľ deti iných národností musia navštevovať svoje školy alebo školy so štátnym vyučovacím jazykom, ak také školy existujú v školskom okrese.“* Vyučovacím jazykom je materinský jazyk *„a tam, kde štátny jazyk súčasne nie je aj vyučovacím jazykom, má sa vyučovať ako povinný predmet“.*⁷⁹ (články 10. a 20.)

Hore uvedený návrh zákona bol neskôr úplne odmietnutý.⁸⁰

S vytváraním nového návrhu zákona sa pokračovalo po roku 1921, čiže po schválení Vidovdanskej ústavy, v druhej polovici roku 1921. Návrh sa zachoval v troch redakciách. Prvú verziu vypracovala komisia Učiteľského združenia, avšak právam minorít je v nej venovaná iba minimálna pozornosť: *„V mestách, kde prevažne žijú národnostné menšiny, ak pre ich deti neexistujú štátne školy, môžu naši občania alebo spoločnosti, ktoré sú legislatívne uznané, otvoriť súkromné školy s podmienkou, že sa od nich bude vyžadovať všetko, ako pre štátne školy. V školách sa učí aj jazyk*

⁷⁸ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 74. (Súkromný archív Fedora Nikića)

⁷⁹ Начело о јединственом уређењу основних и учитељских школа, Нацрт Закона о народним школама у Краљевини СХС, Министарство просвете, 1919; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 76.

⁸⁰ Народна просвета, 17. IV 1921, s. 1.

*národnostných menšín a náboženská výučba je slobodná. Takéto školy schvaľuje minister osvety po vypočutí Hlavnej vzdelávacej rady.*⁸¹

V druhom redigovanom návrhu zákona v článku 50. sa hovorí nasledovne: „*Vo všetkých základných školách výučba sa bude konať v oficiálnom srbochorvátskom štátnom jazyku. Ale, ak deti v rodine nevedia rozprávať v štátnom jazyku, potom sa im, na žiadosť rodičov, umožní výučba v materinskom jazyku v prvých štyroch stupňoch (triedach) a potom iba v štátnom jazyku. V tomto prípade oficiálny srbochorvátsky jazyk sa bude prednášať ako povinný predmet vo všetkých štyroch nižších stupňoch.*“⁸²

Tretiu verziu návrhu Zákona o základných školách vypracovali členovia Hlavnej vzdelávacej rady. Okolo návrhu sa debatovalo na zasadnutí rady 11. januára 1922, na ktorej bol prítomný aj minister osvety Svetozar Pribičević.⁸³ Nová redakcia predpisov bola schválená v 45. článku na ďalšom zasadnutí 1. februára a znie takto: „*Výučba na všetkých základných školách má prebiehať v oficiálnom jazyku. V mestách tých oblastí, ktoré boli pridelené Kráľovstvu SHS po 1. januári v roku 1913 a kde sú v značnom počte naši obyvatelia inej rasy a jazyka, súčasne s vyučovaním v štátnom jazyku v tej istej štátnej škole, potrebné je im umožniť z ich iniciatívy a s povolením ministra osvety, vyučovanie v prvých štyroch stupňoch vo vlastnom materinskom jazyku. V školách, kde je výnimočne uznaná výučba v inom (nie oficiálnom) jazyku, bude sa prednášať oficiálny jazyk ako povinný predmet vo všetkých triedach. V starších ročníkoch pre všetky národné školy bez výnimky je záväzné vyučovanie iba v štátnom jazyku. Tam, kde je v štátnych školách okrem výučby v oficiálnom jazyku deťom obyvateľov jednej určitej rasy a jazyka dovolené vyučovanie v ich materinskom jazyku, nedovoľuje sa deťom inej rasy a jazyka, aby podľa rozhodnutia rodičov navštevovali túto alebo inú školu. Ony sú povinné navštevovať štátnu školu, v ktorej výučba prebieha v štátnom jazyku.*“⁸⁴

Rovnakým legislatívnym návrhom sa dovolilo predstaviteľom minorít otvárať súkromné školy s podmienkou, že budú rešpektovať predpisy, ktoré platia pre štátne základné školy (aby sa vyučovanie konalo v štátnom jazyku, respektíve v jazyku minorít, aby štát mal dozor nad školou, aby učitelia poznali štátny jazyk, aby sa zabezpečila výučba srbochorvátskeho jazyka, histórie a geografie Kráľovstva SHS).⁸⁵

⁸¹ Народна просвета, 11. VIII 1921, Пројект Закона о народним школама Краљевине СХС.

⁸² Народна просвета, 10. XI 1921, Пројект Закона о народним школама Краљевине СХС.

⁸³ Просветни гласник, 1922, с. 87, Записник 1264. седнице Главног просветног савета, 11. I 1922.

⁸⁴ Просветни гласник, 1922, с. 87, Записник 1271. седнице Главног просветног савета, 1. II 1922.

⁸⁵ Народна просвета, 21. VI 1922, с. 3; ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, с. 77.

Nový návrh Zákona o národných školách vypracovala vláda Pašić-Pribičevićova⁸⁶ iba v roku 1925, lebo rok 1924 bol vyplnený politickými bojmi, spormi a nedorozumeniami. Ohľadom vyučovania v jazykoch minorít bol návrh zákona takmer rovnaký ako v roku 1922. V oboch prípadoch bol pri vypracovaní prítomný minister osvety Pribičević. Článok 35. nového zákonného návrhu predpisoval: „*Výučba na všetkých základných školách má prebiehať v štátnom jazyku. V oblastiach, kde sú občania inej rasy a jazyka v značnom počte, okrem výučby v oficiálnom jazyku v tej istej štátnej škole, na ich žiadosť minister osvety dovoľí základné vzdelávanie pre prvé štyri ročníky v ich materinskom jazyku, okrem výučby národných predmetov (štátny jazyk, geografia a história), ktoré sa budú vyučovať v štátnom jazyku.*“⁸⁷

Medzitým hore uvedená vláda veľmi rýchlo zlyhala a následne uvedený zákonný návrh zostal iba mŕtvym slovom na papieri. Iba nasledovná vláda Nikolu Uzunovića⁸⁸ začala s vypracovaním nového návrhu o základných školách. Už začiatkom roku 1927 bol návrh prednesený na rokovaní pred Národným zhromaždením. Predpisy, ktoré sa dotýkali učebných plánov minorít boli výrazne obsiahlejšie a detailnejšie a obsahovali nasledovné:

„Vyučovanie na základných školách sa koná v štátnom jazyku.

Výučba na základnej škole v prvých štyroch ročníkoch, čiže na nižšej základnej škole, môže prebiehať v materinskom jazyku minorít tam, kde sú žiaci inej národnosti, a ktoré sú v Saintgermainskej zmluve uvedené. V tých triedach je záväzná výučba štátneho jazyka ako osobitného predmetu; rovnako sa v tých školách budú prednášať národné skupiny predmetov v štátnom jazyku.

Vo všetkých triedach štátnej vyššej základnej školy bez výnimky vyučovanie prebieha v štátnom jazyku. V školách, kde sú deti inej národnosti a jazyka, vo vyšších triedach základnej školy má sa učiť ich materinský jazyk ako povinný predmet. (čl. 46.)

V školách, kde okrem detí, ktoré navštevujú školu v štátnom materinskom jazyku, je najmenej tridsať detí inej národnosti a jazyka, otvárajú sa pre nich osobitné triedy. Ohľadom jazyka, zaobchádza sa s ním na základe predpisov článku 46. tohto zákona.

V jednej triede môže byť najmenej tridsať a najviac 50 žiakov a podľa toho sa riadi aj počet tried. (čl. 47.)

⁸⁶ Bola to šestnástá vláda Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov, ktorú formoval Nikola Pašić a ktorá vládla od 16. decembra 1922 do 2. mája 1923. Zložili ju Nikola Pašić, dlhoročný predseda vlády Srbského kráľovstva a Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov, a Svetozar Pribičević, dlhoročný minister osvety a vnútorných vecí.

⁸⁷ Проект Закона о основним школама, Београд, 1925.

⁸⁸ Bola to tretia vláda Nikolu Uzunovića, ktorá vládla v Kráľovstve SHS od 24. decembra 1926 do 1. februára v roku 1927.

Ak v mestách existujú triedy, respektíve školy so štátnym vyučovacím jazykom a súčasne aj osobitné triedy alebo školy, buď štátne, alebo súkromné s vyučovacím jazykom inej národnosti, deti so štátnym vyučovacím jazykom musia navštevovať školy v tom jazyku; deti inej národnosti a jazyka môžu na žiadosť rodičov navštevovať triedy so štátnym vyučovacím jazykom, namiesto tried vo svojom materinskom jazyku.

V školách, kde sú deti národnostných menšín, ktoré podľa počtu nemôžu mať výučbu v materinskom jazyku, musia navštevovať školu so štátnym vyučovacím jazykom, ak taká v meste je.“ (čl. 48.)⁸⁹

Tento zákonný návrh, ako aj minulý, mal podobný osud, čiže nedostal sa na rokovací stôl Národného zhromaždenia. Na jar roku 1928 sa sformovala nová radikálno-demokratická vláda, ktorá rozpustila Národné zhromaždenie a oznámila nové voľby. Minister osvety Milan Grol⁹⁰ predložil nový návrh Zákona o základných školách, ktorý bol takmer rovnaký ako ten z roku 1927. Podobne i predpisy o výučbe minorít boli rovnaké.

Diskusia okolo tohto návrhu bola prerušená štátnym prevratom dňa 6. januára 1929 a vyhlásením kráľovskej diktatúry. Nový tzv. šiestojanuárový diktátorský režim⁹¹ mohol bez prekážok prinášať, schvaľovať a oktrojovať zákony tak, ako mu vyhovovalo. Nový zákonný návrh o národných školách vypracovala vláda Petra Živkovića⁹² už v máji 1929 na základe predchádzajúcich verzií. Návrh bol dňa 29. augusta 1929 predložený pred Najvyššiu zákonodarnú radu na rokovanie, ktorá však nenašla žiadne dôležité zmeny.⁹³ Konečne *Zákon o národných školách*

⁸⁹ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 79.

⁹⁰ Milan Grol (Belehrad, 31. august/12. september 1876 – Belehrad, 3. december 1952) bol srbský a juhoslovanský spisovateľ a politik, predseda Demokratickej strany, dlhoročný dramatik a riaditeľ Národného divadla v Belehrade. Bol ministrom školstva v období r. 1928 – 1929. Po štátnom prevrate 27. marca 1941 sa stal ministrom sociálnej politiky a verejného zdravia a v rokoch 1941 – 1943 bol exilovým ministrom dopravy, potom v roku 1943 minister zahraničných vecí. Od 7. do 24. augusta v roku 1945 bol podpredsedom dočasnej vlády DFJ Josipa Broza Tita.

⁹¹ Šiestojanuárová diktatúra je viacročné obdobie diktatúry v Juhoslovanskom kráľovstve, ktoré sa začalo 6. januára v roku 1929, keď kráľ Aleksandar I. Karađorđević rozpustil Národné zhromaždenie a zakázal prácu všetkých politických strán, verejné zhromažďovanie, zaviedol cenzúru, vyhlásil ideológiu „integrálnej Juhošlávie“ a zmenil názov štátu na Kráľovstvo Juhošlávie.

⁹² Petar Živković (Negotin, 1. január 1879 – Paríž, 3. február 1947) bol vysoký srbský dôstojník, juhoslovanský generál, politik a postava kráľovskej diktatúry. Ako verný zástanca kráľa Alexandra bol počas šiestojanuárovej diktatúry predsedom vlády, ministrom vnútra, armády a námorníctva. Od roku 1931 bol organizátorom a od roku 1936 aj prezidentom reakčnej politickej skupiny režimu Juhošlovanskej národnej strany. Od apríla 1941 bol v exile ako asistent ministra armády vo vládach emigrantov. V Juhošlávií bol odsúdený na smrť. Po vojne zostal v emigrácii, kde aj zomrel.

⁹³ ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Б.: *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, s. 80; АЈ, фонд Министарство правде, Законодавни одсек, 63-45-138.11

v *Kráľovstve Juhoslávii* 5. decembra 1929 bol schválený tak, že bol obhájený 9. decembra v oficiálnom informačnom vestníku *Službene novine* (Oficiálne noviny). Predpisy, ktoré sa týkali výučby v jazykoch minorít znejú nasledovne:

„Všeobecná riadna výučba na ľudovej škole má prebiehať v štátnom jazyku podľa učebného plánu a programu, ktorý predpisuje minister osvet, po vypočutí Hlavnej vzdelávacej rady pre celý štát a riadi sa zásadou koncentrácie výučby a aktívnej účasti žiakov. (čl. 44.)

V mestách, kde v dostatočnej miere žijú občania iného jazyka, majú sa otvoriť osobitné triedy na základných školách pre ich deti. V týchto triedach nesmie byť menej ako 30 žiakov. Výnimočne sa môžu otvoriť takéto triedy aj s 25 žiakmi, o čom rozhodne minister osvet.

Učebný plán a program je rovnaký, ako aj v ostatných základných školách v štáte.

Výučba v týchto triedach sa vykonáva v materinskom jazyku žiaka. V týchto triedach sa prednáša štátny jazyk ako povinný predmet.

Kde v meste existuje viac tried pre rovnakú národnosť, také školy môžu mať svojho osobitného riaditeľa. (čl. 45.)

Ak v meste existujú triedy, respektíve školy so štátnym vyučovacím jazykom a v súlade s tým aj osobitné triedy alebo školy s vyučovacím jazykom inej národnosti, deti so štátnym vyučovacím jazykom musia navštevovať školu so štátnym vyučovacím jazykom; deti inej národnosti a jazyka môžu na žiadosť rodičov navštevovať triedy so štátnym vyučovacím jazykom namiesto tried s vlastným materinským jazykom.

Deti jednej národnostnej menšiny nemôžu navštevovať školu inej národnostnej menšiny.

V mestách, kde existujú školopovinné deti národnostných menšín, ktoré na základe ich počtu nemôžu mať svoje triedy, také deti musia navštevovať školu so štátnym vyučovacím jazykom. (čl. 46.)

Vo všetkých národných školách výučbu vykonávajú štátni učitelia a oni musia dôkladne poznať štátny jazyk. Toto platí aj pre učiteľov vierovyznania.“ (čl. 47.)⁹⁴

Najdôležitejšiu zmenu v zákone predstavoval predpis, ktorý nezaručoval právo predstaviteľom minorít otvárať súkromné základné školy. Zákonom bolo školstvo projektované ako osemročná škola s povinnou, všeobecnou a bezplatnou výučbou a výchovou všetkých školopovinných, nielen slovenských detí.⁹⁵ Školopovinnosť dieťaťa sa začínala od siedmeho roku života a končila v štrnástom, pokiaľ bývalými predpismi sa školopovinnosť končila v VI. triede v dvanástom roku života. Avšak osemročná

⁹⁴ Службене новине, 9. XII 1929, 2159.

⁹⁵ Закон о народним школама. Београд : Државна штампарија Краљевине Југославије, 1929, §§ 9, 2, 4.

škola sa konfrontovala s novými problémami, pretože zákon narazil na silne zakorenenú tradíciu, ktorá ešte vždy nebola dôkladne riešená, čo podnietilo ťažkosti pri zorganizovaní úplnej vyššej ľudovej školy.⁹⁶

Takmer po desiatich rokoch od vzniku nového štátu a po rôznych pokusoch štátnych úradov riešiť otázku škôl, bol schválený zákon, ktorý unifikoval ľudové školstvo. Jedným z jeho základných cieľov bolo, že sa za pomoci „*národnej školy mal sformovať nový juhoslovanský občan*“.⁹⁷ Aká bola skutočná realita v školstve počas prvých desiatich rokov budovania štátu možno najlepšie vyjadrujú slová Fedora Nikića, ktorý napísal: „*Musíme uznať jednu ťažkú pravdu, že sme za týchto 10 rokov po zjednotení a oslobodení nemali ani jeden špecifikovaný osvetový program a jednu špecifikovanú osvetovú politiku. Všetko, čo je vykonávané v tom smere, bolo nešpecifikované a parciálne, bez jasného smeru a určitých zásad*“.⁹⁸ Neodškriepiteľným faktom však zostáva, ako sa všetky tieto uvedené a podobné zákonné a administratívne predpisy uplatňovali v bežnom živote, a ako sa legislatíva, ktorá zahŕňala práva minorít, rozvíjala po roku 1929, respektíve do začiatku druhej svetovej vojny.

⁹⁶ EDEDY, Ján: *Prítomný stav slovenského ľudového školstva v Juhoslávii*. In: *Náš Život*, roč. 7, 1/1939. Petrovec : Matica slovenská v Juhoslávii, s. 54.

⁹⁷ Komentar Zakona o narodnim školama: od 5. decembra 1929. godine, sa izmenama i dopunama od 7. jula 1930. godine od B. Todorovića a A. Bogosavljevića, Beograd, 1934. ad § 1, s. 2.

⁹⁸ НИКИЋ, Ф.: *Мањинске и приватне школе и наша просветна политика*, s. 3.

Великое Княжество Литовское в белорусской историографии XX в.

АНДРЕЙ ЛЮБЫЙ

*Кафедра истории Беларуси древнего времени и средних веков,
Исторический факультет, Белорусский государственный
университет, Минск, Беларусь*

The Grand Duchy of Lithuania in the Belarusian historiography of the twentieth century

Abstract: The article deals with the analysis of the formation and development of the Belarusian historiography of the history of the Grand Duchy of Lithuania. Special attention is paid to forming of scientific schools for the study of history of the 13th – 18th centuries in Belarusian territory, a formation of a national historical narrative in textbooks and encyclopaedias, as well as a role of the Grand Duchy of Lithuania in the development of the Belarusian state and the Belarusian nation in the Middle Ages and early Modern times. The author offers a periodization of the studying history of the Grand Duchy of Lithuania in Belarusian historiography. He estimates the current research level regarding the Grand Duchy of Lithuania' history in the different Belarusian scientific centers.

Keywords: Historiography of the Grand Duchy of Lithuania, History of Belarus, National historical narrative, Belarusian State University, scientific historical schools in Belarus.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.164-178>

Великое княжество Литовское является неотъемлемой частью национального исторического нарратива Беларуси. Государство, которое просуществовало на белорусских землях с середины XIII до конца XVIII в. и глубоко вошло в историческую память¹ не могло не оставить свой след в изучении края фольклористами, этнографами, историками искусства, филологами, историками права в XIX в.

Историография конца XX в. уделила немало внимания периоду XIX – начала XX вв. В Беларуси, Украине, Польше был издан ряд работ, посвященных оценке изучения Великого княжества Литовского на территории Российской империи, сделаны попытки выделить среди учёных Виленского, Киевского императорских уни-

¹ Вошло в историческую память своей топографией («Миндовгова гора», «Витовта шлях»), политонимом («литвин», «Русь Литовская», «Литва»), этнонимом («литвин», «русин», «genus litwinus nacio polonus»), конфессионимом («Литовская митрополия»).

верситетов и Санкт-Петербургской Духовной Академии историков согласно современной национальной номенклатуре (белорусов, литовцев, поляков, украинцев)².

Одним из первых в XX в. именно о белорусском характере Великого княжества Литовского в своих публикациях на страницах газеты «Наша ніва» заявил историк Вацлав Ластовский³. Он указывал на государство Великое княжество Литовское как один из этапов развития государственности на территории проживания белорусов. Цепочка представлялась ему так: период существования Полоцкого и Туровского княжеств (X–XIII вв.) сменяется периодом существования Великого княжества Литовского со столицами в Новогрудке и Вильне, а с 1569 г. – Речи Посполитой. Заканчивается существование белорусской государственности Третьим разделом Речи Посполитой в 1795 г. Позднее более сжато эта версия истории была оформлена в выступлении на Парижской конференции в 1919 г.

С образованием белорусского национального государства в 1918–1920 гг. (Белорусской Народной Республики в 1918 г., Советской Социалистической Республики Беларусь в 1919 г. и, наконец, Белорусской Советской Социалистической Республики в 1920 г.) история Беларуси как научная и учебная дисциплина входит в сферу интересов государственной власти. Период 1920-х гг. – это период реализации культурной политики в Беларуси под названием «белорусизация». В это время создаются учебные пособия по национальной истории Беларуси Всеволодом Игнатовским⁴, Митрофаном Довнар-Запольским⁵, Владимиром Пичетой⁶, которые давали оценку Великому княжеству Литовскому, как этапу становления государственности Беларуси в течении пяти с половиной столетий. Создание обобщающих работ (сентенций) по истории Беларуси, археографические, этнографические, искусствовед-

² КАРЕВ, Дмитрий Владимирович: *Белорусская и украинская историография конца XVIII в. – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев*. Вильнюс: ЕГУ, 2007; ВАСИЛЕНКО, Віталій: *Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст.* Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006; BŁACHOWSKA, Katarzyna: *Wiele historii jednego państwa: obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*. Warszawa: Neriton, 2009.

³ ЛАСТОВСКИ, Вацлаў: *Кароткая гісторыя Беларусі: з 40 рысункамі* [Выд. факсімільнага тыпу]. Мінск: Універсітэцкае, 1992.

⁴ ІГНАТОЎСКИ, Усевалад: *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*. Выд. 4-е. Вільня: Выдавецтва У. Знамяроўскага, 1927.

⁵ ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКИ, Митрофан Викторович: *Гісторыя Беларусі*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.

⁶ ПІЧЭТА, Уладзімір Іванавіч: *Гісторыя Беларусі*. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2005.

ческие и др. изыскания стимулировали интерес к истории белорусского Средневековья и раннего Нового времени. В 1920-ые гг. была подготовлена целая плеяда исторических кадров, сфера интересов которой лежала в изучении социальной, экономической истории и истории культуры Беларуси в эпоху Великого княжества Литовского, источников; впервые был проведен анализ историографии⁷. К сожалению, период «белорусизации» был прерван сталинским террором в конце 1920-х – 1930-е гг., в том числе в отношении белорусской творческой и научной интеллигенции. Репрессии на многие годы приостановили изучение белорусского Средневековья, в том числе истории Великого княжества Литовского. Была разорвана смена поколений исследователей, не были созданы научные школы.

С работами таких историков как М. Довнар-Запольский и В. Пичета широкая общественность познакомилась только в первой половине 1990-х гг., уже после развала Союза Советских Социалистических Республик в независимой Беларуси. Когда начали печататься их неизданные работы, сохранившиеся в архивах специальных государственных органов.

В послевоенное десятилетие (вторая половина 1940-х – 1950-е гг.) история Великого княжества Литовского XIII–XVIII вв. практически была деполитизирована, исследования были полностью избавлены политической составляющей, запрещена оценка внешнеполитических конфликтов (исключением являлся Тевтонский орден и его поражение в Грюнвальдской битве)⁸. История белорусских земель в составе ВКЛ изучалась в формате социальной и экономической истории, с акцентом на «угнетении» белорусского народа и стремлении к воссоединению с великорусским народом в едином государстве.

Центры изучения отечественной истории XIII–XVIII вв. практически отсутствовали в Белорусской Советской Социалистической Республике. Эволюцию можно проследить на примере Белорусского государственного университета. Кафедра истории Беларуси на историческом факультете была создана только в 1958 г. В том числе, и благодаря активной позиции её первого заведующего – Лаврентия Абецдарского. Кафедра была «избавлена» от изучения

⁷ Беларуская гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. In: *ARCHE: Пачаткі*. № 7 (82). 2009. Р. 5–1106; ЛИНДНЭР, Райнэр: *Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.* Выданне 2-ое. Санкт-Пецярбург: Неўскі прасцяг, 2005. С. 252, etc.

⁸ САГАНОВІЧ, Генадзь: *Грунвальд у беларускай гісторыі. Спроба разбору палітычнага міфа*. Мінск: Медысонт, 2015.

XX века (социалистического периода), а до второй половины 1970-х гг. – и XIX в. (периода Российской империи на белорусских землях). Таким образом, ее сотрудники смогли сконцентрироваться на “дороссийском” периоде истории белорусских земель (Александр Игнатенко, Валентина Чепко, Владимир Сосно)⁹ [12]. После смерти Л. Абэцедарского преемственности в политике кафедры не произошло. Научная проблематика была расширена за счёт рассмотрения социальных процессов всего “дореволюционного периода” истории Беларуси (до 1917 г.), что резко уменьшило количество работ по истории Великого Княжества Литовского. Таким образом, в 1980-ые гг. изучение экономических и социальных процессов в эпоху Великого Княжества было замещено изучением похожих проблем в белорусских губерниях Российской империи.

В 1960-ые гг. активно к изучению Великого Княжества Литовского подключились структурные подразделения Академии наук Беларуси, такие как Институт истории, Институт этнографии, искусствоведения и фольклористики. Они были сильно ограничены в ресурсах, в первую очередь в исследователях, готовых посвятить себя изучению эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Это требовало в первую очередь специальной подготовки по специальным историческим дисциплинам. Исключением являлись секторы археологии Института истории и соответствующие подразделения Института философии. Там активно вёлся поиск «белорусской» составляющей в эпоху существования Великого Княжества Литовского.

Своеобразными «белорусскими» темами стали изучение городов и городского быта (Зиновий Копысский)¹⁰, архитектуры и фортификации (Владимир Чантурия, Михаил Ткачёв)¹¹. В философии, а так же литературоведении и истории искусств – книгопечатание и эпоха Возрождения (Семён Подокшин, Олег Лойка, позд-

⁹ СОСНА, Уладзімір Аркадзевіч: Палітычная гісторыя пазнафеадальнай Беларусі ў працах выкладчыкаў кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў БДУ: традыцыя і сучаснасць. In: *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 7. 2014. С. 231–244.

¹⁰ КОПЫССКИЙ, Зиновий Юльевич: *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск: Наука и техника, 1966.

¹¹ КОПЫССКИЙ, Зиновий Юльевич: *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск: Наука и техника, 1975; ЧАНТУРИЯ, Владимир Александрович: *Исследование архитектурного наследия Белоруссии: диссертация на соискание ученой степени доктора архитектуры*. Минск, 1965; ТКАЧЁВ, Михаил Александрович: *Организация обороны городов Белоруссии XIV - XVIII вв.: Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук; Академия наук Белорусской ССР, Институт истории*. Минск, 1987.

нее Владимир Конон)¹². Особое внимание привлекают биографии деятелей культуры: Франциска Скарыны (Георгий Галенченко), Григория Цамблака (Наталя Казакова), Сымона Будного (Иван Саверченко), Семиона Полоцкого и др.¹³. Постепенно белорусские авторы включились в борьбу за Матея Стрыйковского (С. Падокшин, Леонид Жилунович). Апогеем становится проект по публикации Статута Великого Княжества Литовского 1588 г., совместно с литовскими коллегами¹⁴.

Отдельным центром в изучении периода Великого Княжества Литовского становится Гродненский педагогический институт (сейчас – Гродненский государственный университет имени Янки Купалы). Немалую роль тут сыграла личность Якова Мараша, исследователя Католической церкви в Беларуси. Изучение христианских конфессий Беларуси, становится визитной карточкой своеобразной школы (Светлана Морозова – униатская церковь; Тамара Блинова – Орден иезуитов)¹⁵.

Таким образом, в первые послевоенные десятилетия в изучении истории Беларуси XIII–XVIII вв. преобладала проблематика неполитических взаимоотношений на белорусских землях Великого Княжества Литовского. Л. Абецэдарский, который занимался периодом середины – конца XVII в. во взаимоотношениях Великого Княжества Литовского и Российского государства, попытался, в свойственной для историков сталинской исторической науки, рассказывая о стремлении населения Беларуси к воссоединению с

¹² ПОДОКШИН Семён Александрович: *Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII в.)*. Минск: Наука и техника, 1970.

¹³ ГОЛЕНЧЕНКО, Георгий Яковлевич: *Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар : дысертация на атрыманне вучонай ступені доктара гістарычных навук : (у выглядзе апублікаванай манаграфіі)*. Минск, 1998; ГОЛЕНЧЕНКО, Георгий – РОЩИНА Татьяна: *Открытие Скорины : библиографический указатель книговедческих и библиографических описаний изданий Ф. Скорины, его книг, представленных в собраниях XVI–XX вв., обзоров Скориныаны [составитель Г. Я. Голенченко; редактор Т. И. Рощина]*. Минск: Государственная библиотека БССР имени В. И. Ленина, 1989; САВЕРЧАНКА Иван: *Сымон Будны-гуманіст і рэфарматар*. Минск: Універсітэцкае, 1993.

¹⁴ *Статут Вялікага княства Литоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі*. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1989.

¹⁵ МАРОЗАВА, Святлана Валянцінаўна: *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады): дысертация на атрыманне вучонай ступені доктара гістарычных навук*. Гродна, 2001; МАРОЗАВА (ПАЛУЦКАЯ), Святлана Валянцінаўна: *Брэсцкая царкоўная унія 1596 года і барацьба народных мас Беларусі супраць нацыянальна-релігійнага гнёту (1596–1667 гг.): дысертация на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Гродна, 1984; БЛИНОВА, Татьяна Борисовна: *Орден иезуитов в Белоруссии – крупный вотчинник и эксплуататор народных масс (1570–1774 гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Минск, 1979.

Россией, иллюстрировать фактологическим материалом совершенно обратные процессы¹⁶.

Все исследователи, которые были объединены вокруг кафедры истории Беларуси Белорусского государственного университета – это ученики и единомышленники Л. Абецдарского. В специфических условиях развития советской исторической науки в Беларуси в 1960-1970-ые гг. они презентовали белорусский взгляд на многие узловые проблемы истории Великого Княжества Литовского. В это время создаются обобщающие работы по истории Беларуси для системы образования (учебник по истории Беларуси для средней школы, для университета, энциклопедические издания)¹⁷.

В 1960-1970-ые гг. белорусский национальный исторический нарратив всё больше тяготел к изучению процессов культуры (архитектура Средневековья и барокко, театр, книгопечатание)¹⁸, а так же к анализу преобразований в экономической модели «феодальной формации» (формы налогообложения рассматриваются как степень эксплуатации белорусских крестьян)¹⁹. Нарратив был абсолютно избавлен политической истории: эволюции государственного строя, преобразование государственных органов, великокняжеского двора, внешней политики, военной истории и др.

Подобная изоляция была вызвана не в малой степени и политикой на общесоветском уровне. Политикой советского государства эпохи Хрущева-Брежнева в отношении истории славянских народов советских республик, которая объяснялась как направленная на воссоединение с Русским государством в постмонгольскую эпоху. Так Владимир Пашуто в 1959 г. заканчивает написание знаковой монографии для советского изложения истории Великого Княжества Литовского – «Образование Литовского госу-

¹⁶ АБЕЦЕДАРСКИЙ, Лаврентий Семёнович: *Белорусы в Москве XVII в. Из истории русско-белорусских связей*. Минск: Издательство БГУ, 1957.

¹⁷ *История БССР: учебное пособие для учащихся средней школы: перевод с белорусского [Л. С. Абецдарский, М. П. Баранова, Н. Г. Павлова]*. Минск: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения БССР, 1960; *Гісторыя Беларускай ССР у 5 т. Т. 1.: Першабытны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / [Галоўная рэд. калегія І.М. Ігнаценка і інш.]*. Минск: Навука і тэхніка, 1972; *Беларуская ССР. Кароткая Энцыклапедыя: ў 5 тамах. [Рэдкал. П. У. Броўка і інш.]*. Минск: Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1978–1981. Т. 1.: *Гісторыя*.

¹⁸ *Гісторыя беларускага мастацтва*. Т. 1–7. Минск: 1987–1994; *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі*. Т. 1–7. Минск, 1979–1987.

¹⁹ МЕЛЕШКО, Василий Иванович: *Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII—XVIII вв.)*. Минск: Наука и техника, 1975.

дарства»²⁰. Где безапелляционно разграничивает славянский подчиненный и балтский главенствующий статусы в государстве (что в корне отличается от взгляда на историю Великого Княжества Литовского, например, московской имперской школы конца XIX – начала XX вв.).

Реакцией на изданную в Москве, а затем и в Вильнюсе монографию В. Пашуто явилась проведенная работа белорусского историка Микола Ермаловича. В своих книгах, написанных в 1960-1980-х гг. (но опубликованных только в конце 1980-х – 1990-ые гг.) М. Ермалович стремится опровергнуть тезисы официальной советской историографии²¹. Высказанные М. Ермаловичем идеи резко критиковались в конце 1980-х и в 1990-е гг. белорусскими и литовскими историками. Однако публикации в популярных журналах и присуждение государственной премии позволило активно популяризовать идеи автора, и привлечь официальных историков к диалогу по вопросам создания Великого Княжества и роли белорусского элемента в этом государстве (вопрос о столице государства в Новогрудке, нахождение Литвы Миндовга в границах современной Гродненской области Республики Беларусь).

Новым этапом в развитии исследований периода Великого Княжества Литовского в белорусской науке можно назвать 1970-ые гг. В некоторой степени это расцвет археография (Николай Улащик публикует два тома белорусско-литовского летописания XV–XVI вв.)²², белорусской археологии Средневековья и раннего Нового времени (Эдуард Загорульский, Юрий Заяц)²³, нумизматики (Валентин Рябцевич)²⁴ и геральдики (Виктор Титов)²⁵.

²⁰ ПАШУТО, Владимир Терентьевич: *Образование Литовского государства*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959.

²¹ ЕРМАЛОВІЧ, Мікола: *Па слядах аднаго міфа*. Менск: Навука і тэхніка, 1991; ЕРМАЛОВІЧ, Мікола: *Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды*. Мінск: Мастацкая літаратура, 1990; ЕРМАЛОВІЧ, Мікола Іванавіч: *Беларуская Дзяржава Вялікае Княства Літоўскае*. Мінск: Беллітфонд, 2003.

²² УЛАШЧЫК, Мікалай: *Збор твораў: у 3 т.* Т. 1.: *Працы па археаграфіі і крыніцазнаўству*. Смаленск: Інбелкульт, 2017; Т. 2.: *Працы па гісторыі*. Смаленск: Інбелкульт, 2019; УЛАШЧЫК, Мікалай: *Белорусско-литовские летописи*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 32. Москва, 1975; Т. 35. Москва, 1980.

²³ ЗАГОРУЛЬСКИЙ, Эдуард Михайлович: *Древний Минск*. Минск: Госиздат БССР, 1963; ЗАЯЦ, Юрий Афонасьевич: *Заславль (Изяславль) X–XVIII вв. Хронология и социально-историческая топография: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Киев, 1989; ЗАЯЦ, Юрий Афонасьевич: *Оборонительные сооружения Минска*. Минск: издатель В. Н. Милютин, 1996.

²⁴ РЯБЦЕВИЧ, Валентин Наумович: *Нумизматика Беларусі*. Минск: Полымя, 1995.

²⁵ ЦІТОЎ, Анатоль: *Гарадская геральдыка Беларусі*. Минск: Полымя, 1989.

О себе по-новому заявляет историография. Появляется ряд обобщающих работ по историографии истории Беларуси эпохи феодализма (З. Копыцкий, В. Чепко, позднее – Д. Карев)²⁶.

В 1970-1980-ые гг. в Институте истории Академии наук Белорусской Советской Социалистической Республики работает несколько групп исследователей, которые занимаются социально-экономическими вопросами истории Беларуси в эпоху Великого Княжества Литовского. Среди них выделяются Михаил Спиридонов и Василий Мелешко. Каждый из них попытался создать свою школу. Их ученики «выстрелили» уже в 1980–1990-ые гг. и заложили основы современной белорусской исторической школы Великого Княжества. Хотя в 1970-ые годы исследователи и находились под сильным влиянием «городской» тематики З. Копыцкого и были непосредственными участниками изучения стратификации непривилегированной части белорусского общества XVI–XVIII вв., однако смогли определить свой стиль исследовательской работы и свою проблематику.

Так М. Спиридонов, занимаясь проблемой закрепощения крестьян Беларуси в XV–XVI вв. (его тезисы до сего дня являются доминирующими в белорусском национальном нарративе)²⁷, переходит к проблеме исторической географии, на основе его картотеки создается и публикуется карта населённых пунктов Великого Княжества Литовского XVI в.²⁸.

Напротив, В. Мелешко в 1956 г. возглавил отдел истории феодализма Института истории. Занимаясь проблемами аграрной истории Восточной Беларуси во второй половине XVII–XVIII вв.²⁹, в 1980-е переходит к вопросам антифеодальной борьбы на Беларуси в XVIII в., и указывает на причины и условия ее практически полного отсутствия в формате крестьянских восстаний³⁰. Вначале 1980-х гг. являлся научным руководителем двух талантливых аспирантов, которые начинают разрабатывать вопросы крестьян-

²⁶ КОПЫССКИЙ, Зиновий Юльевич – ЧЕПКО Валентина Владимировна: *Историография БССР: эпоха феодализма*. Минск: Университетское, 1986.

²⁷ СПИРИДОНОВ, Михаил Фёдорович: *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*. Минск: Навука і тэхніка, 1993.

²⁸ СПИРИДОНОВ, Михаил Фёдорович: Беларусь у другой палове XVI ст.: Карта 1 да 1 500000. In: *Нацыянальны атлас Беларусі [Карты] / складзены і падрыхтаваны да друку Рэспубліканскім унітарным прадпрыемствам "Белкартаграфія" ў 2000–2002 гг.* Минск: Белкартаграфія, 2002.

²⁹ МЕЛЕШКО, Василий Иванович: *Хозяйство крупных феодалов Восточной Белоруссии во второй половине XVII и в XVIII в. (до воссоединения с Россией): диссертация на соискание степени доктора исторических наук*. Минск, 1972.

³⁰ МЕЛЕШКО, Василий Иванович: *Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII–XVIII вв.* Минск: Наука и техника, 1982.

ского налогообложения и трансформации общины в Беларуси в XVII–XVIII вв. И Павел Лойко, и Валентин Голубев становятся своеобразным мостиком между исследованиями советского и современного белорусского периодов в историографии Великого Княжества Литовского в Беларуси³¹.

Уже в конце 1980-х гг. П. Лойко основывает свою научную школу социально-политической истории, кардинально меняет объект исследования белорусской истории Великого Княжества Литовского, социально-экономические процессы уступают место социально-политическим. Центральной темой интересов исследователя становится белорусская шляхта. В первой половине 1990-х именно взгляд П. Лойки на национальную историю лёг в основу учебной литературы и повлияло на формирование национального исторического нарратива Беларуси эпохи Великого Княжества Литовского³². К сожалению, уже в начале 2000-х гг. продуктивность его работ по истории шляхетского сословия в Беларуси идет на спад, а напечатанная в 2000 г. монография так и не привела к защите докторской диссертации³³. После смерти историка в 2010 г. в исторической литературе складывается представление о научной школе П. Лойки, тесно связанной с двумя ведущими организациями – Историческим факультетом Белорусского государственного университета и Институтом истории Академии наук.

Оставаясь сотрудником Института истории Академии наук В. Голубев в 2003, а затем в 2010-ые гг. дал обзор проблемных полей и «белых пятен» истории Великого Княжества Литовского в современной белорусской историографии³⁴. Он и другие исследова-

³¹ ЛОЙКА, Павел Алегавіч: *Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII ст.* Мінск: Навука і тэхніка, 1991; ГОЛУБЕВ, Валентин Фёдорович: *Землевладение и землепользование крестьян Белоруссии в XVI–XVIII вв.: диссертация на соискание ступени кандидата исторических наук.* Минск, 1987.

³² ЛОЙКА, Павел Алегавіч: *Гісторыя Беларусі XVI–XVIII стст. Вучэбны дапаможнік для 7 класа агульнаадукацыйнай школы.* Мінск, 1993; 2-е выд. Мінск, 1998; 3-е выд. Мінск, 2000; 4-е выд. Мінск, 2004.

³³ ЛОЙКА, Павел Алегавіч: *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст.* Мінск: БДУ, 2002.

³⁴ ГОЛУБЕЎ, Валянцін Фёдаравіч: *Гістарыяграфія сацыяльна-эканамічнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага XIII–XVI стст.* In: *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.* Мінск: Медисонт, 2006. С. 124–138; ГОЛУБЕЎ, Валянцін Фёдаравіч: *Агляд беларускай гістарыяграфіі гісторыі Вялікага Княства Літоўскага (канец XX – пачатак XXI ст.) Аграрная гісторыя.* In: *Беларускі гістарычны часопіс* № 2. 2016. С. 22–30; ГОЛУБЕЎ, Валянцін Фёдаравіч: *Найноўшая беларуская гістарыяграфія гісторыі Вялікага Княства Літоўскага (канец XX – пачатак XXI ст.): дасягненні, задачы, перспектывы.* In: *Беларускі гістарычны часопіс.* № 3. 2016. С. 13–19; *Вялікае Княства*

тели Средневековья и раннего Нового времени приняли активное участие в несколько важных проектов 2000-х гг. – это «История городов Беларуси» и «Беларусь через призму региональной истории». Коллективом авторов были подготовлены коллективные монографии, посвященные Наваградку, Полоцку, Друцку, Мозырю, Речице и др. городам и регионам Беларуси³⁵. Таким образом, в историю городов и локальных регионов Беларуси был введен принцип непрерывности истории от Средневековья до современности.

Интересен процесс переформатирования в 1990-ые гг. белорусской археологии. Из археологии эпохи Средневековья в историю Великого Княжества приходит плеяда исследователей, которые становятся у основания целых направлений в белорусской историографии (А. Кравцевич, Г. Саганович, Ю. Бохан)³⁶. Однако, появляются и направления, которые практически не развивались во время социалистической Беларуси – это военная история (Г. Саганович и Ю. Бохан)³⁷, историческая картография (М. Спиридонов), генеалогия (В. Насевич)³⁸.

Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зборнік навуковых артыкулаў: у 2 ч. Мінск: Беларуская навука, 2017.

³⁵ *Витебск (Серия «Древние города Беларуси»)*. Минск: Беларуская навука, 2010; *Полоцк (Серия «Древние города Беларуси»)*. Минск: Беларуская навука, 2012; Ашмянны і Ашмянскі рэгіён: зборнік навуковых артыкулаў (*Серыя «Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі»*). Мінск: Беларуская навука, 2015; Прыпяцкае Палессе (*Серыя «Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі»*). Мінск: Беларуская навука, 2016; *Рэчыцкі край: да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага: зборнік навуковых артыкулаў (Серыя «Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі»)*. Мінск: Беларуская навука, 2019; *Мсціслаў і Мсціслаўскі край: зборнік навуковых артыкулаў (Серыя «Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі»)*. Мінск: Беларуская навука, 2019.

³⁶ КРАЎЦЭВІЧ, Аляксандр Канстанцінавіч: *Вялікае Княства Літоўскае ў другой палове XIII-пачатку XIV ст.: генезіс дзяржавы на пісьмовых і археалагічных крыніцах: дысертацыя на атрыманне вучонай ступені доктара гістарычных навук*. Мінск, 1998; КРАЎЦЭВІЧ, Аляксандр Канстанцінавіч: *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Мінск: Беларуская навука, 1998; КРАЎЦЭВІЧ, Аляксандр Канстанцінавіч: *Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. Ад пачатку гаспадарства да каралеўства Літвы і Русі (1248–1341 г.). Гародня [Гродна] – Уроцлаў [Вроцлаў]: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, 2013; БОХАН, Юрый Мікалаевіч: *Мяс-тэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Бярэзіны ў XV–XVIII стст.: (на археалагічных і пісьмовых крыніцах): дысертацыя на атрыманне вучонай ступені кандыдата гіста-рычных навук*. Мінск, 1994.*

³⁷ САГАНОВІЧ, Генадзь Мікалаевіч: *Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.* Мінск: Навука і тэхніка, 1994; БОХАН, Юрый Мікалаевіч: *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.* Мінск: Беларуская навука, 2008.

³⁸ НАСЕВІЧ, Вечаслаў Левнідавіч: *Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магначкіх беларускіх родаў XII–XVIII стагоддзяў*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1993.

Возвращаются исследования социальной истории. Так Анатолий Грицкевич предлагает свое видение шляхты Великого Княжества³⁹. В историографию вводится классификация из пяти категорий шляхты Великого Княжества Литовского, в соответствии с Пописом войска 1528 г.

Историки права продолжают, заброшенную еще в конце 1980-х гг., работу над исследованием Статута Великого Княжества Литовского 1529 г. Усилиями Я. Юхо и его школы в Беларуси развивается исследовательское направление по изучению государства и права Великого Княжества Литовского. Доктор юридических наук Таисия Довнар активно включиться в работу по изучению Статуты Великого Княжества Литовского в начале XXI в.⁴⁰ Однако самым масштабным проектом по изданию источников XV–XVIII вв. стало изданием книг Метрики Великого Княжества Литовского. Оно будет одним из самых успешных в сотрудничестве историков Беларуси, Литвы, Польши, Украины и России в 1990-ые – 2010-ые гг.⁴¹

Важным прорывом белорусских исследований по истории Великого Княжества Литовского становятся обобщающие работы по истории Беларуси. В 1993 г. утверждается «Концепция национальной истории Беларуси». В соответствии с ней были пересмотрены подходы к изложению многих ключевых моментов. В шеститомной «Истории Беларуси» периоду Великого Княжества Литовского посвящены второй и третий тома⁴². В 2000-х гг. проведена большая работа над созданием «Энциклопедии Великое Княжество Литовское», изданную в трёх томах⁴³. Энциклопедический бум в Беларуси в начале XXI в. привел также к развитию биографических исследований⁴⁴. С выходом на активное использование методологии просопографического исследования в научных рабо-

³⁹ ГРЫЦКЕВІЧ, Анатоль: Беларуская шляхта. Іп: *Выбранае: Анатоль Грыцкевіч*. Мінск: Кнігазбор, 2012. С. 513–530.

⁴⁰ *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года* [Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо; рэдкал.: Т.І. Доўнар і інш.]. Мінск: Тэсей, 2003; *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года — падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму: (да 480-годдзя прыняцця)*. Мінск: БДУ, 2009.

⁴¹ *Metriciana: даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага / Ададзел спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі*. Мінск: Athenæum, 2001, etc.

⁴² *Гісторыя Беларусі ў 6 т. Т. 1-6*. Мінск, 2000–2011. Т. 2.: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / [Ю. Бохан і інш.]. 2008; Т. 3.: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай XVII–XVIII ст. / [Ю. Бохан, П. Лойка і інш.]. 2004.

⁴³ *Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя ў 3 т. Т. 1–3*. Мінск: БелЭн, 2005–2010.

⁴⁴ *Асветнікі зямлі Беларускай, X – пачатак XX ст.: Энцыкл. давед.* Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2001; *Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі*. Мінск: Красіка-Прынт, 2002.

тах⁴⁵. В историографии 2010-х это нашло выражение в генеалогических исследованиях магнацкіх радоў Ілінчаў, Валовічаў і інш. (створаны Цэнтр генеалагічных даследаванняў)⁴⁶.

Можно выделить несколько новых направлений в исследованиях 2000-х гг. Это изучение развития парламентаризма и структур самоуправления на белорусских землях Великого Княжества Литовского (Виталий Голубович, Андрей Радаман, Людмила Иванова)⁴⁷, государственного управления (Василий Воронин, Владимир Подолинский)⁴⁸, внешних и внутренних войн и локальных конфликтов (Андрей Янушкевич, Андрей Любый, Дмитрий Витько, Макар Шнип)⁴⁹, внешней политика и дипломатии Великого Княжества Литовского XVI в. (Алёна Любая, Владимир Кананович, Людмила Николаева, Сергей Салей, Олег Дернович, Елена Демидович)⁵⁰.

⁴⁵ КЛЕЦКИНА, Ольга Сергеевна: *Становление и развитие театра Радзивиллов в 1724–1810 гг.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Минск, 2017; ГАНЧАРЭНКА, Сяргей Аляксандравіч: *Сенатарскія роды Вялікага Княства Літоўскага ў 1566–1605 гг.: склад і структура*. In: *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 10. 2017. С. 104–123; ЛЮБАЯ, Алёна Аляксандраўна: *Гісторыя жыцця Кутлу Зумана бен Хідыра, татарскага дыпламата на службе вялікіх князёў літоўскіх*. In: *Беларускі гістарычны часопіс*. № 12. 2018. С. 8–15.

⁴⁶ *Род Ілінчаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI ст.: радавод, гербы, уладанні / Склад. А. Шаланда. Навук. рэд. М. Гальпяровіч [Аляхновіч Р., Рыбчонак С., Шаланда А.]*. Мінск: Музей “Замкавы комплекс “Мір”, 2015; *Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII ст.* [Склад. А. Янушкевіч. Навук. рэд. А. Шаланда]. Мінск: Медысонт, 2014.

⁴⁷ *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск–Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.)*. Мінск, 2008.

⁴⁸ ВАРОНИН, Васілій Аляксеевіч: *Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Полацкага ваяводства ў першай палове XVI стагоддзя: дысертация на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2000; ПАДАЛІНСКІ, Уладзімір Аляксеевіч: *Прадстаўніцтва і палітычная пазіцыя Вялікага княства Літоўскага на вальных соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст.: дысертация на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2004.

⁴⁹ ЯНУШКЕВІЧ, Андрэй Мікалаевіч: *Першая Інфлянцкая вайна (1558–1570 гг.) і яе ўплыў на развіццё сацыяльна-палітычных працэсаў у Вялікім Княстве Літоўскім: дысертация на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2002; ЛЮБЫ, Андрэй Уладзіміравіч: *Унутрыпалітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім у 30–40-ыя гг. XV ст.: дысертация на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2006; ВІЦЬКО, Дмітрый Вячаслававіч: *Міжусобная барацьба магнацкіх групав у Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII – пачатку XVIII ст.: дысертация на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2008; ШНИП, Макар Аляксандравіч: *Унутрыпалітычны канфлікт 1508 года ў Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе: дысертация на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2009.

⁵⁰ ЛЮБАЯ, Алёна Аляксандраўна: *Татарскі фактар ва ўзаемаадносінх дзяржаў Усходняй Еўропы ў канцы XV— першай трэці XVI ст.: дысертация на суісканне вучонай*

Междисциплинарный подход в исследованиях Великого Княжества нашёл свое отражение в работах по социально-культурной истории и процессам развития меценатства (Анастасии Скепьян)⁵¹, изобразительного искусства, музыкальной культуры, истории костюма (Анны Барвеновой)⁵², семьи и правовых аспектов семейных отношений на территории государства (Наталья Слиж, Наталья Алексейчиковой)⁵³.

Увеличиваются темпы издания коллективных работ по региональной истории. Это связано не в малой степени с проведением местными университетами и Институтом истории Национальной академии наук Беларуси региональных юбилейных конференций, с привлечением как белорусских исследователей, так и специалистов из других стран.

Отдельным направлением в историографии истории Великого Княжества Литовского в белорусской науке в 2000-ые гг. становится изучение государственных органов управления: отдельные работы посвящены Канцелярии великого князя и институту канцлеров Великого Княжества Литовского (Александр Груша, Нина Скепьян)⁵⁴. А так же возвращение актуальных исследований во вспомогательных исторических дисциплинах: геральдика, палео-

ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 2008; ДЗЯРНОВІЧ, Алег Іванавіч: "... in nostra Livonia": дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносін памяж Вялікім княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV — першай палове XVI стст.: сістэматызацыя і актавы аналіз. Мінск : Athenæum, 2003; КАНАНОВІЧ, Уладзімір: Дыпламатыя Вялікага княства Літоўскага у 1480 - першай чвэрці XVI ст.: (Адносіны з Вялікім княствам Маскоўскім і Крымскім ханствам): Дысертацыя на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 1997.

⁵¹ СКЕП'ЯН, Анастасія Анатольеўна: *Шляхецкае мецэнатства ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI – першай палове XVII ст.: дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 2000.*

⁵² БАРВЕНОВА, Ганна Аляксандраўна: *Гістарычны касцюм Беларусі X – пачатку XVI стагоддзя: дысертацыя на атрыманне навуковай ступені кандыдата мастацтвазнаўства. Мінск, 2001.*

⁵³ СЛИЖ, Наталья Уладзіміраўна: *Шляхецкая сям'я ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVII стагоддзях: уздзеянне сааслоўнага падзелу грамадства на яе фарміраванне і развіццё: дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Гродна, 2002; СЛИЖ, Наталья Уладзіміраўна: *Шлюбныя і пазашлюбныя тасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.* Смаленск : Інбелкульт, 2015; АЛЕКСЕЙЧИКОВА, Наталья Николаевна: *Матримониальность белорусских горожан магдебургской юрисдикции в XVI–XVIII вв.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Могилев, 2009.**

⁵⁴ ГРУША, Александр Иванович: *Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.* Мінск: Беларуская навука, 2006; СКЕП'ЯН, Ніна Анатольеўна: *Інстытут канцлерства ў дзяржаўна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV – першай палове XVI ст.: дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 2008.*

графия, дипломатика, хронология, метрология (Алексей Шаланда, А. Груша, Светлана Куль-Сельверстава, Александр Довнар)⁵⁵.

Это связано в первую очередь с тем, что в конце 1990-х – начале 2000-х гг. в белорусскую историографию приходит новое поколение исследователей, сформировавшихся на рубеже становления исторической науки в независимой Беларуси.

Проблемами из истории Великого Княжества Литовского, которые долгое время оставались на маргине белорусской историографии, были военная история и история фортификации (Юрий Бохан, Николай Волков)⁵⁶. Историческая география и история границ государства (Виктор Темушев)⁵⁷. Замедленны темпы изучения политических процессов в XVIII в. (Владимир Емельянчик, Андрей Мацук, Вадим Аниперков)⁵⁸.

На 2000-ые гг. приходится основной объем диссертационных исследований в Беларуси по истории Великого Княжества Литовского. Центрами изучения истории Великого Княжества Литовского в республике остаются исторический факультет Белорусского государственного университета, где создана в 1994 г. кафедра истории Беларуси древнего времени и средних веков, готовились специалисты по истории соответствующего периода истории⁵⁹. Так же специальные отделы Института истории Нацио-

⁵⁵ ШАЛАНДА, Аляксей Іванавіч: *Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст.: геральдычна-сфрагістычныя нарысы*. Мінск: Беларуская навука, 2012; ГРУША, Аляксандр Іванавіч: *Документальная пісьменнасць Вялікага Княства Літоўскага (конец XIV – першая трэць XVI в.)*. Мінск: Беларуская навука, 2015; КУЛЬ-СЯЛЬВЕРСТАВА, Святлана Яўгенаўна: *Беларуская палеаграфія*. Гродна: ГрГУ, 1996; КУЛЬ-СЯЛЬВЕРСТАВА, Святлана Яўгенаўна: *Беларускі час. Летапісчэнне ў Беларусі са старажытнасці да сучаснасці* Гродна: ЮрСаПрынт, 2015.

⁵⁶ БОХАН, Юрый Мікалаевіч: *Узбраенне і структура войска Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XIV – канцы XVI ст.: дысертацыя на атрыманне вучонай ступені доктара гістарычных навук*. Мінск, 2003; БОХАН, Юрый Мікалаевіч: *Наёмнае войска ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стст.* Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2004; ВОЛКАЎ, Мікалай Аляксандравіч: *Забеспячэнне абароназдольнасці рэзідэнцый роду Радзівілаў на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага ў XVI – пачатку XVIII ст.: дысертацыя на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2016.

⁵⁷ ЦЕМУШАЎ, Віктар Мікалаевіч: *На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага: (сярэдня XIV – першая палова XVI ст.)*. Смаленск: Інбелкульт, 2014; ТЕМУШЕВ, Віктар Николаевич: *Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в.: территориальные трансформации в пограничном регионе*. Москва: Квадрига, 2009.

⁵⁸ МАЦУК, Андрэй Уладзіміравіч: *Барацьба магнатыцкіх групавак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*. Мінск: Медысонт, 2010; АНІПЯРКОЎ, Вадзім Вадзімавіч: *Стварэнне і дзейнасць Таргавіцкай канфедэрацыі на землях Вялікага Княства Літоўскага (май 1792 – верасень 1793 г.): дысертацыя на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук*. Мінск, 2010.

⁵⁹ ЛЮБЫ, Андрэй Уладзіміравіч: *Апошнія дваццаць пяць год гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў Беларускім дзяржаўным ўніверсітэце*. In: *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 12. 2019.

нальной академии наук Беларуси. До 2010-х гг. своих специалистов в исследовании периода XIII–XVIII вв. в Беларуси и регионе Центральной и Восточной Европы имели в штате и региональные университеты. В условиях современной реорганизации исторических факультетов в университетах Беларуси происходит и изменение тематики исследований сотрудников, а также в подготовке кадров по новым специальностям и востребованности соответствующих диссертационных исследований. Сейчас мы наблюдаем уменьшение востребованности специалистов в истории Средневековья и раннего Нового времени и катастрофическое падение количества защит кандидатских и докторских работ по истории Великого Княжества Литовского в Беларуси.

При этом отметим, что в исследованиях истории Великого Княжества Литовского происходит смещение проблематики в сторону персональных исследований. Минимизируется сотрудничество авторских коллективов. Что влияет на отсутствие рецепции проделанных исследований за последние десять-двадцать лет в исторической науке Беларуси, практически отсутствуют обобщающих работ по истории Великого Княжества Литовского (где не использовались бы авторские тексты 1990-х гг.) и работы по историографии истории Великого Княжества Литовского.

Zhrnutie:

Litovské veľkokniežatstvo v bieloruskej historiografii dvadsiateho storočia

Autor sa zaoberá analýzou formovania a vývoja bieloruskej historiografie dejín Litovského veľkokniežatstva – litovského štátu existujúceho od polovice 13. do konca 18. storočia. Osobitnú pozornosť venuje kreovaniu sa vedeckých škôl na štúdium dejín 13. – 18. storočia na území Bieloruska, formovaniu národného historického naratívu v učebniciach a encyklopédiách, ako aj úlohe Litovského veľkokniežatstva vo vývoji bieloruského štátu a bieloruského národa v stredoveku a ranom novoveku. Autor ponúka periodizáciu dejín bádání Litovského veľkokniežatstva v bieloruskej historiografii 20. storočia. Odhaľuje aj súčasnú úroveň výskumu týkajúcu sa dejín Litovského veľkokniežatstva v rôznych bieloruských vedeckých centrách.

Môže „teória brutalizácie“ vysvetliť výbuch násilia v období Ukrajinskej revolúcie (1917 – 1921)?

MYKOLA HLIBIŠČUK

*Katedra novovekých a najnovších dejín,
Fakulta histórie, politológie a medzinárodných vzťahov,
Černivecká národná univerzita Jurija Fed'kovyča,
Černivci, Ukrajina*

Can the "brutalization theory" explain the outbreak of violence during the Ukrainian Revolution (1917–1921)?

Abstract: The author of this study tries to analyze the possibility of using George Moss' "brutalization theory" to clarify the outbreak of violence during the Ukrainian Revolution (1917–1921). After researching each part of this theoretical concept, the author claims that it does not fit into the Ukrainian case. The author's arguments prove that this construct, built on the Western European narrative, cannot be used to understand the causes of violence during the Ukrainian Revolution.

Keywords: "brutalization theory", George Mosse, First World War, Ukrainian Revolution (1917–1921), violence.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.179-185>

Jeden z najuznávanejších západných historikov minulého storočia, Eric Hobsbawm, vo svojej koncepcnej práci „Vek extrémov“ poznamenal: „Nikto ani vážne nepochybuje, že po roku 1914 sa krivka barbarstva šplhá hore a hore. Začiatkom 20. storočia sa v celej západnej Európe oficiálne skončilo mučenie. A po roku 1945 sme si opäť zvykli, a to aj bez väčšieho znechutenia, na ich používanie v najmenej jednej tretine členských štátov OSN vrátane niektorých z najstarších a najcivilizovanejších.“¹ S takýmito názormi britského vedca je ťažké nesúhlasiť. Skutočne, jedným z charakteristických znakov „krátkeho 20. storočia“ bolo to, že svet zasiahla „epidémia násilia“. Obzvlášť vyniká začiatok storočia, keď udalostí Veľkej vojny (1914 – 1918), kolaps kontinentálnych ríš, séria revolučných otrasov a národné konflikty v rôznych regiónoch viedli k výbuchu masového násilia, ktoré pokračovalo aj po roku 1918. Podľa nášho názoru jeden z najoriginálnejších prístupov, ktorý vysvetľuje pokračovanie násilia po 1. svetovej vojne, sformulo-

¹ ГОБСБАУМ, Е.: Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001, с. 54.

val známy americký historik George Mosse.² Zdôrazním, že táto „teória brutalizácie“ čelila v priebehu niekoľkých ostatných desaťročí množstvu kritiky.³ Avšak značná časť súčasných vedcov sa ešte stále pridŕžiava týchto pozícií.

G. Mosse zastával názor, že európske spoločnosti, ktoré prežili násilie počas vojnových rokov 1914 – 1918 sa stali viac krutými. Ved' vojaci, ktorí boli vojenskou konfrontáciou traumatizovaní, preniesli získané skúsenosti z používania násilia na fronte do každodenného života. Toto sa stalo prvkom kultúry medzivojnového obdobia a zmenilo postoj obyvateľstva rôznych európskych krajín k prejavom násilia.⁴ Ako tvrdil G. Mosse – základom novej kultúry stal sa „mýtus o vojenských skúsenostiach“ (*myth of the war experience*). V zásade táto mytológia zmenila hrôzy vojny na objekt náboženského uctievania. Spomienka na vojakov, ktorí zahynuli počas 1. svetovej vojny mala inšpirovať utláčané národy, aby bojovali za návrat bývalej veľkosti a moci stratenej v dôsledku porážky. Uvedený mýtus spojil nacionalizmus, náboženstvo a ďalšie existujúce idey do jedného celku.⁵

G. Mosse taktiež zastával názor, že proces brutalizácie významne ovplyvnil politický život vtedajších štátov. Napríklad štýl reči, ktorý bol typickým pre front, sa začal používať v rétorike mnohých európskych politických síl a sociálnych hnutí. Teraz mal byť aj politický súper definitívne zničený tak, ako nepriateľ, ktorý sa nachádzal na kontaktnej bojovej línii. To všetko viedlo k tomu, že európska societa bola pripravená na absorbovanie totalitných ideológií (fašizmu, nacizmu, komunizmu).⁶ Preto sa v nemeckej historiografii 1. svetová vojna nazýva aj „*die Urkatastrophe*“, t. j. veľká katastrofa, ktorá spôsobila všetky ďalšie rozsiahle kataklizmy 20. storočia.⁷ Zdôraznime, že tento koncept sformuloval G. Mosse na európskom naratíve, v ktorom Nemecko

² MOSSE, G.: *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the world wars*. New York, Oxford University Press, 1990.

³ PROST, A.: Les limites de la brutalization. Tuer sur le front occidental, 1914-1918. In : *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2004/1, No. 81, pp. 5-20; LAWRENCE, J.: Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence, and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain. In: *The Journal of Modern History*, Vol. 75, No. 3 (September 2003), pp. 557-589.

⁴ MOSSE, G.: *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the world wars*. New York, Oxford University Press, 1990.

⁵ MOSSE, G.: *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the world wars*. New York, Oxford University Press, 1990.

⁶ MOSSE, G.: *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the world wars*. New York, Oxford University Press, 1990.

⁷ HAUTMANN, H.: 1914-1918 der erste Weltkrieg: «Die Urkatastrophe des 20 Jahrhunderts». On-line: <https://www.solidarwerkstatt.at/frieden-neutralitaet/1914-1918-der-erste-weltkrieg-die-urkatastrophe-des-20-jahrhunderts> (17.06.2019).

zaujímalo ústredné miesto. Ostatné krajiny kontinentálnej Európy boli pre historika menej dôležité.

Môže sa však tento prístup, odôvodnený G. Mossem, uplatniť na vysvetlenie násilia počas Ukrajinskej revolúcie? Nepochybne, „teória brutalizácie“, ktorá je založená na skúsenostiach vojakov z 1. svetovej vojny, skutočne zohrala pri výbuchu násilia na Ukrajine v rokoch 1917 – 1921 dôležitú úlohu. Pre mnoho ľudí, ktorí sa na týchto územiach zúčastňovali bojov alebo tu žili, bolo obdobie od roku 1914 do začiatku 20. rokov obdobím nepretržitého násilia. Vojnové roky 1914 – 1918 umožnili roľníkom mobilizovaným do armády získať zručnosti v manipulácii so zbraňami a v prípade potreby ich použiť. Významná časť vojakov sa tiež podieľala na represióch voči civilistom, ktorí sa nachádzali na dočasne okupovaných územiach. Frontoví vojaci, ktorí sa vrátili domov po rozpade ruskej cárskej armády v roku 1917, priniesli so sebou nielen zbrane, ale aj túžbu hodiť rukavicu existujúcim politickým režimom. Povedzme, že niektorí z týchto jednotlivcov sa stali hybnou silou konfliktov na vidieku počas rozdelenia voľnej pôdy. Zástupcovia dôstojníckeho zboru, ktorí utiekali od bolševickej vlády, aktívne bojovali na strane rôznych antibolševických síl.⁸

Je potrebné poznamenať, že čas strávený roľníkmi vo vojenských formáciách bol v budúcnosti dôležitý, keďže práve predstavitelia tejto sociálnej skupiny sa stali základom armád všetkých kľúčových vojensko-politických síl v období Ukrajinskej revolúcie. Parafrázujúc hlavnú tézu, ktorú v jednej zo svojich vedeckých publikácií sformuloval americký historik Peter Holquist – „*roľníci získali skúsenosti z praktickej školy násilia počas 1. svetovej vojny*“.⁹ Takéto myšlienky zdieľali aj súčasníci týchto udalostí. Jeden z vodcov bolševickej strany Lev Trockij vo svojej práci „Terorizmus a komunizmus“ vhodne poznamenal: „*ľudia, ktorí prešli vojnovou školou, vedia hovoriť jazykom sily*“.¹⁰ Okrem toho, takéto nálady vládli nielen na rozľahlých územiach bývalej Ruskej ríše, ale aj v iných regiónoch európskeho kontinentu. Významný taliansky politik a diplomat Francesco Nitti vo svojich memoároch spomínal: „*Veľká vojna v rokoch 1914 – 1918 prebudila vo všetkých Európanoch neodolateľnú túžbu po násilí, zabavení území a expanziách.*“¹¹

⁸ ГИЛЛИ, К.: Украинская атаманщина: национализм и идеология в пространстве насилия после 1917 года. In: *Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох*. Moskva: НЛО, 2014, s. 163.

⁹ HOLQUIST, P.: Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–21. In: *Kritika*, 2003, vol. 4, No. 3, pp. 627–652.

¹⁰ ТРОЦКИЙ, Л.: *Терроризм и коммунизм*. СПб.: Азбука-классика, 2010, s. 75.

¹¹ НИТТИ, Ф.: *Европа без мира*. Moskva – Петроград: «Петроград», 1923. 224 s.

Avšak, podľa nášho názoru, zapožičanie tohto modelu nedovoľuje v plnej miere pochopiť príčiny nárastu násilia v revolučnej ére. Ved' táto teória nezohľadňuje vlastnosti ukrajinského prípadu. Keď uvádzame argumenty na podporu daného názoru, mali by smerovať k nasledujúcemu. Väčšina revolúcií, ktoré sa odohrali v dejinách ľudstva, boli sprevádzané prudkým nárastom násilia. Zaiste v revolúciách, kde sa menila len politická štruktúra štátu, bola eskalácia násilia oveľa nižšia ako v krajinách, v ktorých došlo k revolučným transformáciám politickej a sociálnej štruktúry. Svojho času si túto zvláštnosť všimla známa americká výskumníčka Teda Skocpol. Podľa jej názoru sú sociálne revolúcie, ktoré menia politický a sociálny reliéf toho či iného štátu sprevádzané, a čiastočne realizované, cestou násilia, povstania, triednych alebo etických konfliktov.¹² Udalosti Ukrajinskej revolúcie (1917 – 1921) demonštrujú symbiózu politických a spoločenských premien, v ktorých bolo násilie jedným z kľúčových prvkov.

Po druhé, najpočetnejšou spoločenskou triedou, ktorá sa zúčastnila týchto búrlivých udalostí, boli ukrajinskí roľníci s „vlastnou kultúrou riešenia konfliktov“. Ukrajinské roľníctvo, na rozdiel od západoeurópskeho, nemalo dlhoročné skúsenosti s riešením rôznych druhov rozporov pomocou politických inštitúcií. Táto vlastnosť bola inherentná nielen ukrajinským roľníkom, ale aj väčšine predstaviteľov tejto skupiny v iných regiónoch bývalého Ruského impéria. To viedlo k skutočnosti, že ukrajinskí roľníci spravidla nevideli v revolučných podmienkach žiadny iný spôsob, ako vyriešiť rozpory, s výnimkou silového riešenia. Tento aspekt postrehol aj významný francúzsky historik Jean-Jacques Becker vo svojom diele o „Prvej svetovej vojne“.¹³ V ňom položil zaujímavú otázku – Prečo Francúzsko dokázalo odolať všetkým ťažkostiam Veľkej vojny a neskĺznuť do priepasti revolúcie a násilia, ale Ruská ríša to nezvládla? Autor presvedčivo demonštroval, ako francúzska spoločnosť kráčala po ostrej hrane, aby nespadla do revolučnej priepasti. Prítomnosť rôznych politických a spoločenských inštitúcií, prax dosiahnutia kompromisov, úloha katolíckej cirkvi a ďalšie osobitosti francúzskej spoločnosti však znížili sociálne napätie a pomohli vydržať všetky ťažkosti totálnej vojny.

Nemalo by sa zabúdať ani na osobitosti ukrajinského prípadu. Ved' ostré sociálne konflikty vyskytujúce sa v ukrajinskej spoločnosti tiež

¹² SKOCPOL, T.: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979; СКОЧПОЛ, Т.: *Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая*. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. 552 с.; ГЛИБИШУК, М.: Концепція революцій Т. Скокпол. In: *Український селянин*, 2019, № 21, с. 79-82.

¹³ БЕККЕР, Ж-Ж.: *Первая мировая война*. Москва: АСТ, 2006. 159 с.

spôsobovali zvýšenie úrovne násilia. Pribeh Ukrajinskej revolúcie sa vyznačuje nielen bojom rôznych spoločenských skupín (rolníci proti vlastníkom pôdy, robotníci proti buržoázii atď.), ale aj konfrontáciou vidieka a mesta. Treba tiež poznamenať, že túto rivalitu „prihrievali“ rôzne politické sily tej doby. Aké propagandistické úsilie bolo vynaložené už len bolševikmi na polarizáciu ukrajinskej spoločnosti. A predsa prítomnosť takýchto konfliktov počas revolučného obdobia neumožňuje – z nášho pohľadu – tvrdiť, že v tom čase prebiehala na Ukrajine občianska vojna. Aj keď niektorí ukrajinskí historici zastávajú názor, že v rokoch 1917 – 1921 došlo k občianskej vojne. Známy ukrajinský bádateľ Valerij Soldatenko aktívne bráni tento názor. Vo svojej najnovšej práci konštruuje naratív tak, že u čitateľa nevznikajú pochybnosti o tom, že všetko, čo sa v týchto rokoch stalo, bolo občianskou vojnou.¹⁴ Disponujúc značným množstvom dokumentárnych zdrojov je ťažké zdieľať takéto úsudky. Zaiste, udalosti ukrajinskej revolúcie v rokoch 1917 – 1921 demonštrujú prítomnosť akútnych sociálnych konfliktov (rolnícke nepokoje a samovoľné zabavenie statkov, zvrhnutie hajtmana Pavla Skoropadského atď.), ale tvrdiť, že v tomto období prebiehala ukrajinská občianska vojna by bolo prehnané.

Je potrebné vnímať aj zložitosť multinárodnostnej štruktúry ukrajinskej spoločnosti, čo viedlo k výraznému nárastu etnických konfliktov. Tento aspekt je možné vysledovať vo vtedajších ukrajinsko-ruských, ukrajinsko-poľských, ukrajinsko-rumunských vzťahoch. Avšak, podľa nášho názoru, najlepším príkladom by boli ukrajinsko-židovské vzťahy, najmä židovské pogromy, ktoré nadobudli masový charakter v roku 1919. Západný historik Henry Abrams vo svojej štúdii spočítal, ako v rokoch Ukrajinskej revolúcie rástol počet pogromov na židovskej populácii a aké politické režimy ich vykonávali.¹⁵

Okrem toho treba brať do úvahy, že kolaps bývalých cárskych inštitúcií a vonkajší faktor tiež viedli k eskalácii násilia v tomto období. Ukrajina sa stala arénou konfrontácie rôznych zahraničnopolitických síl, ktoré si nárokovali na niektoré jej územia (krajiny Dohody a Ústredné mocnosti, Poľsko, Rumunsko, „biele hnutie“ južného Ruska, bolševici atď.). Títo medzinárodní aktéri sa s použitím vojenskej sily pokúsili realizovať svoje vlastné zahraničnopolitické projekty a územie Ukrajiny považovali za prosceum na uskutočnenie vlastných ambícií. Ako zdôraznil poľský historik Marek Kornat – udalosti Ukrajinskej revolúcie z rokov 1917 – 1921 treba posudzovať v kontexte „geopolitickej

¹⁴ СОЛДАТЕНКО, В. Ф.: *В горниле революции и войн: Украина в 1917-1920 гг.: историко-историографические эссе*. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. 670 с.

¹⁵ АБРАМС, Г.: *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920)*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 320 с.

revolúcie“ v strednej a východnej Európe, ktorá sa začala 1. svetovou vojnou a skončila začiatkom 20. rokov 20. storočia. Tá úplne zmenila politické prostredie tohto regiónu a poskytla príležitosť mnohým národom, ktoré boli predtým súčasťou bývalých kontinentálnych ríš dosiahnuť ich štátotvorné ambície.¹⁶ Preto bol v tom čase prudký nárast násilia na Ukrajine spojený s vákuom moci, alebo skôr s bojom rôznych politických hráčov o monopol moci počas pádu bývalých veľkých mocností tohto regiónu. Kanadsko-ukrajinský historik Serhij Jekel'chuk rovnako trefne poznamenal, že „*chaotické udalosti z rokov 1917 – 1920 treba chápať nie ako boj zjednoteného ukrajinského národa za nezávislosť, ale ako kombináciu zložitých ideologických konfliktov a miestneho násilia, spôsobeného kolapsom starých dynastických štruktúr*“.¹⁷

Nemali by sme však zabúdať, že sa ukrajinské územia ocitli v epicentre boja medzi kľúčovými účastníkmi občianskej vojny v Rusku – bolševikmi a „bielym hnutím“ v južnom Rusku. Tento faktor tiež zvyšoval mieru násilia. Podľa nášho názoru je zaujímavým a súčasne produktívnym teoretický koncept „Ruských občianskych vojen v rokoch 1916 – 1926“ od uznávaného britského historika Jonathana Smeleho, špecialistu na dejiny revolúcie a občianskej vojny v Rusku.¹⁸ Podľa neho sú „ruské občianske vojny“ zložitou kombináciou vojen a konfliktov, ktoré sa preplietajú v rozpadávajúcej sa ríši, a tiež absorbujú nielen (a často nie toľko) ruskú, ale aj neruskú väčšinu obyvateľstva bývalého impéria Romanovcov, ako aj obyvateľov štátov, ktoré sú jej susedmi – od Fínska, Poľska, Rumunska cez Turecko, Irán, Afganistan po Čínu, Mongolsko a Kóreu.

To, čo sa stalo na území bývalej ruskej ríše, J. Smele nazýva „novou smutou“, zdôrazňujúc, že skúmaná epocha bola obdobím otrasov nielen pre Rusko, ale aj pre svet.¹⁹ V Rusku aj v zahraničí uznávaný historik Boris Kolonickij si povšimol ešte jednu zvláštnosť prístupu J. Smeleho: preňho je dôležitý imperiálny rozmer vojen. Smele hodnotí tieto vzájomne prepojené konflikty v celom postimperiálnom priestore, resp. v priestoroch niekoľkých rozpadávajúcich sa ríš: ruskej, rakúsko-

¹⁶ КОРНАТ, М.: Сім років. Геополітична революція в Центральній та Східній Європі (1914-1921). In: *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 pp.)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.). Київ – Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017, с. 70-82.

¹⁷ YEKELCHUK, S.: Band of Nation Builders? Insurgency and Ideology in the Ukrainian Civil War. In: GERWARTH, R., HORNE, J.: *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after Great War*. Oxford, 2012, p. 107.

¹⁸ SMELE, J.: *The «Russian» Civil Wars, 1916-1926. Ten Years That Shook the World*. London; New York, 2015. 423 p.; *Historical Dictionary of the «Russian» Civil Wars, 1916-1926* Comp. J. D. Smele. Vol. 1-2. Lanham (MD), 2015.

¹⁹ ГЛІБИЩУК, М.: Нові підходи до вивчення Російської революції (1917-1922). In: *«Історична панорама»: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*, 2017, вип. 25, с. 27.

uhorskej a nemeckej.²⁰ Napokon, podľa J. Smeleho, udalosti a tendencie revolúcie na Ukrajine v rokoch 1917 – 1921 sú nepochybne dôležitou, ale v žiadnom prípade nie jedinou súčasťou oveľa rozsiahlejšieho procesu, ktorý od základov menil takmer celý euroázijský kontinent – od krajín strednej Európy až po Tichý oceán.

Vyššie uvedené argumenty teda umožňujú tvrdiť, že uplatňovanie „teórie brutalizácie“ nám neumožňuje pochopiť zložitosť príčin výbuchu násilia v období Ukrajinskej revolúcie. Napriek tomu, že je možné použiť len niektoré prvky tohto vedeckého konceptu (vplyv vojenských skúseností), daný teoretický prístup nie je vhodný na analýzu udalostí na Ukrajine. Preto pre vysvetlenie a pochopenie násilie na ukrajinských územiach v rokoch 1917 – 1921 je potrebné použiť radu vedeckých prístupov a neuprednostňovať iba jeden. Výskum fenoménu násilia v rokoch Ukrajinskej revolúcie je navyše sľubnou oblasťou výskumu nielen pre ukrajinských, ale aj pre západných bádateľov.

*Preklad z ukrajinčiny
Michal Šmigel'*

²⁰ КОЛОНИЦКИЙ, Б.: Гражданские войны на пространстве Российской империи, 1916-1926? In: *Альманах североамериканских и балтийских исследований / Nordic and Baltic Studies Review*, 2018, is. 3, с. 415.

Dr. h. c. prof. PhDr. Július Alberty, CSc.
(19. august 1925, Vyšná Pokoradz – 11. august 2019,
Banská Bystrica)

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.186-189>

Profesor Július Alberty patril ku generácii slovenských historikov, ktorú možno do určitej miery nazvať zakladajúcou. Aj keď mali svojich predchodcov, generáciu, ktorá stála pri zrode slovenskej akademickej historiografie a ktorej najvýraznejšou osobnosťou bol vysokoškolský učiteľ, profesor Daniel Rapant, predsa len to bola až Albertyho generácia, ktorá v povojnovom období začala v pravom zmysle slova budovať, oživovať či prehlbovať profesionálne historické inštitúcie nielen v centre, ale aj v regiónoch Slovenska. Albertyho začiatky, ale vôbec celý profesionálny život, sú toho najlepším príkladom. Poukazuje na to aj miesto jeho pôsobenia, ktorým sa, dalo by povedať „naveky“, stalo stredné Slovensko.

Hneď po ukončení vysokoškolského štúdia na Univerzite Komenského v Bratislave sa vracia do regiónu, aby si splnil svoj stredoškolský sen stať sa gymnaziálnym profesorom dejepisu najprv v Lučenci, a potom v Banskej Bystrici. Albertyho odborné kvality však neboli jedinou charakteristickou črtou jeho pôsobenia. Zavčas, ako riaditeľ Jedenást-ročnej strednej školy v Brezne, si vyskúšal aj svoje organizačné schopnosti, ktoré ďalej rozvíjal vo funkciách krajského inšpektora na Odbore školstva Krajského národného výboru, zástupcu a riaditeľa Pedagogického inštitútu v Banskej Bystrici a prodekana i dekana Pedagogickej fakulty. Spomienky jeho kolegýň a kolegov z tých čias ho opisujú nielen ako nesmierne pracovitého, ale aj nesmierne ľudského funkcionára.

Práve odborné a ľudské kvality zostávali v pamäti aj absolventom vysokoškolského štúdia história v Banskej Bystrici. Július Alberty patril k obdivovaným i milovaným vysokoškolským učiteľom, čo jeho študenti, a nielen tí z odboru histórie, najvýraznejšie prejavili v krízových 60. rokoch minulého storočia. Pre fakultu, ale i mesto sa stala legendárnou udalosť z 20. marca 1968. V neskorej noci tiahli mestom stovky študentov zo študentského domova až na Fončordu, kde vtedy býval, aby ho spontánne pozdravili, a ako vtedajšiemu dekanovi mu vyslovili všeobecnú dôveru. Ani po vynútenom odchode z postu dekana, a dokonca aj pracovníka fakulty v roku 1970, jeho legenda nezanikla. Nezabudla naň nielen generácia jeho priamych poslucháčov, ale ani tie nasledujúce. Sám sa o tom mohol najlepšie presvedčiť, keď ho 20. decembra 1989 pozvali spolu s ďalšími perzekvovanými do auly vtedajšej Pedagogickej fakulty.

Pri spomienkach na historika býva zvykom hovoriť o jeho odborných kvalitách. V prípade historika pôsobiaceho v regióne, bývajú meradlom jeho profesionality nielen diela, ktoré napísal, ale aj ich rešpektovanie v domácich centrálnych vedeckých inštitúciách, či medzinárodných odborných kruhoch. Napriek, či vďaka kvalite svojho výskumu regionálnych dejín, predovšetkým stredného Slovenska, Július Alberty aj tu exceloval. Ctil totiž nielen faktografiu. Zdôrazňoval, že povinnosťou regionálneho bádateľa je nielen robiť poctivý výskum *ad fontes* v archívoch, ale aj premýšľať o regionálnych dejinách v širších kultúrno-historických súvislostiach. Patril medzi tých prvolezcov, ktorí regionálnu historiografiu metodicky i metodologicky inštitucionalizovali na svojbytnú historickú vednú disciplínu. Svedčia o tom jeho početné úvahy o mieste regionálnych dejín v koncepcii slovenských dejín i publikácie hlavne o jeho milovanom gemersko-malohontskom rodisku. Najlepšie by o tom hovorili jeho spolupracovníci z Gemerskej vlastivednej spoločnosti, či neskôr Gemersko-malohontskej vlastivednej spoločnosti. Aktívne sa totiž podieľal na vytváraní ich štruktúr a organizovaní vedeckej činnosti, a to nielen pred vynúteným odchodom z profesionálneho života začiatkom sedemdesiatych rokov, ale aj po návrate doň na začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia.

Za krátky čas odborného pôsobenia, ktorý mu vymerali stranícki funkcionári tzv. normalizácie, toho stihol nesmierne veľa. Ešte ako pomerne mladý sa stal doyenom stredoslovenskej historiografie, a tak ho brali aj jeho bratislavskí kolegovia. Stal sa členom vedeckého kolégia Historického ústavu SAV, členom výboru Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV, a dokonca v roku 1965 organizoval pamätný zjazd Slovenskej historickej spoločnosti v Banskej Bystrici. Slovenskú historickú obec reprezentoval na dvoch svetových fórach – svetových kongresoch historických vied vo Viedni v roku 1965 a v Moskve v roku 1970. Naviazal a rozvíjal medzinárodné kontakty s českými, ale aj maďarskými a nemeckými kolegami a vedeckými inštitúciami. Pri výskume hospodárskych a sociálnych dejín našiel súznenie so svojim ostravským kolegom, tiež legendou českej historiografie, profesorom Milanom Myškom, pri výskume didaktiky dejepisu zase s historikmi v Nemecku, Maďarsku a Čechách. So všetkými ho viazalo aj hlboké osobné priateľstvo. Ako sám spomínal, boli to práve oni, ktorí mu dodali odvahu obnoviť vlastné profesionálne aktivity aj po návrate na fakultu a do historickej obce začiatkom deväťdesiatych rokov.

Albertyho návrat do akademického života nebol naplnený zášťou voči tým, ktorí mu vzali dvadsať rokov života. Naopak, jeho návrat sprevádzalo nadšenie pre históriu a poslucháčov histórie a aktívna angažovanosť v živote fakulty, či už pôsobením v akademickom senáte alebo vo vedec-

kých radách fakulty i univerzity. Aj keď si zaumienil venovať zvyšok svojho odborného života len didaktike dejepisu, jej inštitucionalizácii a rozvoju na Slovensku, nedalo mu nevenovať sa naďalej aj svojej najväčšej láske, ktorá ho doviedla k histórii, regionálnym dejinám. Stal sa odborným i ľudským pilierom obnovennej katedry histórie v Banskej Bystrici, profiloval jej vedecké zameranie, pomáhal svojim kolegom pri ich kvalifikačnom raste, pri nadväzovaní odborných kontaktov so zahraničnými akademickými pracoviskami v Čechách, Maďarsku, Poľsku, Rakúsku a Nemecku. Jeho meno bolo takým čarovným kľúčom, ktorý nám, jeho kolegom i kolegyniam, otváral brány zahraničných i domácich celoštátnych vedeckých inštitúcií a vedeckých komisií. Robil tak nezištne a pomáhal svojej katedre stať sa rešpektovaným akademickým i vedeckým pracoviskom. Ak nás dnes takto vnímajú na Slovensku i v zahraničí, je to do veľkej miery zásluhou práve jeho osobnosti.

Satisfakciou za vynútený dvadsaťročný azyl mu bolo mnoho ocenení, po ktorých kvôli svojej príslovečnej skromnosti netúžil, no plne si ich zaslúžil. V celoslovenskom kontexte to bolo zvolenie za podpredsedu Slovenskej historickej spoločnosti na prvom ponovembrovom zjazde tejto najstaršej vedeckej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied, v medzinárodnom kontexte zase udelenie čestného titulu *doctor honoris causa* Ostravskej univerzity. K týmto oceneniam veľmi rýchlo pribúdali ďalšie: Cena Literárneho fondu (2002), Medaila k 60. výročiu SNP, oslobodenia Slovenska a víťazstva nad fašizmom (2004), Medaila k 500. výročiu reformácie za šírenie dobrého mena evanjelickej cirkvi a.v. (2017) a najvyššie vyznamenanie UMB MAGNUM DECUS UNIVERSITATIS (2017).

Desiatky publikácií, vedeckých štúdií, početné členstvá v domácich i zahraničných vedeckých komisiách, radách, či spoločnostiach boli však len jednou stránkou života nášho drahého kolegu. My všetci zo slovenskej historickej obce budeme na neho spomínať predovšetkým ako na veľkodušného človeka, s milým úsmevom, láskavým hlasom a priateľskou povahou. Po odchode z fakulty v roku 2010 pri každom našom spoločnom telefonáte, či osobnom stretnutí sa najprv pýtal, čo nové na katedre. Nebola to však zdvorilostná fráza. Úprimne sa zaujímal o dianie na katedre, na fakulte, na univerzite, pýtal sa aj na náš súkromný život, úprimne zdieľal naše osobné radosti i starosti. Žil ako by nielen pre svoju rodinu, ale aj pre históriu, ktorú miloval, a v podstate aj pre nás na katedre. V tom býva údel takýchto osobností trochu nepriaznivý pre ich najbližších rodinných príslušníkov. Práve im patrí naša vďaka, že nám dovolili ukrajsť si z ich spoločného rodinného života, že pri ňom stáli v časoch jeho profesijných úspechov i v časoch krívd, ktoré mu jeho pracovný život nadelil.

Pre ďalšie nové generácie slovenských historikov, ktoré prídu, bude jeho odborný odkaz zhmotnený predovšetkým v jeho vedeckom diele. No vynímať sa v ňom bude jeden titul, ktorým ako prvý po roku 1989 ponúkol autobiografický pohľad historika na obdobia, v ktorých žil a tvoril: *Historik v prúde času: Spomienky Júliusa Albertyho*.

Rastislav Kožiak

Prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc.

(18. september 1943, Litava – 26. august 2019, Banská Bystrica)

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.190-193>

Prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc. sa narodil 18. septembra 1943 v Litave, okres Krupina, v rodine poštového úradníka. Stredoškolské vzdelanie absolvoval na Jedenáštočnej strednej škole v Krupine v rokoch 1957 – 1960. Po jednom roku vo funkcii učiteľa základnej školy v rodnej Litave v septembri 1961 nastúpil na vysokoškolské štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v odbore dejepis – ruský jazyk (učiteľské štúdium), ktoré ukončil v júni 1966.

Po absolvovaní jednoročnej základnej vojenskej služby v Ženíjnom technickom učilišti v Bratislave nastúpil do svojho druhého zamestnania ako historik v Múzeu Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Po niekoľkých mesiacoch práce v Múzeu SNP bol už od septembra 1967 zamestnaný na Katedre marxizmu-leninizmu na Pedagogickej fakulte v Banskej Bystrici, neskôr pôsobil na Ústave marxizmu-leninizmu pri Vysokej škole lesníckej a drevárskej vo Zvolene a od roku 1980 na Ústave marxizmu-leninizmu Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici.

1. februára 1990 bola obnovená Katedra histórie PdF v Banskej Bystrici. Na katedru nastúpil Stanislav Matejkin už ako docent a vedúci katedry. Pod jeho vedením v rokoch 1990 – 2001 katedra histórie, vtedy už Fakulty humanitných a prírodných vied, potom Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, zaujala medzi katedrami histórie a historickými pracoviskami na Slovensku dôstojné a popredné miesto. Veď pod jeho vedením pracovali takí slovenskí historici, akými boli a sú prof. Július Alberty, doc. Miloš Štilla, doc. Vladimír Motoška, doc. Ondrej Golema, doc. Valéria Chromeková, prof. Pavol Martuliak, prof. Karol Fremal, prof. Vladimír Varinský, ale tiež dnes už prof. Jaroslav Mazúrek mladší. Ostatní, v tom čase asistenti a odborní asistenti, na jeho podnet vstúpili do doktorandského štúdia, ktoré úspešne ukončili, takže dnešná generácia učiteľov z katedry histórie teraz už Filozofickej fakulty UMB spĺňa všetky odborné a kvalifikačné požiadavky a predpoklady.

V roku 2002 dosiahol Stanislav Matejkin najvyššiu vedecko-pedagogickú hodnotu. Prezident Slovenskej republiky Rudolf Schuster ho vymenoval za profesora pre slovenské dejiny. V nasledujúcom roku odchádza na Katedru histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, na ktorej vykonával po celý rok funkciu prodekana pre vedecko-výskumnú a publikačnú činnosť. Po krátkom čase sa však vracia do Banskej Bystrice na Fakultu politických vied a medzinárod-

ných vzťahov UMB, kde prednášal svetové dejiny až do roku 2013, keď odišiel do dôchodku.

Prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc. pôsobil na troch slovenských vysokých školách na rôznych fakultách vyše 46 rokov ako vysokoškolský učiteľ a pedagóg. Prednášal predovšetkým národné dejiny 20. storočia a svetové dejiny novoveku až do roku 1918. Okrem tejto zásluhnej práce sa venoval vedecko-výskumnej a publikačnej činnosti a všetkému, čo s tým priamo alebo nepriamo súvisí.

Jeho životnou témou boli vznik, činnosť a zánik Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1945 a jej osobnosti. Táto problematika dominovala už v jeho diplomovej práci, v doktorandskej dizertácii, v habilitačnom a inauguračnom procese. Tejto politickej strane venoval niekoľko desiatok odborných článkov, viacero štúdií i svoju najlepšiu monografiu pod názvom *Stredné Slovensko a Demokratická strana v rokoch 1945 – 1948* (Banská Bystrica : FHV UMB, 2001, 95 strán).

Problematike Demokratickej strany venoval viacero vedeckých štúdií – Parlamentné voľby roku 1946 ako predmet bádania a poznávania politického vývoja (*Obzor Gemera-Malohontu*, roč. 22, 1991, č. 3), Prvé pokusy o formovanie zásad Demokratickej strany (*Zborník k 50. výročiu SNP*. Banská Bystrica : FHV UMB, 1994), Jozef Lettrich a jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947 (*Zborník č. 4*. Banská Bystrica : FHV UMB, 1997), Februárový prevrat v roku 1948 a jeho priebeh na strednom Slovensku (*Zborník FHV, sekcia spoločenstvo-vedná II*. Banská Bystrica : FHV UMB, 1998), Počiatky formovania Demokratickej strany v podmienkach stredného Slovenska (*Acta historica Neosoliensia I*. Banská Bystrica : FHV UMB, 1998), Riešenie základných hospodárskych problémov na strednom Slovensku v rokoch 1945 – 1948 (*Acta historica Neosoliensia IV*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2001), Demokratická strana a spoločenské organizácie v rokoch 1946 – 1947 (*Acta historica Neosoliensia V*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2002), Demokratická strana a jej miesto v štruktúre politických strán na Slovensku v rokoch 1945 – 1948 (*Současný stav a perspektivy zkoumaní politických stran na našem území*. Olomouc : Filozofická fakulta Univerzity Palackého, 1999), tá istá štúdia vyšla aj v Poľsku (*Wieki stare i nowe*. Katowice : Sliezská univerzita, 2000).

Prof. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc. bol autorom, spoluautorom a zosťavovateľom aj niekoľkých regionálnych monografií – *Litava 1135 – 1995* (spolu s J. Albertym. Banská Bystrica : Banskobystrické vydavateľstvo, 1995, 120 s.), *Očová : história a súčasnosť* (spolu s J. Albertym et al. Žilina : Knižné centrum, 1999, 152 s.), *Hronsek* (spolu s D. Bohušom et al. Banská Bystrica : Trian, 2000, 104 s.) a *Králiky* (spolu s J. Albertym et al. Králiky : Obecny úrad, 2002, 96 s.).

Z pozície vedúceho katedry inicioval a zorganizoval spolu s pracovníkmi katedry viacero domácich vedeckých konferencií, často aj s medzinárodnou účasťou, na ktorých aktívne vystupoval s príspevkami na rôzne témy. V rokoch 1991 – 1993 to bol aj rekvalifikačný kurz učiteľov dejepisu na stredných školách na Slovensku. Prednášali im významní slovenskí historici, napr. Július Alberty, Alena Bartlová, Ladislav Deák, Pavel Dvořák, Václav Furmánek, Jozef Jablonický, Ivan Kamenec, Ľubomír Lipták, Richard Marsina, Milan Podrimavský, Július Sopko, Štefan Štvrtecký a Miloš Štilla.

V tejto súvislosti realizovala katedra histórie pod jeho vedením od roku 1994 do roku 1998 medzinárodné vedecké konferencie alebo konferencie so zahraničnou účasťou zamerané na didaktiku, metodiku a metodológiu vyučovania dejepisu napr. *Slovenské národné dejiny ako didaktický fenomén* (1994), *Regionálna história vo vyučovaní dejepisu* (1995), *Ako moderne vyučovať dejepis* (1996), *Dejiny Slovákov a Slovenska v učebniciach dejepisu susedných štátov* (1998). Okrem toho sa uskutočnila vedecká konferencia pri príležitosti 500. výročia vzniku thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku (1995).

Koncom 90. rokov a začiatkom tretieho tisícročia katedra histórie pokračovala v organizovaní veľkých medzinárodných vedeckých konferencií. Pri príležitosti 55. výročia SNP v spolupráci s Múzeom SNP jej pracovníci zorganizovali medzinárodnú vedeckú konferenciu *Vyústenie antifašistického zápasu do ozbrojených povstaní v strednej Európe* (1999) a v tom istom roku sa realizovala konferencia na tému *Rehole a kláštory v stredoveku*. Pracovníci katedry spolupracovali na realizácii ďalšej medzinárodnej konferencie v spolupráci s Múzeom SNP v Banskej Bystrici pod názvom *Účasť kresťanov v protifašistickom odboji v Európe v rokoch 1933 – 1945* (2000). Zo všetkých vyššie uvedených akcií vyšli zborníky príspevkov všetkých účastníkov.

Od roku 1998 príležitostné zborníky nahradila periodická historická ročenka katedry histórie pod názvom *Acta historica Neosoliensia*. Prof. Stanislav Matejkin stál pri zrode a realizácii tejto myšlienky a až do roku 2000 bol zodpovedným vedeckým redaktorom alebo spoluzostavovateľom prvých troch ročníkov.

Kolektív pracovníkov Katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici pod vedením pedagogičky V. Chylovej (Karol Fremal, Valéria Chromeková, Stanislav Matejkin, Pavol Martuliak a Vladimír Varinský) napísali a vydali štyri diely učebníc dejepisu pre stredné odborné školy a stredné odborné učilišťa – *Od praveku k novoveku* I. diel (1997), *Dejiny novoveku do revolučných rokov 1848 – 1849* II. diel (1997), *Slovensko a svet v rokoch 1849 – 1939* III. diel (1999), *Od druhej svetovej vojny k dnešku* IV. diel (2000). Boli to prvé učebnice dejepisu pre stredné školy po roku

1989 na Slovensku. Vyšli aj v maďarskom jazyku. Celkove v rokoch 1997 – 2003 bolo 12 vydaní týchto učebníc. Autori získali za túto činnosť Cenu rektora UMB v Banskej Bystrici.

Členovia katedry histórie, vrátane prof. S. Matejkina, riešili viaceré grantové projekty. Bol členom troch spoločných grantových projektov – KEGA č. 95/5195/611 *Prognózy didaktického a materiálneho zabezpečenia výchovy a vzdelávania v základných a stredných školách na začiatku tisícročia* (grant bol úspešne ukončený v roku 2000), VEGA č. 1/6133/99 *Banská Bystrica vo svetle dejín* (grant bol úspešne ukončený v roku 2002) a Medzinárodný grantový projekt *KSČ a radikálny socializmus v Československu 1918 – 1989*, Č. A. 8063 101 Grantová agentúra AV ČR Ústav pro soudobé dějiny Praha (grantový projekt bol úspešne ukončený v roku 2005).

Prof. PhDr. Stanislav Matejkin počas svojej dlhoročnej pôsobnosti ako vysokoškolský učiteľ svetových a národných dejín a vo vedúcich funkciách na troch slovenských fakultách, významne prispel k ich úspechom a k rozvoju vysokého školstva na Slovensku, ale predovšetkým v Banskej Bystrici. Zomrel náhle 26. augusta 2019.

Česť jeho pamiatke.

Karol Fremal

Doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc.

(7. máj 1940, Vranov nad Topľou – 23. január 2020, Bratislava)

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.194-202>

Hneď na začiatku nového roka 2020 zasiahla slovenskú historickú obec veľmi smutná správa o úmrtí vynikajúceho historika a vysokoškolského pedagóga Mariána Skladaného. Jeho smrťou, bohužiaľ, prichádzame o veľkého znalca banskobystrických dejín a priateľa viacerých banskobystrických historikov. Bol to práve Marián Skladaný, ktorý svojimi vedeckými štúdiami ozrejmil mnohé historické, hospodárske a technologické súvislosti spojené s činnosťou tzv. turzovsko-fuggerovskej spoločnosti (1494 – 1525), ktorej sídlo sa nachádzalo v Banskej Bystrici.

Uhorský mediarsky podnik (*Ungarischer Handel*) v spoločnej správe Turzovcov a Fuggerovcov (neskôr v rokoch 1526 – 1546 už len vo fuggerovskom nájme) ekonomicky profitoval z využívania nerastného bohatstva ležiaceho na teritóriu mesta Banská Bystrica. Takto, prostredníctvom Fuggerovcov, Turzovcov a ich spoločného podniku, sa Marián Skladaný dostal k výskumom starších dejín Banskej Bystrice, baníctva a hutníctva na jeho území a blízkom okolí, ako aj banskobystrických ťažiarov, komorských úradníkov a vzájomných väzieb medzi nimi. Nemálo času strávil častými výskumnými pobytmi v Banskej Bystrici a štúdiom dokumentov v banskobystrickom archíve. Nadobudnuté poznatky rozširoval intenzívnym výskumom tiež v iných slovenských, ale aj zahraničných, hlavne rakúskych, nemeckých, maďarských a poľských archívoch. Postupne sa vyprofiloval na najerudovanejšieho znalca hospodárskych dejín, predovšetkým baníctva a hutníctva, na Slovensku v období druhej polovice 15. a prvej polovice 16. storočia, ako aj odborníka na banskobystrické dejiny a tunajšie baníctvo.

Už od začiatku svojej vedeckej a publikačnej činnosti venoval pozornosť účinkovaniu Fuggerovcov na území Slovenska. Tento bádateľský záujem mu predurčila téma jeho diplomovej práce, ktorou spracoval problematiku rybníkárstva na fuggerovskom Červenokamenskom panstve. Neskôr sa dotkol aj otázok tunajšieho pivovarníctva a vinohradníctva. Počas svojho študijnovo-výskumného pobytu vo vtedajšom západnom Nemecku (NSR) na univerzite vo Freiburgu im Breisgau a vo fuggerovskom archíve v Dillingene an der Donau v roku 1966, kedy zhromažďoval materiál k spracovaniu témy Fuggerovci na Slovensku, pochopil, ako málo vieme o spoločníkovi Jakuba Fuggera v banskobystrickom mediarskom podniku Jánovi Turzovi. Od tohto času okrem

Fuggerovcov upriamil pozornosť aj na Turzovcov a ich spoločný podnik so sídlom v meste pod Urpínom. Postupne od začiatku 70-tych rokov 20. storočia sa vypracoval na najväčšieho znalca problematiky prvých Turzovcov, slovenského účinkovania Fuggerovcov a ich banskobystrického mediarskeho podniku. Tejto téme napokon zostal verný až do konca svojej tvorivej činnosti a odborného bádania.

Počas jeho krátkého banskobystrického pedagogického pôsobenia (istý čas prednášal na Fakulte politických vied a medzinárodných vzťahov UMB) na konci 90-tych rokov 20. storočia som mal to šťastie zoznámiť sa s docentom Skladaným osobne. Som nesmierne šťastný, že napokon došlo aj k našej vzájomnej spolupráci na poli vedeckého výskumu, ktorej výsledkom bola spoločná štúdia o hraniciach Ľupčianskeho panstva. Táto spolupráca bola pre mňa neobyčajne obohacujúcou skúsenosťou, počas ktorej som sa mohol zoznámiť s prácou skúseného historika a privoňať k pravému historickému remeslu. Nesmierne vďačný som mu aj za svedomité posúdenie viacerých mojich prác, ako aj početné rady a inšpirácie, ktoré výraznou mierou napomohli k ich napísaniu. Už asi navždy mi zostanú v pamäti jeho slová pri našich stretnutiach, ktorými často ukončoval aj našu spoločnú listovú korešpondenciu – „*všetci, čo sa seriózne zaoberajú dejinami Banskej Bystrice, sú moji kamaráti!*“

Tak trochu symbolicky, práve v čase, keď som sa dozvedel o úmrtí kolegu Skladaného, skončila prednáška mladého slovenského historika špecializujúceho sa na dejiny baníctva, Miroslava Lacka, ktorý v Národnom dome v Banskej Bystrici referoval o svojich výskumoch banskobystrického mediarskeho podniku v časoch Thurzovcov a Fuggerovcov. Marián Skladaný tak, akoby na diaľku, odovzdal svoju milovanú celoživotnú tému na spracovanie novej nastupujúcej generácii historikov. Aktuálne výskumy dr. Lacka dávajú v blízkej budúcnosti nádej na fundované syntetizujúce spracovanie histórie mediarskeho podniku v Banskej Bystrici v časoch angažovania sa Thurzovcov a Fuggerovcov. Až potom sa definitívne naplní vedecký odkaz, ktorý svojimi početnými a mimoriadne kvalitnými štúdiami začal písať a dlhú dobu utváral historik Marián Skladaný.

Češť jeho pamiatke.

Oto Tomeček

**Bibliografia prác Mariána Skladaného s väzbou na dejiny Banskej
Bystrice a banskobystrického mediarskeho podniku**

- Fuggerovci. In: *Príroda a spoločnosť*. roč. 17, č. 12, 1968, s. 46-49.
- 60. rokov edície „Studien zur Fuggergeschichte. In: *Zborník FF UK : Historica 20/1969*. Bratislava : SPN, 1970, s. 71-80.
- Fuggerovci na Slovensku. In: *Vlastivedný časopis*, roč. 22, č. 4, 1973, s. 150-157.
- Ján Thurzo v Mogile (1469 – 1496). In: *Zborník FF UK : Historica 24 – 25/1973 – 1974*. Bratislava : SPN, 1974, s. 203-222.
- Ján Thurzo z Betlanoviec (1437 – 1508). In: *Vlastivedný časopis*, roč. 23, č. 2, 1974, s. 77-80.
- Najstarší doklad o podnikateľskej činnosti Jána Thurzu v stredoslovenských banských mestách. In: *Historické štúdie 19*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1974, s. 237-265.
- Zápas o banskobystrickú meď v polovici 15. storočia. In: *Zborník FF UK : Historica 27/1976*. Bratislava : SPN; UK, 1978, s. 175-210.
- K počiatkom levočských Thurzovcov. In: *Nové obzory 19*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1977, s. 153-170.
- Thurzovsko-fuggerovský podnik a jeho význam v uhorskej ekonomike. In: *Zborník Slovenského banského múzea 9*. Martin : Osveta, 1979, s. 25-33.
- Európsky význam banskobystrického mediárstva v 15. storočí (jeho podiel na zdokonalení technológie hutníckeho spracovania medi). In: *Historický časopis*, roč. 31, č. 3, 1983, s. 345-370.
- Začiatky podnikania Thurzovcov v spišsko-gemerskom baníctve. In: *Vývoj správy miest na Slovensku*. Ed. Richard Marsina. Martin : Osveta, 1984, s. 229-237.
- Slovenská meď v stredoveku a jej európsky význam. In: *Z dějin evropské těžby a zpracování rud barevných kovů*. Příbram, 1984, s. 147-155.
- Ján Thurzo z Betlanoviec (1437 – 1508). In: TIBENSKÝ, Ján a i.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku I*. Bratislava : Obzor, 1986, s. 29-39.
- Der Anteil des slowakischen Kupferwesens an der Vervollkommnung der Technologie der Verhüttung von Kupfer im 15. Jahrhundert. In: *Studia historica slovacae 15*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1986, s. 9-45.
- Der Deutsche Bauernkrieg und der Aufstand der Bergleute in den mittelslowakischen Städten. In: *Brücken : Germanistisches Jahrbuch DDR – ČSSR 1988/89*. Prag : Lektorat für deutsche Sprache und Li-

- teratur beim Kultur- und Informationszentrum der DDR, 1989, s. 123-127.
- Král' Matej a „medená kráľovná“. In: *Historická revue*, roč. 1, č. 4, 1990, s. 12-13.
 - Počiatky scedzovacej huty v Moštenici (1496 – 1526). In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 4 : Prvý seminár k dejinám hutníctva na Slovensku*. Košice : Hutnícka fakulta VŠT, 1990, s. 124-137.
 - Zhutňovanie medených rúd a sciedzanie medi v banskobystrickej oblasti. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 4 : Prvý seminár k dejinám hutníctva na Slovensku*. Košice : Hutnícka fakulta VŠT, 1990, s. 32-42.
 - Das erste frühkapitalistische Unternehmen im slowakischen Bergbau. In: *Urbs – Provincia – Orbis : Beiträge zu den zwischenkarpatischen und europäischen Beziehungen der Städte*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1993, s. 83-90.
 - Dernschwamov Memoriál ako prameň k dejinám stredoslovenského baníctva. In: *Spravodaj Banského výskumu Prievidza*, roč. 34, č. 3-4, 1994, s. 72-76.
 - Počiatky erárneho podnikania v stredoslovenskom baníctve. In: *Slovensko a Habsburská monarchia v 16. – 17. storočí*. Bratislava : Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut; Katedra slovenských dejín a archívniectva FF UK, 1994, s. 50-59.
 - Tajomná huta pri Krakove : Príbeh temer detektívny. In: *Historická revue*, roč. 5, č. 9, 1994, s. 14-16.
 - Slovenská meď do sveta. In: *Slovenská republika*, roč. 1, č. 157, 16. 11. 1994, s. 7. (pod pseudonymom Peter Pevný)
 - Ján Thurzo z Betlanoviec (1437 – 1508) – priekopník ranokapitalistického podnikania v európskom baníctve. In: *Spiš v kontinuite času*. Ed. Peter Švorc. Prešov : Univerzum, 1995, s. 41-47.
 - Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In: *Zborník FF UK : Historica 41*. Bratislava : UK, 1995, s. 107-124.
 - Prvé thurzovsko-fuggerovské zmluvy o spoločnom mediarskom podniku. In: *Historický časopis*, roč. 43, č. 2, 1995, s. 215-229.
 - Thurzovsko-fuggerovský mediarsky podnik v Banskej Bystrici a jeho európsky význam. In: *Päťsté výročie vzniku thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : UMB, 1995, s. 8-37.
 - Veľkí obchodníci stredoveku : Pred 500 rokmi vznikla Thurzovsko-Fuggerovská podnikateľská spoločnosť. In: *Večerník : noviny všetkých Bratislavčanov*, roč. 40, č. 59, 24. 3. 1995, s. 5.
 - Zašlá sláva banskobystrickej medi. In: *Pamiatky a múzeá*, 1995, č. 3, s. 62-63. (spoluautorka Zuzana Ševčíková)

- Je to hodnoverné : Moštenica vznikla pred päťsto rokmi. In: *Smer Dnes*, roč. 6, č. 168, 20. 7. 1996, s. 8.
- Odstriebovanie čiernej medi. In: *Výroba zlata a striebra, skúšobníctvo*. Košice : Technická univerzita, 1996, s. 53-72.
- Pre všetkých, čo nechceli žobrať : Sociálna sieť Jakuba Fuggera. In: *Historická revue*, roč. 7, č. 7, 1996, s. 12-13.
- Thurzovsko-fuggerovská podnikateľská činnosť v strednej Európe a Plzeň. In: *Západočeský historický sborník 2*. Plzeň : Státní oblastní archiv, 1996, s. 329-332.
- Die Versorgung des Neusohler Kupferbetriebes mit polnischen Blei zur Zeit des gemeinsamen Kupferhandels der Fugger und Thurzo (1494 – 1526). In: *Bergbaureviere als Verbrauchszentren im vorindustriellen Europa : Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft Nr. 130*. Stuttgart, 1997, s. 275-284.
- Hospodársky a spoločenský rozvoj Banskej Bystrice v minulosti. In: *Kniha 95 – 96 : Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin : Matica slovenská, 1997, s. 20-25.
- Slovensko v hospodárskych dejinách Európy v predindustriálnom období. In: *Slovenské dejiny v dejinách Európy*. Bratislava : AEP, 1997, s. 91-96.
- Banskobystrické mäsiarske cechy v 15. – 16. storočí. In: *Mäsiarstvo a udenárstvo v dejinách Slovenska*. Martin : Gradus, 1999, s. 85-92.
- Nález medeného centového závažia v Nízkych Tatrách. In: *Pamiatky a múzeá*, 1999, č. 1, s. 49-51. (spoluautor Oto Miko)
- Vonkajšie a vnútorné dejiny Banskej Bystrice. In: *História Banskej Bystrice : Dielo a význam Emila Jurkovicha*. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 1999, s. 16-23.
- Zásobovanie stredoslovenských banských miest poľským olovom v rokoch 1496 – 1526. In: *Zborník FF UK : Historica 44*. Bratislava : UK, 1999, s. 57-69.
- Augsburskí Fuggerovci a banskobystrická med'. In: *Banská Bystrica : Historicko-etnologické štúdie I*. Banská Bystrica : Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV UMB, 2000, s. 7-22.
- Die Entsilberung des Neusohler Schwarzkupfers als historiographisches Problem. In: *Konjunktoren im europäischen Bergbau in vorindustrieller Zeit : Festschrift für Ekkehard Westermann zum 60. Geburtstag : Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft Nr. 155*. Stuttgart, 2000, s. 173-187.
- Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia*. Tomus 3. Banská Bystrica : FHV UMB, 2000, s. 47-65. (spoluautor Oto Tomeček)

- Huty banskobystričského mediarskeho podniku v čase jeho prechodu pod erárnu správu. In: *Slovensko v habsburskej monarchii 1526 – 1918*. Eds. Jozef Baďurík – Peter Kónya. Bratislava : Katedra slovenských dejín FF UK, 2000, s. 37-47.
- Slovensko-poľské hospodárske vzťahy v 15. – 16. storočí. In: *Historické štúdie 41*. Bratislava : Veda, 2000, s. 69-79.
- Fuggerovci na Slovensku. In: *Acta historica Posoniensia 1 : Štúdie z dejín baníctva a banského podnikania : Zborník k životnému jubileu Mariána Skladaného*. Bratislava : Katedra všeobecných dejín FF UK, 2001, s. 12-18.
- Thurzovci a Levoča. In: *Pohľady do minulosti : Zborník prednášok z histórie*. Ed. Mária Novotná. Levoča : Spišské múzeum; Kultúrne informačné centrum, 2001, s. 61-79.
- Thurzovsko-fuggerovské vyúčtovania z rokov 1495 – 1526. In: *Zborník FF UK : Historica 45*. Bratislava : UK, 2002, s. 155-157.
- Spiš v slovensko-poľských hospodárskych stykoch v 15. – 16. storočí. In: *Terra Scepusiensis : Stav bádania o dejinách Spiša*. Levoča : Kláštorisko; Wrocław : Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003, s. 457-465.
- Fuggerovský faktor Ján Dernschwam o banskobystričskom baníctve a predmoháčskej kríze v Uhorsku. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 300-306.
- Kráľ Matej Korvín daruje svojej milenke a matke svojho jediného syna Jána Korvína Barbore Edelpöckovej zo Steinu dom v Banskej Bystrici a k nemu patriaci majetok. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 87-88.
- Majitelia Ľupčianskeho hradného panstva povoľujú Jánovi a Jurajovi Turzovcom stavbu scedzovacej huty pri potoku Moštenica. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 123-124.
- Obnovenie artikuloz banskobystričského mäsiarskeho cechu zničených počas posledného požiaru. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 28-29.
- Predbežná dohoda Turzovcov a Fuggerovcov o spoločnom mediarskom podniku v Banskej Bystrici. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 111-112.

- Testament banskobystričského mešťana Michala Königsbergera. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 128-132.
- Uhorský kráľ Vladislav II. udeľuje Jánovi Turzovi z Betlanoviec privilégium na stavbu scedzovacích hút (na oddel'ovanie striebra z medi) v oblasti Banskej Bystrice a povoľuje mu slobodný obchod s meďou a takto získaným striebrom. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 120-122.
- Zakladacia zmluva Turzovsko-Fuggerovskej podnikateľskej spoločnosti „Ungarischer Handel“ v Banskej Bystrici. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 113-119.
- Zmluva krakovského mešťana Jána Turza s mestom Kremnica vo veci cesty z Banskej Bystrice do Turca cez Štubniansky les. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 125-126.
- Zmluva siedmich stredoslovenských banských miest s krakovskou podnikateľskou spoločnosťou vedenou Jánom Turzom o stavbe nových vodočerpacích a ťažných banských mechanizmov v stredoslovenskom banskom revíre. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI : Pod Osmanskou hrozbou*. Ed. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 89-91.
- Banská Bystrica – medená či povstalecká? In: *Bystrický Permon*. roč. 3, 2005, mimoriadne číslo, s. 1 a 16.
- Banskobystrická meď v Benátkach. In: *Bystrický Permon*, roč. 3, 2005, mimoriadne číslo, s. 1 a 7.
- Habent sua fata libelli ... : Poznámka historika. In: JURKOVIČ, Emil: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Preložil Imrich Nagy. Banská Bystrica : Pribicer, 2005, s. 7-8.
- Fuggerovský kapitál pri vzniku habsburskej monarchie. In: *Politický zrod novovekej strednej Európy : 500. výročie narodenia Ferdinanda I. zakladateľa habsburskej monarchie*. Eds. Jozef Baďuřík – Kamil Sládek. Bratislava : Centrum pre európsku politiku, 2005, s. 33-45.
- Španodolinská meď v stredoveku a ranom novoveku. In: *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystričskom regióne : Zborník prednášok zo seminára*. Banská Štiavnica; Špania Dolina : KB press, 2005, s. 28-36.
- Baníctvo v Banskej Bystrici v stredoveku. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice 1*. Eds. Imrich Nagy – Igor Graus. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB; Štátna vedecká knižnica, 2006, s. 70-86.

- Med' : Copper. In: *Dejiny hutníctva na Slovensku : History of Metallurgy in Slovakia*. Eds. Juraj Schmiedl – Luboš Weigner. Košice : Banská agentúra, 2006, s. 222-273. (spoluautori Mária Novotná, Martin Štefánik, Ladislav Sombathy, Luboš Weigner)
- Európsky význam kremnického baníctva v stredoveku a ranom novoveku : European Significance of Mining in Kremnica in the Middle Ages and Early Modern Times. In: *Baníctvo ako požehnanie a prekliatie mesta Kremnice : Mining the Blessing and Curse of the Kremnica town*. Ed. Daniel Kianička. Kremnica : Občianske združenie SOS, 2007, s. 72-81 (slov.), s. 82-92 (angl.).
- Ján Turzo a turzovsko-fuggerovský mediarsky podnik v Banskej Bystrici (1494 – 1525). In: *Montánna história*. roč. 1, 2008, s. 16-31.
- Pramene k slovenským dejinám vo Fuggerovskom rodinnom archíve v Dillingene an der Donau. In: *Studia Historica Tyrnaviensia* 7. Trnava : FF TU, 2008, s. 87-95.
- Príbeh spišských mediarskych podnikateľov Turzovcov a augsburských Fuggerovcov. In: *Šlechtic podnikateľom – podnikateľ šlechticom : Šlechta a podnikání v českých zemích v 18. – 19. století*. Eds. Jiří Brňovják – Aleš Zářický. Ostrava : Ostravská univerzita, 2008, s. 17-22.
- Kto bola matka Jána Korvína? In: *Acta historica Posoniensia 10 : Historické štúdie k životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej*. Bratislava : Katedra všeobecných dejín FF UK, 2009, s. 114-126.
- Stredoveké huty na okolí Banskej Bystrice. In: *Argenti fodina 2008*. Ed. Jozef Labuda. Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 2009, s. 73-80.
- Banská Bystrica. In: *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Eds. Martin Štefánik – Ján Lukačka. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 29-53.
- K počiatkom Banskej Bystrice. In: *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 157-168.
- Michal Königsberger (? – 1505) – banskobystrický ťažiar a mecenáš. In: *Významné osobnosti v dejinách Banskej Bystrice : Fenomén osobnosti vo výskume regionálnych dejín*. Ed. Blanka Snopková. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 2010, s. 33-42.
- Hospodársky vzostup Thurzovcov. In: *Thurzovci a ich historický význam*. Ed. Tünde Lengyelová. Bratislava : Pro historia; Historický ústav SAV, 2012, s. 27-37.
- Úradníci židovského pôvodu na uhorskom dvore v neskorom stredoveku Ján Ernst (Ernuszt) a Imrich Szerencsés (Fortunatus). In: *Acta historica Posoniensia 18 : Judaica et holocaustica 3*. Bratislava : Katedra všeobecných dejín FF UK, 2012, s. 61-83.

- Predslov. In: GRAUS, Igor: *Banská Bystrica v 16. storočí : Štúdie z dejín mesta*. Banská Bystrica : Enterprise, spol. s. r. o., 2015, s. 5-7. (ako CD – ROM vyšlo v roku 2012)

Zostavil Oto Tomeček

«Социалистический город»: идея и реальность.

Рецензия на книгу: МЕЕРОВИЧ, М. Г. – МЕНЬКОВСКИЙ, В. И. – ЖЕ-РЕБЦОВ, И.Л.: «Социалистический город»: идея и ее воплощение в Советском Союзе в 1920-е и 1930-е годы. Banská Bystrica : Velianum, 2019. 154 с. ISBN 978-80-557-1574-2

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.203-207>

Книга «Социалистический город»: идея и ее воплощение в Советском Союзе в 1920-е и 1930-е годы» продолжает исследовательскую линию, проводившуюся одним из авторов настоящей монографии – безвременно ушедшим Марком Григорьевичем Мееровичем. Эта линия основана на концептуальном тезисе о том, что изучение советской урбанистики невозможно без анализа исторического контекста и, прежде всего, без анализа и природы советской власти, и ее целей, мотивов и методов.

В связи с этим естественной и необходимой частью книги является вводная глава, посвященная феномену «сталинизма». В ней анализируется эволюция понимания термина «сталинизм» (и термина, которым обозначали эпоху 1930-х – 1950-х гг. в советской историографии – «строительство социализма») на протяжении советского и постсоветского периодов, а также в западной историографии. Проблема сталинизма рассматривается авторами не отвлеченно, а сквозь призму современного российского дискурса с его актуализацией имперской идеи и обращению к эпохе сталинизма как времени наибольшего могущества советского (российского) государства. Ключевым для понимания книги представляется замечание авторов о том, что «эмоциональная составляющая труда историка в данном случае неизбежна, даже если он прилагает все возможные усилия для сбалансированного и объективного изучения». Это эмоциональное отношение к эпохе сталинизма, несомненно, накладывает отпечаток на авторские оценки, заставляет акцентировать тот или иной тезис или действие, и в отдельных случаях приводит к нарушению баланса между стремлением сохранить объективность и обозначить авторскую позицию.

В книге прослеживается эволюция урбанистических идей в Советской России на протяжении 1920-х – начала 1930-х гг. и акцентируются несколько ключевых моментов: во-первых, государственная градостроительная и жилищная политика; во-вторых, субъекты городского планирования и жилищного строительства;

в-третьих – противоречия градостроительной практики и, наконец, в-четвертых, взаимоотношения власти и архитекторов. Все эти вопросы обычно находятся за пределами традиционных архитектуроведческих исследований, сосредоточенных на архитектурно-планировочных и стилевых вопросах.

Эволюция градостроительных идей представлена в книге тремя этапами, которые не следуют четко один за другим, но пересекаются во времени и сосуществуют – идеология и практика города-сада, разработка концепции «социалистического города» и ее реализация.

В первой главе прослеживается преемственность подходов к идеологии города-сада в дореволюционной и послереволюционной России. Речь идет именно об отвержении социально-организационного содержания идеи города-сада, его сути как кооперативного самоуправляющегося товарищества и, в противовес этому – о сосредоточении внимания на приемах планировки и застройки. Однако даже в столь урезанном виде концепция города-сада смогла просуществовать в советской России лишь до середины 1920-х гг., поскольку государственная власть даже теоретически не могла допустить управленческой, социальной и финансово-экономической автономии поселений и доминирования индивидуально-семейного типа жилища. В главе доказательно показано как идея поселения-сада трансформировалась в концепт ведомственного рабочего поселка, системообразующей характеристикой которого была неразрывная связь с производственным предприятием. И, кроме того, существовала исключительно государственная форма землевладения, у населения отсутствовали права собственности на землю и недвижимость, а типология жилища подразумевала отказ от индивидуального домохозяйства. И никакая живописность планировки, и обильное озеленение не могли скрыть иную сущность промышленно-селитебного образования в отличие от гавардовского города-сада. Именно в практике проектирования ведомственных рабочих поселков отрабатывались технологии расчета населения в зависимости от потребностей предприятия в рабочей силе, вырабатывались общегосударственные расчетные нормативы объемов жилищного строительства, разрабатывалась типология жилья. И, в целом, отрабатывалось создание моноструктурной городской системы, которая будет определять «лицо» советского градостроительства первой пятилетки.

Стержнем главы «Социалистический город в концепции» становится тезис о полностью искусственном и принудительном характере советской урбанизации. Авторами убедительно продемон-

стрировано, что новый советский город являлся, прежде всего, продуктом государственной расселенческой политики, основанной на едином народнохозяйственном планировании мест расположения новых промышленных производств и соответствующем перераспределении трудовых ресурсов и принудительной миграции. Таким образом, система расселения в СССР изначально формировалась как вторичная по отношению к структуре промышленного производства, лежащего в основе административно-территориального деления страны, а город понимался как исключительно промышленно-селитебное образование. Существование города определялось централизованным финансированием и материально-техническим снабжением, и распределительным характером системы социально-бытового и культурно-досугового обслуживания. Формы организации городской жизни были искусственно насаждаемы и регламентированы. Авторы вступают в заочную дискуссию со сторонниками «антропокультурного подхода». Соглашаясь с ними в том, что в процессе советской урбанизации расселение людей, их быт и культура в рамках официальной градостроительной политики трактовались как функция производственных процессов, они указывают, что в этом заключалась не слабость советской расселенческой доктрины, а ее уникальная специфика и сила. Методы советской урбанизации были чрезвычайно эффективны с точки зрения организации взаимосвязанных производственных процессов в масштабе страны, и именно «производственное», а не «антропокультурное» содержание было целенаправленно положено в основу урбанизации. Авторы справедливо полагают, что для изучения советской урбанизации необходима выработка новой методологии. И эта методология должна быть основана на понимании и признании того факта, что «советская урбанизация осуществлялась исключительно благодаря особому «государственному движущему механизму», в рамках которого директивно-плановая экономика сознательно и целенаправленно превратила процесс градоформирования в форсированно-ускоренное следствие индустриализации».

В третьей главе авторами рассмотрен «социалистический город в реальности». И здесь отмечен ключевой момент – советский город перестал быть саморегулируемой системой, а стал элементом общегосударственного распределительного механизма. Предварительному расчету было подвергнуто абсолютно всё: масштабы города и существующая и перспективная численность его населения, типология и количество жилища, количество и емкость детских

учреждений, виды, количество и емкость объектов социально-бытового и культурного обслуживания и т.п. Формировалась всеохватная и многоступенчатая распределительная система и рациональное размещение ее элементов на территории города с обеспечением оптимальной взаимосвязи с жилищем, транспортной инфраструктурой и производством, становилось одной из определяющих задач для архитекторов-планировщиков. Городская среда утратила характер «саморазвивающейся субстанции» и «соцгород превратился в территорию тотального нормативного регулирования всех протекавших в нем процессов жизнедеятельности».

Целенаправленно формировалось такое устройство повседневного бытия, при котором основой существования людей являлось иерархизированное распределение жизненных «благ», превращавшего человека из субъекта потребления в объект целенаправленного воздействия с целью полной регламентации и подконтрольностью его жизни. Главным из базовых «благ» являлось жилье, приоритетной функций которого становилось закрепление человека за местом работы и включение его в «трудо-бытовой коллектив». Во второй и третьей главах книги отдельное внимание уделено этой теме и рассмотрена специфика жилищной политики периода индустриализации и типология жилища. И именно этот аспект представляется рецензенту наиболее спорным с точки зрения его трактовки, и наиболее подверженным эмоциональным оценкам.

Прежде всего, вопросы вызывает представленная типология застройки, чья структура и процентные соотношения ее обитателей разнятся во второй и третьей главах. Во втором случае из этой типологии исчезли секционные каменные многоквартирные дома, как и каменные общежития, а остались лишь бараки, деревянные неблагоустроенные 2-х этажные дома для инженерно-технического руководства и передовиков производства, а также коттеджи для «начальства». Авторы акцентируют мысль, что бараки совершенно не случайно превратились в основной тип массового жилищного строительства в городах-новостройках первых пятилеток (и где проживало 85 – 90 (90 – 95%) населения), а это была целенаправленная и долгосрочная государственная политика. Также намеренно заостренным выглядит утверждение, что в соцгородах-новостройках никакой «городской культуры» и «городского образа жизни» не существовало, была лишь «грязь по колено и деревянные настилы-тропуары», а в жилищах соцгородов не было ванн, индивидуальных кухонь и внутренних туалетов. Однако подобные утверждения (как и характер типологии застройки) вступают в противоречие с ведом-

ственной статистикой, многочисленными и многоплановыми открытыми и архивными источниками конца 1920-х – 1930-х гг., с существующей застройкой «социалистических городов» первых пятилеток с кварталами многоэтажной секционной каменной застройки и объектами социально-бытового обслуживания и культурного досуга. Безусловно, царствовали приоритеты индустриализации и «высшего» государственного интереса, и человеческая личность была лишь абстрактным трудовым ресурсом, расходным материалом. Безусловно, промышленное предприятие было смыслообразующим ядром «социалистического города» и определяло специфику социума, а государственная политика формировала изуродованную, неорганичную и противоречивую систему социальных взаимоотношений, в том числе в рамках городского пространства. Безусловно, каменное многоквартирное жилье составляло лишь небольшую часть в процентном сравнении с барачной застройкой, заселялось исключительно коммунально и предназначалось лишь для избранных категорий. Однако, именно острота и дискуссионность проблемы требует точных и доказательных, а не приблизительных цифр, а также выверенных формулировок. Представляется, что исследование бы только обогатилось, если бы на место сознательной оценочной однолинейности пришли указания на противоречия лицемерных официальных деклараций и реальной практики, на несоответствие проектов и их реализации в условиях остаточного финансирования и ведомственных противоречий, на эволюцию типологии и процентного соотношения типов жилья и объектов соцкультбыта на протяжении хронологического отрезка от закладки предприятия до выхода его на уровень запланированных мощностей и стабильной работы.

Подводя итоги, можно сказать, что, несомненно, выход этой книги является событием и способствует углубленному пониманию характера и особенностей советской урбанизации и советского градостроительства 1920-х – 1930-х годов. Книга побуждает к дискуссии и стимулирует научный поиск. Она создает необходимую научную базу для конкретизации общих процессов на примерах отдельных регионов и городов не только России, но и стран постсоветского пространства, которые сформировались в единой социально-экономической и политической среде эпохи советской индустриализации.

Евгения Владимировна Конышева

KÓNYA, Peter – KÓNYOVÁ, Annamária: *Caraffa 330. Štúdie k dejinám Prešovského krvavého súdu = Tanulmányok az Eperjesi vértörvéyszék történetéhez*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018. 231 s. ISBN 978-80-555-2327-9.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.01.208-211>

Zborník *Caraffa 330* vznikol, ako vyplýva už aj z názvu, pri príležitosti 330. výročia Prešovského krvavého súdu. Pri 300. výročí tejto udalosti zborník nevznikol a nekonala sa ani konferencia. Monograficky už udalosti krvavého súdu v Prešove spracoval jeden zo zostavovateľov, avšak ostali sekundárne témy, ktoré sa stali podnetom pre zorganizovanie konferencie konajúcej sa v roku 2017 k 330. výročiu.

Zborník obsahuje jedenásť príspevkov, ktoré sa priamo viažu na krvavý súd v Prešove, osobnosť Antonia Caraffu a na rekatolizáciu v Uhorsku. Zostavovateľmi sú Peter Kónya a Annamária Kónyová, ktorí sa dlhodobo venujú cirkevným dejinám, náboženským vojnám a vojenským dejinám v novoveku.

Autorom prvej štúdie je zostavovateľ Peter Kónya, ktorý sa zamerával na krvavý súd ako komplex. Príspevok pomenoval *Prešovský krvavý súd – protireformačné besnenie alebo prvý politický monsterproces?*, čím nastolil viaceré otázky. V prvej časti predstavil spracovanie procesu v historiografii. Následne priblížil celé dejinné udalosti od výpovedí svedkov, cez ich mučenie a poskytnutú duchovnú útechu, až po usmrtenie. Autor poukázal aj na osobné pohnútky, ktoré viedli Caraffu k takej krutosti, vzhľadom na to, že kuruci dostali všeobecnú amnestiu a vojna stála dvor nemalé prostriedky. Zároveň malo Caraffove podozrenie vychádzať zo zadržanej korešpondencie s povstalcami či povstalcami v Mukačeve. Caraffa nepredložil relevantné dôkazy, dokonca, ako poukazuje autor, z jeho súkromnej korešpondencie nevyplýva, že by priblížil obsah týchto prezentovaných listov. V závere štúdie však pripája jasné svedectvá, že kontakty s povstalcami v Mukačeve existovali. Autor približuje majetkové zisky plynúce z popráv a konštatuje, že „[cieľom – doplnil V. Žeňuch] ... bolo predovšetkým potrestanie slobodného kráľovského mesta Prešova za jeho účasť v poslednom povstaní. Caraffa aj ďalší členovia súdu svojou činnosťou v komisii sledovali aj osobné ciele, ako bolo obohatenie sa alebo získanie nových úradov, titulov a hodností“. Z toho jasne vyplýva, že nešlo primárne o protireformačné besnenie, ale o osobný, politický, finančný a hlavne mocensky motivovaný monsterproces.

István Czigány sa vo svojom príspevku *Kariéra neapolského vojvodu v Uhorskom kráľovstve – Antonio Caraffa 1680 – 1690* zamerail na osobnosť hlavného aktéra súdneho procesu. Caraffu vykreslil ako karieristu, ktorý hľadal uplatnenie vo vojenstve. Vojenská kariéra A. Caraffu bola pomerne úspešná, hoci nepochádzal z Uhorska. Väčšinou bojoval v službách cisára Leopolda na územiach Sedmohradska či oslobodeného Uhorska. Jeho kariéra spočívala hlavne v bojoch s kurucmi. Hoci sa Caraffa preslávil svojou krutosťou, autor poukazuje, že vedel byť aj milosrdný, čo ukázal pri obliehaní Mukačeva. Ako vyplýva z textu, Caraffa svoj život dožil v okolí Viedne v maršalskej hodnosti s najvyšším vyznamenaním – Rádom zlatého rúna.

Zostavovateľka a autorka Annamária Kónyová zameraila svoju pozornosť na prešovské kolégium. Jej štúdia *Študenti, profesori a dozorcovia prešovského evanjelického kolégia pred Prešovským krvavým súdom* priblížila prvé roky fungovania kolégia. Pozornosť sústredila na majetkové a finančné zabezpečenie kolégia a donátorov, ktorí školu podporili. Ako píše autorka, viacerí účastníci povstania či odsúdení Caraffom študovali a podporovali toto kolégium (napríklad aj zbierka tesne pred procesom). Dokonca aj I. Tököli bol jedným z prominentných študentov, ktorí podporili prešovskú školu. V záverečnom konštatovaní autorka upozorňuje ešte na jeden súvis: „z dvadsiatich štyroch obetí krvavého súdu mali priamy súvis s kolégiom siedmi popravení, z ktorých väčšina patrila k jeho prvým študentom...“

Štúdia *Obraz troch prešovských evanjelických kňazov v matrike ordinovaných Martina Wagnera (Michal Quendel, Ján Andrićius, Mikuláš Lipóczy)*, ktorej autorkou je Lucia Šteflová je úzko zameraná na osoby, ktoré poskytli duchovnú útechu odsúdencom. Ako spomína P. Kónya, niektoré osoby pri mučení konvertovali, iné ostali protestantmi a pred smrťou im bolo dovolené, aby ich navštívili duchovní, podľa toho, do akého jazykového zboru patrili (nemecký, maďarský, slovenský). L. Šteflová sa zameraila na ordinačné záznamy a znenie zápisu pre spomínaných farárov. Vo svojej štúdii priblížila aj verše, ktoré boli uvedené pri každom mene. Štúdia čiastočne predstavuje osoby, ktoré boli neustále v kontakte s odsúdencami, čím tvorí počiatočnú bázu pre výskum duchovných správcov počas rekatolizácie.

Veľmi zaujímavú štúdiu napísala Nora Etényi. Jej názov je *Politické diskurzy v roku 1687 v zrkadle tlačí a hlásení vyslancov*. Situácia v krajine v roku 1687 bola viackrát prerokúvaná, dokonca Leopold I. zvolal snem do Prešporku. Ako poukazuje autorka, diskusie sa viedli na témy korunovácie mladého Jozefa II., ale diskutovalo sa aj o situácii súvisiacej s koncom povstania I. Tököliho. Autorka hľadala zmienky o krvavom

súde vo svete, zvlášť v mníchovskom týždenníku *Mercurii Relation*. V danej súvislosti neobišla ani letáky o A. Caraffovi, či vydania *Relationis Historicae*, ktoré vyšli vo Frankfurte nad Mohanom.

A. Caraffa nevyčíňal len v Prešove. Rok pred prešovským súdom bol v Debrecíne. Štúdia *Caraffa v Debrecíne*, ktorej autorkou je Klára Papp približuje finančné vydieranie kalvínskeho Ríma. Ako píše autorka, jeho nástojenie a vyhrážky donútili mesto odovzdať nemalé sumy ako vojenskú daň. Nielenže vypracoval presný cenzus, ale po jeho vyplatení odobral obyvateľom skoro všetko. K. Papp priblížila aj konečnú sumu, ktorá bola vyčíslená na 960 000 zlatých.

Zoltán Bagi sa vo svojej štúdii *Jáger v oslobodzovacej vojne* venuje udalosti oslobodenia mesta a postaveniu A. Caraffu v tomto procese. Opísal obliehanie Jágru predovšetkým na základe správ zo *Journalu*, ktorý vychádzal v rokoch 1677 – 1693 vo Frankfurte nad Mohanom. Tieto správy dopĺňal informáciami z protokolu, aby čo najlepšie vykreslil oslobodenie mesta. Štúdia približuje jednu zo životných etáp A. Caraffu, ako aj oslobodzovanie Uhorska.

Štúdia *Pomník obetí Prešovského krvavého súdu*, ktorej autorom je Patrik Derfiňák, nám približuje udalosti zo začiatku 20. storočia. Autor sa zamerail na vznik myšlienky postaviť pomník, ako aj priebeh finančnej zbierky. Podrobne zmapoval finančné dary, priblížil celkovú cenu a maržu stavby, ako aj priebeh jej slávnostného odhalenia. V závere štúdie upriamuje pozornosť na udalosť spojenú s návštevou Prešova, ktorú uskutočnil pápež sv. Ján Pavol II., ktorý si uctil obeť krvavého súdu práve pri tomto pamätníku.

Peter Zubko vo svojej štúdii *Kauza košickí mučeníci* priblížil udalosti spojené s beatifikáciou. Popísal proces mučenia, ako aj vývoj presunu ostatkov. Následne na základe komisie, ktorá vykonávala diecéznu etapu procesu, predstavil zázraky, ktoré sa udiali na príhovor týchto troch mučeníkov. V závere štúdie autor uvádza udalosti, ktoré viedli k ich kanonizácii a opisuje proces ich svätorečenia v Košiciach.

Miloslava Bodnárová je autorkou štúdie *Protireformácia na Slovensku v 16. storočí*. Vo svojom texte priblížila udalosti reformácie a reakcie na ňu, ktoré nastali hneď na jej začiatku. Svoju pozornosť sústredila na nariadenia kráľov či protireformačnú činnosť M. Oláha. Bodnárovej cenné postrehy poukazujú na ťažkosti formujúcej sa novej cirkvi, ako aj špecifiká, ktoré boli zaužívané v katolíckej cirkvi v Uhorsku.

Zborník uzatvára štúdia od Moniky Bizoňovej s názvom *Spoločnosť Ježišova na Spiši v 80. rokoch 17. storočia*. V texte sa autorka zameraila na Levoču a rekatolizačnú činnosť, ktorú v meste vykonávali jezuiti. V Levoči viedli miestni jezuiti aj gymnázium. To museli počas povstania opus-

tiť, preto autorka primárne sleduje fungovanie miestnej rezidencie. V závere štúdie priložila prepis zoznamu členov levočskej misie v rokoch 1680 – 1690.

Zborník v mnohom odpovedal na viaceré otázky, ktoré súviseli s konfesionálnymi dejinami Uhorska. Primárne boli príspevky zamerané na osobu A. Caraffu, jeho pôsobenie v armáde či vedenie Prešovského krvavého súdu. Tieto udalosti zanechali v Uhorsku, ako aj v meste Prešov svoju stopu.

Vavrinec Žeňuch

Názov: Acta historica Neosoliensia 23-1/2020
Jazyková korektúra: Mgr. Patrícia Molnárová
Obálka: Filigránový gombík z produkcie zlatníckeho
majstra Františka Franciscyho.
Zdroj: Stredoslovenské múzeum.
Náklad: 120 kusov
Rozsah: 212 strán
Vydanie: prvé
Formát: A5
Návrh obálky: Róbert Malček
Vydavateľ: BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja
Bela v Banskej Bystrici
Tlač: EQUILIBRIA s.r.o.
Rok vydania: 2020

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)